

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Wydział Nauk Geograficznych i Geologicznych
Instytut Geografii Fizycznej i Kształtowania Środowiska Przyrodniczego

mgr Wojciech Mania

**Przyrodnicze i kulturowe transformacje krajobrazów
małych miast zachodniej Polski**

*Environmental and Cultural Transformations of Townscapes
in Western Poland*

Rozprawa doktorska

pod kierunkiem

prof. dr. hab. Leona Kozackiego

oraz

prof. UAM dr. hab. Włodzimierza Rączkowskiego

(Wydział Historyczny UAM, Instytut Prahistorii)

Poznań 2011

Niniejsza praca została sfinansowana ze środków z grantu badawczego promotorskiego N N306 277235 „Przyrodnicze i kulturowe transformacje krajobrazów małych miast zachodniej Polski”, przyznanego przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego.

*Składam podziękowania moim Promotorom
za wsparcie i wielką wyrozumiałość.*

Spis treści

1. Wprowadzenie.....	8
1.1. Problem interdyscyplinarności pracy.....	15
2. Cel i metodyka pracy.....	20
2.1. Obiekt badań i cel pracy.....	20
2.2. Materiał badawczy.....	22
2.3. Morfologia krajobrazu miasta.....	24
2.4. Jednostki i komórki krajobrazowe małych miast.....	28
3. Krajobraz.....	39
3.1. Uniwersalność pojęcia krajobrazu.....	39
3.2. Człowiek i jego geografia – subiektywność krajobrazu.....	46
3.3. Krajobraz małego miasta.....	49
4. Procesy regresywne w krajobrazach miejskich.....	56
4.1. Kryzysy i upadek miast w starożytności.....	56
4.2. Miasta w średniowieczu.....	58
4.3. Od odrodzenia do epoki przemysłowej.....	68
4.4. W dobie nowoczesności – od XIX do połowy XX wieku.....	73
4.5. Współczesne procesy regresywne w krajobrazach miejskich.....	81
4.6. Przyczyny kurczenia się a wielkość miast.....	86
4.7. Regresywne procesy krajobrazowe w źródłach literackich.....	87
4.8. Podsumowanie.....	88
5. Transformacje krajobrazów małych miast.....	92
5.1. Miasta Polski w kontekście procesu kurczenia się.....	92
5.2. Wybór przykładów małych miast do badań szczegółowych.....	100
6. Barcin.....	102
6.1. Charakterystyka geograficzna.....	102
6.2. Zarys historii Barcina.....	103
6.3. Transformacje krajobrazu kulturowego Barcina po 1945 roku.....	105

6.4. Transformacje krajobrazu Barcina.....	111
6.4.1. Krajobraz Barcina w 1940 roku.....	112
6.4.2. Krajobraz Barcina w 1975 roku.....	114
6.4.3. Krajobraz Barcina w 2003 roku.....	116
6.5. Procesy regresywne w świadomości władz miasta i mieszkańców.....	119
6.6. Podsumowanie.....	121
7. Janowiec Wielkopolski.....	123
7.1. Charakterystyka geograficzna.....	123
7.2. Zarys historii Janowca Wielkopolskiego.....	124
7.3. Transformacje krajobrazu kulturowego Janowca Wlkp. po 1945 roku.....	126
7.4. Transformacje krajobrazu Janowca Wielkopolskiego.....	129
7.4.1. Krajobraz Janowca Wielkopolskiego w 1940 roku.....	130
7.4.2. Krajobraz Janowca Wielkopolskiego w 1966 roku.....	132
7.4.3. Krajobraz Janowca Wielkopolskiego w 2005 roku.....	134
7.5. Procesy regresywne w świadomości władz miasta i mieszkańców.....	136
7.6. Podsumowanie.....	138
8. Lubień Kujawski.....	140
8.1. Charakterystyka geograficzna.....	140
8.2. Zarys historii Lubienia Kujawskiego.....	141
8.3. Transformacje krajobrazu kulturowego Lubienia Kujawskiego po 1945 roku.....	144
8.4. Transformacje krajobrazu Lubienia Kujawskiego.....	148
8.4.1. Krajobraz Lubienia Kujawskiego w 1959 roku.....	149
8.4.2. Krajobraz Lubienia Kujawskiego w 1980 roku.....	151
8.4.3. Krajobraz Lubienia Kujawskiego w 2004 roku.....	153
8.5. Procesy regresywne w świadomości władz miasta i mieszkańców.....	155
8.6. Podsumowanie.....	157
9. Małomice.....	158
9.1. Charakterystyka geograficzna.....	158

9.2. Zarys historii Małomic.....	159
9.3. Transformacje krajobrazu kulturowego Małomic po 1945 roku.....	161
9.4. Transformacje krajobrazu Małomic.....	162
9.4.1. Krajobraz Małomic w 1939 roku.....	163
9.4.2. Krajobraz Małomic w 1975 roku.....	166
9.4.3. Krajobraz Małomic w 2003 roku.....	168
9.5. Procesy regresywne w świadomości władz miasta i mieszkańców.....	170
9.6. Podsumowanie.....	172
10. Nowe Miasteczko.....	173
10.1. Charakterystyka geograficzna.....	173
10.2. Zarys historii Nowego Miasteczka.....	174
10.3. Transformacje krajobrazu kulturowego Nowego Miasteczka po 1945 roku.....	177
10.4. Transformacje krajobrazu Nowego Miasteczka.....	179
10.4.1. Krajobraz Nowego Miasteczka w 1942 roku.....	180
10.4.2. Krajobraz Nowego Miasteczka w 1964 roku.....	183
10.4.3. Krajobraz Nowego Miasteczka w 2003 roku.....	185
10.5. Procesy regresywne w świadomości władz miasta i mieszkańców.....	187
10.6. Podsumowanie.....	188
11. Dobra.....	191
11.1. Charakterystyka geograficzna.....	191
11.2. Zarys historii Dobrej.....	192
11.3. Transformacje krajobrazu kulturowego Dobrej po 1945 roku.....	194
11.4. Transformacje krajobrazu Dobrej.....	197
11.4.1. Krajobraz Dobrej w 1929 roku.....	198
11.4.2. Krajobraz Dobrej w 1988 roku.....	200
11.4.3. Krajobraz Dobrej w 2003 roku.....	202
11.5. Procesy regresywne w świadomości władz miasta i mieszkańców.....	204
11.6. Podsumowanie.....	205

13. Wpływ granicy administracyjnej na krajobrazy małych miast.....	207
13.1. Problematyka granic krajobrazów.....	207
13.2. Metodyka badania.....	208
13.3. Wpływ granicy administracyjnej miasta na jego krajobraz.....	209
13.4. Podsumowanie.....	213
14. Porównanie badanych przykładów małych miast.....	214
14.1. Kontekst ilościowy transformacji krajobrazów małych miast.....	215
14.2. Kontekst jakościowy transformacji krajobrazów małych miast.....	222
15. Witryny internetowe małych miast jako przykład kreacji krajobrazów medialnych.....	227
15.1. Charakterystyka badania.....	231
15.2. Krajobraz w witrynach internetowych małych miast.....	233
15.3. Województwo kujawsko-pomorskie.....	233
15.3.1. Barcin.....	235
15.3.2. Janowiec Wielkopolski.....	237
15.3.3. Lubień Kujawski.....	237
15.4. Województwo lubuskie.....	237
15.4.1. Małomice.....	240
15.4.2. Nowe Miasteczko.....	241
15.5. Województwo zachodniopomorskie.....	242
15.5.1. Barlinek.....	245
15.5.2. Dobra.....	245
15.6. Podsumowanie.....	246
16. Wnioski.....	250
Literatura.....	261
Wykaz źródeł dla badanych miast.....	284
1. Barcin.....	284
2. Janowiec Wielkopolski.....	285
3. Lubień Kujawski.....	286

4. Małomice.....	287
5. Nowe Miasteczko.....	288
6. Dobra.....	289

Każde miasto to topografia.

Każda topografia jest rzeczą osobistą.

Jurij Andruchowycz

1. Wprowadzenie

Krajobraz jest przedmiotem zainteresowania geografii od starożytności. Choć w zbliżonym do współczesnego znaczeniu zaczął on funkcjonować w XIX stuleciu. Wtedy to rozwinęły się metody kompleksowego badania powierzchni Ziemi rozumianej holistycznie, jako krajobraz (Lörzing 2001). Termin ten jednak ma korzenie przede wszystkim w sztuce, szczególnie malarstwie i stamtąd został zapożyczony, po niezbędnych modyfikacjach znaczeniowych, do dyskursu naukowego. Niemniej pozostaje on pojęciem dość nieścisłym, wieloznacznym, a pomimo podejmowanych prób (por. Bartkowski 1986) nie udało się go zastąpić inną propozycją terminologiczną.

Od czasów Aleksandra Humboldta powstały dziesiątki geograficznych definicji krajobrazu, w tym coraz bardziej abstrakcyjnych, oddalonych od potocznego doświadczenia przestrzeni, czego przykładem są choćby tak zwane krajobrazy geochemiczne. W XX stuleciu rozwinęło się przynajmniej kilka nurtów badawczych, pretendujących do miana samodzielnych dyscyplin naukowych, których przedmiotem badań jest różnorodnie definiowany krajobraz. Warto tu wspomnieć o *krajobrazoznawstwie* (Armand 1980), czy ciągle rozwijającej się propozycji badawczej, jaką oferuje ekologia krajobrazu (Richling i Solon 1996). Wspomniane dyscypliny korzeniami tkwią w geografii fizycznej, co ma swoje konsekwencje konceptualne i metodologiczne. Jednak coraz silniej akcentowana jest problematyka społeczna i kulturowa, a kwintesencją licznych definicji krajobrazu – często bardzo wyrafinowanych, wręcz zawiłych – jest stwierdzenie, że chodzi o środowisko życia człowieka, z perspektywy geografii humanistycznej

rozumiane jako *miejsce* jego aktywności (Tuan 1987, Rembowska 2006, Rylke 2006).

Jak już zasugerowano, krajobraz jest przedmiotem zainteresowania zarówno geografów fizycznych, jak i ekologów krajobrazu oraz geografów człowieka (społecznoekonomicznych) (Richling i Solon 1996, Rembowska 1999b, Wylie 2007). Każda z tych dyscyplin definiuje owo pojęcie odmiennie, jednak niezależnie od tego, do której koncepcji się odwołamy (np. geokompleks lub palimpsest), krajobraz jest pojęciem holistycznym, syntetyzującym, niekiedy rozumianym ekologicznie, tj. traktującym przestrzeń jako środowisko, w którym żyje człowiek, wchodzący w interakcje ze swym otoczeniem. Należy przez to rozumieć, że krajobraz nie osiąga stanu stabilnego, a pozostaje raczej w równowadze dynamicznej, podlegając nieustającym zmianom. Pozostaje on również współzależny od krajobrazów otaczających zarówno w sensie chorologicznym, jak i chronologicznym.

Podnoszona w niniejszej pracy kwestia transformacji krajobrazu jawi się zatem jako tautologia. Proces zmiany jest wpisany w przyjęte tu rozumienie krajobrazu. Ten ostatni nie jest wewnętrznie jednolity – niektóre jego komponenty bądź komórki krajobrazowe¹ mogą podlegać przekształceniom szybciej lub wolniej względem innych, stanowiąc specyficzny wskaźnik stanu obecnego oraz dalszych kierunków transformacji. Zwykle możliwe jest wyróżnienie elementów względnie trwałych w krajobrazie małego miasta. Jest to zwykle plan miasta wyznaczony przez siatkę ulic (Whitehead i Larkham 1992). Z kolei tkanka architektoniczna może ulec bardzo szybkiej zmianie, a wręcz wymianie (np. w wyniku działań wojennych). Jednak owa wymiana zwykle odbywa się w obrębie istniejącego planu. Istotną częścią geosystemu małych miast są tereny rolnicze, również podlegające transformacjom – często renaturyzacji, co może mieć istotne znaczenie dla procesów świadomego kształtowania systemów przyrodniczych miast (Goode 1990).

Małe miasta są stosunkowo mało stabilnymi obiektami w przestrzeni

---

1 Pojęcie komórek krajobrazowych Conzena zostanie wyjaśnione w dalszej części pracy.

geograficznej. Mogą podlegać szybko następującym transformacjom, zarówno o charakterze progresywnym, jak i regresywnym. Jest to przesłanką uzasadniającą podjęcie badań nad tempem oraz charakterem następującym zmian w odniesieniu do całego procesu przekształceń miasta. To z kolei może umożliwić tworzenie stosunkowo trafnych prognoz co do dalszych zmian następujących w krajobrazie.

W geografii zdaje się dominować nurt dążący do obiektywizacji badań krajobrazowych, głównie za pomocą metod ilościowych (por. Armand 1980, Richling i Solon 1996). Nieuchronnie prowadzi to do drastycznej redukcji złożoności krajobrazu (np. do kategorii użytkowania ziemi), co ma umożliwić porównywanie krajobrazów oraz ich wycenę – coraz częściej rozumianą w kategoriach ekonomicznych. Ma to służyć budowaniu tożsamości i podkreślać odrębność nauk geograficznych i pokrewnych. Tymczasem, jak zauważają Królikowski i Rylke (2001: 8) „przekształcanie krajobrazu jest nie tylko tworzeniem wartości estetycznych, lecz także, a może przede wszystkim, etycznych – czynieniem dobra lub zła”. Pojęcia takie nie mieszczą się w dyskursie naukowym, gdyż nie są kwantyfikowalne, jednak są nieuniknione, gdy chodzi o krajobraz. Preferencje estetyczne, a także wartościowanie miejsc w przestrzeni są często kluczowe dla odpowiedzi na pytanie o motywy działań człowieka w krajobrazie. Zagadnienia te są przedmiotem badań geografii humanistycznej (*human geography*), niekiedy interpretowanej jako geografia społecznoekonomiczna (Tuan 1987).

Jednak gdy przyjrzeć się bliżej podstawom metodologicznym, a w istocie filozoficznym współczesnej geografii fizycznej stosowanej, to unikanie, czy może raczej ukrywanie kategorii estetycznych i etycznych budzi pewne zdziwienie. Brak pogłębionej refleksji metodologicznej, dostrzegany przez niektórych autorów (por. Kostrzewski 2009) sprzyja procesowi, który można nazwać niekontrolowanym ideologizowaniem dyscypliny. Dość powiedzieć, że idea rozwoju zrównoważonego (*sustainable development*), stanowiąca fundament ideologiczny (ale również slogan) polityki wielu krajów (szczególnie należących

do Unii Europejskiej) oraz dyscyplin naukowych związanych z szeroko rozumianą ochroną środowiska, ma przede wszystkim wymiar etyczny. Jest ona rozumiana jako wykorzystanie zasobów środowiska w stopniu umożliwiającym zaspokojenie potrzeb przyszłym pokoleniom. Każda próba wywodzenia z powyższej przesłanki naukowych argumentów, mających pewne cechy obiektywności jest skazana na niepowodzenie. Zapewnienie bytu przyszłych pokoleń jest wyłącznie naszym „interese”; uznajemy, że nasze przyszłe trwanie na Ziemi jest pożądane i *dobre* (por. Ferry 1995).

Innym pojęciem często używanym w dyskusji o krajobrazie jest ład przestrzenny. Jest to termin pochodzący z urbanistyki, ale również funkcjonujący w prawie. Oznacza on sposób kształtowania przestrzeni, dążący do stworzenia jej harmonijnej całości. Pomimo dodania do tej definicji elementów funkcjonalizmu (właściwie rozmieszczenie funkcji w przestrzeni), ład przestrzenny pozostaje głównie kategorią estetyczną – dążącą do harmonii, czyli po prostu piękna. Znamienne jest ukrywanie tej w gruncie rzeczy prostej konstatacji za takimi naukowo brzmiącymi terminami jak choćby „właściwy rozkład funkcji” czy „optymalizacja przestrzeni” (Waldheim 1999).

Powyższy wywód nie ma na celu podważenia istotności pojęć rozwoju zrównoważonego i ładu przestrzennego. Przeciwnie, ma on służyć uzmysłowieniu ich rangi, ale również znaczenia i możliwości użycia w naukach geograficznych, szczególnie tych, których przedmiotem zainteresowań jest krajobraz, czyli środowisko życia człowieka, na które ma on bezpośredni wpływ. Wymaga to nie tylko dokonania ustaleń terminologicznych co do określonych terminów naukowych, ale również dążenie do konsensu w zakresie przyjętego systemu wartości i roli człowieka – jego bycia-w-świecie (Heidegger 2007). Jak bowiem stwierdził Nassauer na pierwszej konferencji Międzynarodowej Asocjacji Ekologii Krajobrazu poświęconej kulturowym aspektom krajobrazu w 1990 roku (za: Naveh 2001: 270-271):

„[...] musimy wykazywać się śmiałością w poszerzaniu konwencji własnej

dyscypliny. Musimy mieć śmiałość sięgania po wszystko, co może być dla nas przydatne w podejściu i wiedzy naszych kolegów zajmujących się sztuką, naukami społecznymi, a także fizyką czy naukami biologicznymi”.

Do powyższego postulatu stara się nawiązywać niniejsza praca, sięgając przede wszystkim do dorobku nauk społecznych i humanistycznych. Przedmiotem pracy jest rozumiany interdyscyplinarnie krajobraz specyficznej formy organizacji przestrzeni, jaką jest małe miasto. W języku angielskim możliwe jest określenie tego typu krajobrazu jednym wyrażeniem *townscape* (Lörzing 2001, Wylie 2007), podkreślającym jego odrębność. Tu warto wskazać na swoisty paradoks. Mianowicie w Polsce w momencie pisania tych słów istnieją 903 miasta (Bank Danych Lokalnych GUS 2010). Zawężenie powyższego stwierdzenia do „tu i teraz” wynika ze zmienności tej liczby. Od kilku lat liczba ośrodków posiadających prawa miejskie wzrasta – na początku 2009 roku było ich 897 (Parnes 2008). Jednak jest to raczej wynik odzyskiwania praw miejskich, wcześniej utraconych (często podczas reformy z lat 30. XX wieku). Proces ten dotyczy przede wszystkim właśnie miast małych, których populacja nie przekracza kilku tysięcy. Co więcej, 503 miasta, czyli ponad połowa (ok. 56%) z ich całkowitej liczby to ośrodki, które zamieszkuje mniej niż 10 tysięcy osób. Stosując miarę demograficzną, największą grupę (207) stanowią miasta, których liczba mieszkańców zawiera się pomiędzy 2,5 a 5 tysięcy osób. Dla porównania, miast powyżej 200 tysięcy mieszkańców jest w Polsce siedemnaście (Bank Danych Lokalnych GUS 2010). Tymczasem to właśnie te ostatnie stanowią obiekt badawczy dla większości urbanistów, socjologów miasta, kulturoznawców i w końcu geografów miasta (np. Rewers 2005, Kaczmarek 1999). Duże miasta niewątpliwie stanowią główne ośrodki administracyjne, gospodarcze, polityczne i kulturalne, najczęściej pojawiają się w mediach i dyskusji publicznej; one również stanowią najczęściej „planszę do gry w miasto”.

Małe miasta oferują badaczom krajobrazów przestrzeń, której skala umożliwia jej całościowe ujęcie. Pomimo tego, piśmiennictwo bezpośrednio

dotyczące krajobrazu małych miast jest stosunkowo nieliczne, dominują w nim prace o charakterze przyczynków (np. Czepczyński 2006, Mania 2008). Wśród prac o charakterze monograficznym warto wymienić opracowanie Przesmyckiej (2001) poświęcone małym miastom Lubelszczyzny.

Znacznie bogatsza jest literatura poświęcona tematyce społecznoekonomicznej małych miast, szczególnie usługom, rynkowi pracy czy bezrobociu (Kłosowski i Runge 2002, Zuzańska-Żyśko 2006, Konecka-Szydłowska 2008, 2010). Do tej grupy można zaliczyć prace dotyczące zapobieganiu negatywnym procesom (np. Rolewicz 1999).

Odrębną grupę stanowią opracowania socjologiczne (Węgleński 1974, Cieślińska 1997, Fertig 1998, Kotus 2005a, 2006). Klasyczną już pozycją o proveniencji anglosaskiej jest praca Vidicha i Bensama (2000; oryginalna data publikacji 1968)². Niektóre publikacje trudno sklasyfikować, funkcjonują bowiem na styku dwóch lub więcej dyscyplin (np. Konecka-Szydłowska i Matykowski 2007).

Wiele interesujących podejść odnaleźć można w piśmiennictwie historycznym. Można tu odnaleźć szereg prac odnoszących się do fenomenu małych miast (miasteczek). Interesującym opracowaniem o ambicjach monograficznych jest tom pod redakcją Clarka (1995), poświęcony rozwojowi małych ośrodków miejskich we wczesnym okresie nowożytnym. Wątki podkreślające znaczenie miast małych odnaleźć można również w pracach Samsonowicza (2006). Z historii najnowszej, warto pamiętać, że szeroko dyskutowana książka Grossa (2000) również dotyka problematyki małego miasta. Nowsze prace poruszają tę tematykę w specyficznym kontekście, traktując małe miasto jako tło (pośrednio krajobraz w znaczeniu ogólnym – por. Andrejczuk 2010) do analizy grup społecznych w czasach historycznych. Przykładem takiego podejścia może być praca Głowackiej-Penczyńskiej (2010) poświęcona kobietom

---

2 Warto podać pełny tytuł klasycznej książki Vidicha i Bensama. Brzmi on „Małe miasto w społeczeństwie masowym. Klasa, władza i religia w społeczności wiejskiej (*rural community*)”. Widoczny jest tu problem ambiwalencji małego miasta funkcjonującego między miejskością a wsią (por. Fertig 1998).

w małych miastach wielkopolski między XVI a XVII wiekiem.

Prace poświęcone historii małych miast często borykają się z problemem braku materiałów źródłowych, a także szeregiem problemów terminologicznych, związanych choćby ze ścisłym zdefiniowaniem pojęcia małego miasta w takim sposób, by możliwe było jego porównanie z przykładami z innych regionów, a także z innych epok.

Na gruncie geografii fizycznej kompleksowej i ekologii krajobrazu uwagę zwraca praca Bartkowskiego (1981), a z nowszych Maciasa (2001, 2008), który bada przepływy materialno-energetyczne w geosystemach małych miast. Ciągłe zainteresowanie autorów z tego nurtu badawczego wzbudzają tereny przemysłowe i poeksploatacyjnej, także funkcjonujące w granicach miast (Kozacki 1980, Fagiewicz 2009), a także systemy przyrodnicze miast (Zwierzchowska 2008).

Jak wynika z powyższego przeglądu, piśmiennictwo dotyczące małych miast charakteryzuje się różnorodnością podejść badawczych, a także terminologicznych i semiotycznych odnoszących się do samego pojęcia małego miasta. Coraz większa liczba prac jest trudna do formalnego sklasyfikowania pod względem dyscypliny badawczej.

Fundamentem niniejszej pracy są zatem dwa terminy, które z jednej strony mają długą tradycję w naukach geograficznych (choć nie tylko w nich), ale z drugiej owa historyczność znaczeń powoduje ich wieloznaczność i trudność interpretacyjną. Są to: krajobraz oraz małe miasto. Zostaną one omówione w teoretycznych rozdziałach pracy, wraz z krytyczną analizą problemu kryzysu ośrodków miejskich, który niekiedy przyjmuje szczególną postać tzw. kurczeniem się miast (Olwig 2005). W następujących po nich rozdziałach zostaną omówione wyniki przeprowadzonych badań empirycznych. Przede wszystkim charakterystyki wybranych małych miast wraz z analizami morfologii ich krajobrazu wykonanymi według metody Conzena (Whitehead i Larkham 1992). Metoda ta umożliwia porównywanie krajobrazów miast w aspekcie ilościowym

i jakościowym. W odrębnym rozdziale zostaną omówione wyniki analizy wizualnych aspektów witryn internetowych małych miast (województw kujawsko-pomorskiego, lubuskiego i zachodniopomorskiego) pod kątem zawartych w nich treści krajobrazowych. Dysertację zamyka rozdział konkludujący podjęte w pracy rozważania teoretyczne oraz analizy.

Jednakże w pierwszej kolejności przedstawione zostanie tło metodologiczne pracy, która stara się świadomie wpisać w charakterystyczny dla współczesnej nauki dyskurs interdyscyplinarności. Zaraz potem zostanie zdefiniowany i przedłożony czytelnikowi cel pracy oraz charakterystyka stosowanych metod.

1.1. Problem interdyscyplinarności pracy

Pojęcie interdyscyplinarności zdaje się hasłem, które w przyszłości charakteryzować będzie współczesną naukę. Ulegają zatarciu, często sięgające XIX stulecia granice pomiędzy dyscyplinami. Jest to problem na tyle znaczący, że staje się przedmiotem rozważań prowadzonych w obrębie poszczególnych dyscyplin lub ich zespołów na pograniczu z filozofią nauki (Minta-Tworzowska 2006). Paradoksalnie zatem, samo badanie interdyscyplinarności wymaga interdyscyplinarności³.

Samo pojęcie nastrocza szeregu problemów, szczególnie w tak niespójnej poznawczo dyscyplinie, jaką jest współczesna geografia. Rembowska (2002: 4) charakteryzuje ją następująco:

„[Jest to] nauka wewnątrznie bogata przez swe zróżnicowanie albo, jak by powiedział ktoś inny, podzielona i wewnątrznie sprzeczna. Jest to zarazem nauka przyrodnicza i społeczna, nauka o aspiracjach holistycznych i jednocześnie doceniająca, zwłaszcza ostatnio, walory perspektywy indywidualistycznej, nauka poszukująca uniwersalnych praw, ale jednocześnie wrażliwa na unikatowość jednostkowych sytuacji, nauka

---

3 W listopadzie 2009 roku w Warszawie odbyła się konferencja „Interdyscyplinarności przyszłości nauki” - już sam tytuł wskazuje na paradygmatyczny status tego pojęcia we współczesnej nauce.

chorologiczna (przestrzenna) i ekologiczna (badająca relacje między człowiekiem i jego środowiskiem), nauka o rzeczach i nauka o człowieku.”

Choć autorka miała na myśli geografię społecznoekonomiczną, to powyższa refleksja mogłaby odnosić także do ekologii krajobrazu czy geografii (fizycznej) kompleksowej. Stajemy zatem przed problemem realizacji postulatu interdyscyplinarności, do czego zachętę odnajdziemy wśród wielu autorów (Mikesell 1969, Tuan 1987, Kaczmarek 1999, Naveh 2001, Rewers 2005, Cosgrove 1998). Problemem pozostaje rozumienie tego pojęcia. Może zostać ono odczytane potocznie, jako wykorzystanie dowolnego elementu pewnej wiedzy (nie tylko naukowej) do rozwiązania określonego problemu odnoszącego się do innego zakresu wiedzy. W obrębie nauki interdyscyplinarność może zostać zrealizowana dwojako: na poziomie metodologicznym oraz ontologicznym. Pierwszy z tych przypadków, znacznie częstszy (o ile wręcz nie jedyny) zakłada istnienie dyscypliny nadrzędnej, która określa problem badawczy, przy czym jego rozwiązanie wzbogaca o metody zaczerpnięte z innej dziedziny (podrzędnej). Dyscyplina podrzędna dostarcza wyniki swoich badań, które jednak są interpretowane przez dyscyplinę nadrzędną. Wynik badań ma zmierzać do pełniejszego poznania rzeczywistości, ale w granicach dyscypliny nadrzędnej. Przykładem może tu być zastosowanie wiedzy geograficznej z zakresu paleografii (por. Strzałko i Ostoja Zagórki 1995), ale również systemów informacji geograficznej w archeologii. Wskazane dyscypliny geograficzne są – jako podrzędne – dostarczycielkami wyników badań lub rozwiązań metodycznych, które mają posłużyć wyjaśnianiu przeszłości lub bardziej pragmatycznym celom, jak na przykład gromadzeniu i przetwarzaniu danych o stanowiskach archeologicznych (Lock 2001).

Drugi model interdyscyplinarności, tj. ontologiczny, zakłada równowagę dwóch lub większej liczby dyscyplin badających ten sam fragment rzeczywistości. Wynik dociekań ma stać się źródłem możliwie pełnego poznania danego fragmentu rzeczywistości. Takie zdefiniowanie interdyscyplinarności, pozornie

klarowne, jest jednak trudne w realizacji, szczególnie w interesujących nas badaniach nad krajobrazem. Pomimo istnienia wspólnego dla wielu dziedzin geografii oraz innych nauk przedmiotu badań, którym jest właśnie krajobraz, trudna jest realizacja diskutowanego postulatu na głębszym jego poziomie. Preferowane w Polsce w naukach geograficznych podejście nomotetyczne (wyjaśniające), stoi w opozycji do rozwiniętego szczególnie w zachodniej geografii humanistycznej (Cosgrove i Daniels 1988, Tuan 1998) podejścia idiograficznego (indywidualistycznego). Przyrodoznawcze wyjaśnienie zjawiska nie jest równoznaczne jego Diltheyowskiemu rozumieniu, które stanowi fundament humanistyki (Dilthey 1987, Dymkowski 2002, Rembowska 2002).

Należy tu również rozważyć uwikłania polityczne i ideologiczne, na które narażona jest nauka. Szczególnie niektóre nurty geografii fizycznej stosowanej, pozornie neutralne ideologicznie, zajmujące się bowiem w mniemaniu ich przedstawicieli badaniem obiektywnej rzeczywistości, opierają się na istniejących danych (statystycznych, kartograficznych i innych). Tymczasem dane te nie istnieją same z siebie, a są wytwarzane przez konkretne urzędy, najczęściej realizujące cele konkretnych instytucji (Monmonier 1996, Lock 2001, Wood 2002).

Przyjęty w geografii model człowieka zbliżony do Smithowskiego *Homo oeconomicus* jest w wielu przypadkach drastycznym uproszczeniem (Rembowska 1999a). W obrębie poszukiwań wyjaśnień czysto naukowych grozi to najwyższym spłyceniem zdobytej wiedzy. Jednakże gdy nauka ma cechy „aplikacyjności”, a uzyskiwane przez nią wyniki stają się podstawą decyzji dotyczących przestrzeni lub choćby wysokości opłat za poszczególne dobra płynące z natury jak na przykład woda pitna, to problem upolitycznienia staje się szczególnie palący. Nie bez powodu ekonomia, pomimo rozbudowanego aparatu matematycznego, pozostaje nauką społeczną, a nie ścisłą.

Odpowiedzią na owe uwikłania może być świadomie użyta interdyscyplinarność. Czerpanie z wiedzy wypracowanej przez inne dyscypliny czy wręcz odmienne metodologie (np. humanistykę i nauki społeczne) może

wyczulić badacza na własne tło ideologiczne (Dymkowski 2003), ale również przyczynić się do uzupełnienia wyjaśnienia zjawiska o pogłębioną interpretację. W przypadku problemów ekologicznych może ono prowadzić do pełniejszego ich zrozumienia z punktu widzenia człowieka (Matczak 2005). Obiektywność czy racjonalność potrzeby ochrony przyrody jest pozorna, a jej źródła należy się raczej dopatrywać w przyjmowanych przez jednostki lub grupy systemach etycznych (Ferry 1995). Właściwe zrozumienie roli terenów zieleni w miastach powinno uwzględniać również ich rolę symboliczną, a nie tylko ekologiczną czy higieniczną (Węclawowicz-Bilska i Blazy 2008).

Istotnym poszerzeniem spektrum badawczego nauk o krajobrazie, wymagającym jednak szczególnej ostrożności w ich wykorzystaniu, może być sięgnięcie poza źródła wiedzy wytwarzanej w sposób naukowy, szczególnie do literatury pięknej. Dzieła beletrystyczne, a także reportaże lub w szczególnych przypadkach poezja (Kaczmarek 1999) zawierają subiektywny, lecz perswazyjny opis stanów emocjonalnych jednostek lub grup ludzi, w tym – co warto podkreślić – stosunku człowieka do swojego otoczenia. Dostrzeżonym przez geografę kultury nośnikiem wiedzy o organizacji przestrzeni jest malarstwo (Fraser 1988, Cosgrove 1998, Pellegrino 2009). Jest to szczególnie ważne źródło informacji o krajobrazie przed XVIII stuleciem, czyli przed rozwojem wielkoskalowych map topograficznych. Powyższe źródła w pozytywistycznych nurtach geografii pozostają mocno niedoceniane, wręcz deprecjonowane. Istnieje rzecz jasna ku temu podstawa, wynikająca z braku istnienia stosownej metodologii, umożliwiającej wykorzystanie takich informacji. Postulat otwartości metodologicznej odnaleźć można jednakże nie tylko wśród reprezentantów geografii humanistycznej (Cosgrove 1998, Tuan 1998), ale także wśród badaczy z kręgu ekologii krajobrazu (Naveh 2001, Wojciechowski 1994).

Niektóre z powyżej wskazanych źródeł, szczególnie reportaże, mają jeszcze jedną wyróżniającą je cechę: opisują one pewne zjawiska znacznie szybciej, niż jest to możliwe w dyskursie naukowym (np. Olszewski 2010). Przyczyny tego są

zarówno merytoryczne, tj. potrzeba wykonania zwykle czasochłonnych badań zgodnych z przyjętą metodologią, ale również organizacyjne – czas publikacji wyników postępowania badawczego trwa od roku do trzech lat. Biorąc pod uwagę dynamikę wielu procesów zachodzących w krajobrazie – szczególnie miejskim – po takim czasie opisywane zjawisko może ulec zanikowi lub przekształceniu. Jednak reportaże i doniesienia prasowe mogą również stanowić inspirację dla uważnego badacza do podjęcia określonego tematu. W przypadku nauk geograficznych mogą to być tematy związane z degradacją środowiska przyrodniczego, konfliktów społecznych, a także transformacji krajobrazów miejskich (Breuste 2006).

W niniejszej pracy wykorzystano powyżej opisane źródła w zakresie ograniczonym przede wszystkim do doniesień prasowych i reportaży. Ponadto wykorzystano literaturę z wielu dziedzin, charakteryzujących się odmiennym od geografii fizycznej przedmiotem badań i metodologią. Przede wszystkim z zakresu historii, archeologii, kulturoznawstwa, socjologii i filozofii.

Szczególnym obiektem badań spajającym na poziomie ontologicznym wiele dyscyplin, może być właśnie krajobraz, obecny zarówno w geografii, jak i archeologii, architekturze, historii, socjologii, a w końcu również w sztuce. Pomimo różnorodności podejść, pozostaje on środowiskiem życia człowieka. Stanowi ontologiczną podstawę badań wielu nurtów badawczych. Jak zauważa jednak Rembowska (2006: 4) za Tuanem, „stosunek człowieka do środowiska jest czasem niejasny i niewyraźny”. Niemniej, ów stosunek manifestuje się w krajobrazie, a zatem badania nad nim w swej istocie prowadzą do rozumienia człowieka (Cosgrove i Daniels 1988, Wylie 2007; por. Dilthey 1987). Warto również pamiętać, że „geografia humanistyczna jest perspektywą teoretyczną, a nie osobną dziedziną empiryczną” (Rembowska 2006: 3). Nie jest ona zatem bezpośrednią antynomią pozytywistycznych nurtów geografii, a raczej może stać się ich poszerzeniem o interpretacje prowadzące do pełniejszego, mniej redukcjonistycznego zrozumienia fenomenu krajobrazu.

2. Cel i metodyka pracy

2.1. Obiekt badań i cel pracy

Obiektem badań niniejszej pracy są krajobrazy małych miast w ujęciu dynamicznym. Oznacza to, że badany będzie proces transformacji krajobrazów w okresie ostatnich 60 lat, z uwzględnieniem tła, jakie stanowią procesy i wydarzenia mające miejsce wcześniej (od założenia miasta). Istotny jest tu wybór metody, która pozwoliłaby na ujęcie krajobrazu w kategoriach jednostek geograficznych pozostających we wzajemnych zależnościach, które będą mogły zostać przedstawione kartograficznie, jednak w znaczeniu szerszym niż kategorie użytkowania terenu.

Nawiązując do omówionych wcześniej procesów globalizacyjnych (Strykiewicz 2007), a także do definicji krajobrazu Danielsa i Cosgrove'a (1988) oraz koncepcji krajobrazów medialnych (Appadurai 1990), badaniu poddano również, używane na witrynach internetowych małych miast i będące elementem procesu budowania wizerunku danego miasta, wizualne reprezentacje krajobrazu. Przez te ostatnie należy rozumieć wszelkie graficzne⁴ przedstawienia fragmentów pejzażu lub obiektów i wydarzeń, możliwych do zidentyfikowania jako realnie istniejących i związanych z danym miastem.

Hipoteza przyjęta w pracy zakłada, iż małe miasta znajdują się od kilkunastu lat w stadium kryzysu, który osiągnął stadium określane kurczeniem się miast (Oswalt 2005). Ma ono wymiar demograficzny i gospodarczy (Jędraszko 2005, Prigge 2005, Beyer 2005, Birg 2005), który wpływa na postawy i zachowania

---

⁴ Przede wszystkim chodzi tutaj o fotografie, jednak nie tylko; mogą to być również plastyczne przetworzenia zdjęć, prace malarskie i rysunkowe czy animacje.

ich mieszkańców („kurczenie się” potrzeb i aspiracji – Dürschmidt 2005, Prigge 2003, Führ 2003). Wszystkie zmiany demograficzne, gospodarcze i społeczne znajdują swe odzwierciedlenie w krajobrazie materialnym miasta, rozumianym jako układ dynamiczny i jako takie mogą zostać zidentyfikowane poprzez odniesienie do sytuacji wcześniejszej, tj. sprzed przemian politycznych i gospodarczych, które nastąpiły na przełomie lat 80. i 90. XX wieku.

Ponadto szczegółowe analizy jakościowe krajobrazów miast ujawniają ich niepowtarzalność – także przestrzenną, pomimo podobieństw demograficznych, społecznych, gospodarczych i politycznych. Natomiast analiza ilościowa umożliwia ujawnienie wspólnych dla nich tendencji, wynikających z powyżej wymienionych uwarunkowań.

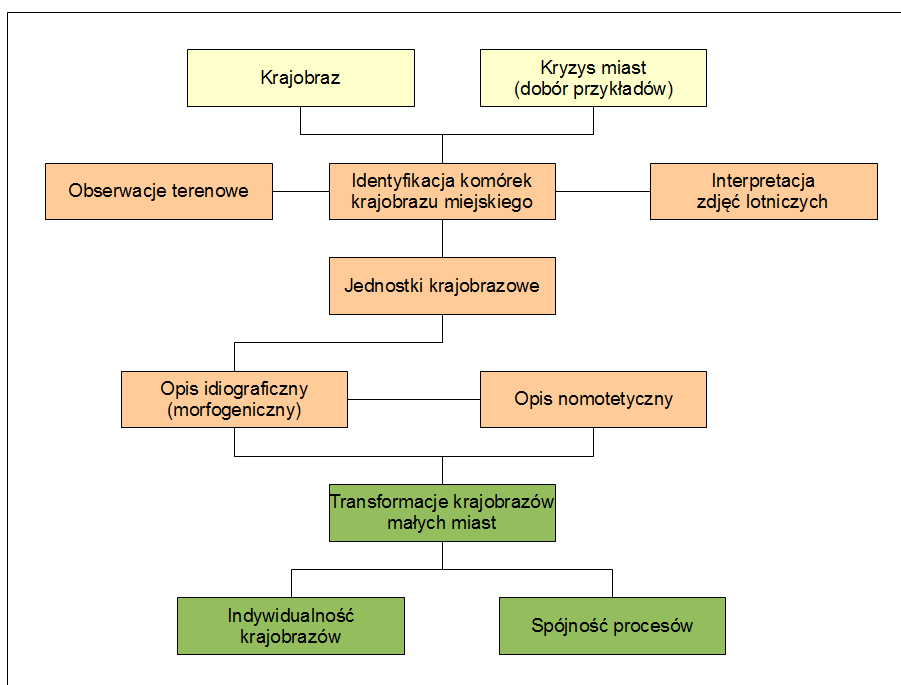
Celem niniejszej pracy jest zatem jakościowa i ilościowa charakterystyka oraz porównanie wybranych wedle kryteriów ujawniających zachodzące procesy kurczenia się, przykładów współczesnych krajobrazów małych miast w Polsce, z odniesieniem do form i kierunków transformacji tychże krajobrazów w ciągu ubiegłych 60. lat z uwzględnieniem ich wcześniejszego tła historycznego, wraz z identyfikacją elementów krajobrazów tworzących wizerunek małych miast, którego nośnikiem jest Internet.

Zdefiniowany powyżej cel zrealizowano poprzez szereg celów szczegółowych, stanowiących etapy pracy:

- wybór przykładów małych miast na podstawie przyjętych kryteriów geograficznych, demograficznych oraz ekonomicznych,
- stworzenie wektorowych map komórek i jednostek krajobrazowych, umożliwiających ilościową ocenę krajobrazów wybranych przykładów miast,
- jakościowa charakterystyka (opis) krajobrazów wybranych przykładów miasta,
- porównanie wyników oraz identyfikacja zjawisk i procesów wspólnych dla badanych przykładów małych miast,

- analiza dokumentów strategicznych dotyczących rozwoju wybranych przykładów miast, ze szczególnym uwzględnieniem tematyki krajobrazowej,
- analiza zawartości witryn internetowych małych miast pod kątem elementów graficznych przedstawiających elementy krajobrazowe.

Ogólny schemat postępowania badawczego przyjętego w niniejszej pracy przedstawiono graficznie (ryc. 1), gdzie kolor żółty oznacza etap określenia podstaw teoretycznych pracy, pomarańczowy to etap badań empirycznych, z kolei zielony to wnioskowanie.

Ryc. 1. Uproszczony schemat postępowania badawczego przyjętego w pracy (objaśnienia w tekście).

2.2. Materiał badawczy

Do realizacji powyżej określonego celu zgromadzono możliwie wszechstronny materiał, znajdujący wcześniej zastosowanie nie tylko w tradycyjnych dziedzinach nauk geograficznych, ale również w antropologii kulturowej, socjologii czy kulturoznawstwie. Należy tu wymienić:

- dane statystyczne z zasobu Głównego Urzędu Statystycznego,
- archiwalne zdjęcia lotnicze z zasobu Centralnego Ośrodka Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej w Warszawie od lat 50. (zależnie od miasta) do roku 2004,
- niemieckie mapy topograficzne w skali 1:25 000 z lat 40. dwudziestego wieku,
- polskie mapy topograficzne i tematyczne w różnych skalach od lat 30. do dziś,
- dokumentacja fotograficzna oraz szkice wykonane podczas obserwacji terenowej przeprowadzanej w poszczególnych miastach w latach 2006-2009,
- zapis spontanicznie przeprowadzanych rozmów z mieszkańcami miast,
- literatura przedmiotu obejmująca nie tylko opracowania o charakterze naukowym, ale również eseistykę, reportaże i materiały prasowe,
- strony internetowe małych miast.

Zgromadzony materiał pozwolił na aplikację szeregu metod, wśród których należy wyróżnić:

- studia nad literaturą przedmiotu,
- analizę danych statystycznych,
- analizę materiału fotograficznego (studia nad wizualnością),
- teledetekcję i fotointerpretację (Ciołkosz *et al.* 1999),
- kartograficzną metodę badań (Ratajski 1989, Saliszczew 2003),
- wykorzystanie systemów informacji geograficznej do konstrukcji map oraz integracji danych przestrzennych,
- analizę statystyczną i porównanie wyników dla poszczególnych miast,
- analizę treści wizualnych stron internetowych małych miast.

2.3. Morfologia krajobrazu miasta

Pojęcie krajobrazu, pomimo swej wieloznaczności, dyskutowanej w poprzednim rozdziale, ma ciągle ugruntowaną pozycję, zarówno w dyskursie naukowym, ale również politycznym. Sprzyja temu podkreślenie kulturowych, w tym niematerialnych wymiarów krajobrazu, istotne w dobie globalizacji oraz idącego za nią kryzysu tożsamości miejsca (Stryjakiewicz 1999, Bauman 2001, Bauman 2007). Kwestie tradycji, wartości kulturowych oraz przyrodniczych (*de facto* rozumianych jako odmiana wartości kulturowych) zostały podniesione w Europejskiej Konwencji Krajobrazowej (2006). Dokument stworzył podstawy prawne ochrony krajobrazów w krajach, będących członkami Unii Europejskiej. Stał się również impulsem dla rozwoju badań o charakterze aplikacyjnym, których celem byłaby ocena stanu krajobrazów oraz ich porównywanie. Zaproponowane ostatnio metody są często dostosowywane do poszczególnych krajów, a wręcz regionów, a rozumienie krajobrazu – choć zgodne z definicją zamieszczoną w konwencji – jest istotnie nacechowane lokalną specyfiką. Przykładem takiego opracowanie może być "Landscape character assessment" – dokument ten zawiera charakterystyczny podtytuł "Guidance for England and Scotland" (Swanwick 2002). Sporządzana za pomocą tej metody ocena krajobrazu, pomimo uwzględnienia zarówno elementów fizycznogeograficznych, jak i historycznych czy kulturowych została geograficznie ograniczona do obszaru dwóch największych części składowych Wielkiej Brytanii.

Tymczasem zdaniem Conzena (za: Whitehead i Larkham 1992), brytyjskiego geografa niemieckiego pochodzenia, bardzo istotne jest wytworzenie na gruncie nauk geograficznych metod umożliwiających interdyscyplinarne badania morfologii krajobrazów miejskich. Chodzi tu o badanie zmian krajobrazów zarówno w czasie (transformacje historyczne), jak i przestrzeni. Oznacza to prowadzenie studiów nad ośrodkami o podobnej genezie, tj. lokacji w średniowieczu (rozpatruję tu, rzecz jasna, sytuację europejską), jednak rozwijających się i funkcjonujących w odmiennych warunkach politycznych,

społecznych i gospodarczych.

Jedną z odpowiedzi na powyższy postulat porównywalności był gwałtowny rozwój metod ilościowych, szczególnie statystycznych w naukach geograficznych, który można powiązać z rozwojem technologii obliczeniowych od lat 60. XX stulecia. Jednak ów nurt badawczy redukujący przestrzeń geograficzną do liczb i unikający tak zwanych określeń wartościujących zawodzi w badaniach krajobrazu (kulturowego). Informacja o liczbie pomników lub zabytków (niekiedy wyrażana na jednostkę przestrzeni) nic nie mówi o stosunku emocjonalnym ludzi do tych obiektów, a często jest to kluczowa informacja dla wyjaśnienia działań człowieka w przestrzeni, a także podejmowania działań aplikacyjnych, choćby konserwatorskich. Jak zauważa bowiem Simms (1992), miasta o długiej historii jak najbardziej powinny podlegać zmianom zgodnym z wymogami współczesnego życia, jednak powinny również pozostać zdolne do przechowywania kulturowych, architektonicznych czy po prostu ludzkich wartości.

Kierunkiem badawczym uwzględniającym powyżej zarysowane kwestie, to znaczy kulturowe, „niemierzalne” wymiary przestrzeni miejskich, jest morfologia krajobrazów kulturowych, rozwijana od przełomu XIX i XX stulecia. Wedle Schlütera (1899), jednego z wczesnych przedstawicieli omawianego kierunku, morfologia krajobrazów kulturowych winna być dla geografii człowieka tym, czym dla geografii fizycznej jest geomorfologia (Whitehead i Larkham 1992).

Nurt ten okazał się, w porównaniu z innymi gałęziami geografii, mniej podatny na wpływ „rewolucji ilościowej”. Podczas dominacji ahistorycznych badań ilościowych nad materialnymi formami przestrzeni w latach 60. i 70. ubiegłego wieku, morfologia krajobrazów skupiała się na ich, tj. krajobrazów miejskich genezie i rozwojowi (Whitehead i Larkham 1992).

Propozycją metodyczną nawiązującą do powyższych koncepcji, a istotną dla istoty niniejszej pracy jest morfologia krajobrazów miejskich M.R.G. Conzena (Whitehead i Larkham 1992, Simms 1992). Jej podstawą jest podział przestrzeni miejskiej na trzy kompleksy form (*form complexes*):

- plan miasta – często w postaci obrazu kartograficznego w jednolitej skali, którego podstawą jest siatka ulic i parcele, często stanowiące najtrwalszy element historyczny miasta,
- użytkowanie terenu – wszystkie formy gospodarowania przestrzenią prowadzone przez człowieka na obszarze miasta, wraz z nadawanymi im świadomie lub nie funkcjami i znaczeniami,
- forma zabudowy – elementy architektury określające charakter, niekiedy również funkcje danego fragmentu przestrzeni.

Powyżej scharakteryzowane kompleksy form krajobrazowych z jednej strony tworzą hierarchę przestrzenną miasta. Można je również rozumieć jako współwystępowanie trzech kompleksów form krajobrazu miejskiego, to znaczy formy zabudowy wraz z użytkowaniem terenu w określonej geograficznie części planu miasta. Razem tworzą one najmniejszy jednorodny fragment krajobrazu miasta, nazywany komórką krajobrazową miasta (*urban-landscape cell*). Zgrupowanie komórek krajobrazowych podobnego typu tworzy jednostkę krajobrazu miejskiego (*urban landscape unit*).

Metoda ta, stosowana w geografii historycznej, szczególnie – co warto podkreślić – w badaniach rozwoju miast o genezie średniowiecznej, umożliwia wzbogacenie redukcjonistycznych metod badania krajobrazów w kategoriach użytkowania ziemi na rzecz komórek krajobrazowych, odwołujących się również do biologicznego rozumienia tego terminu, jako najmniejszych jednostek strukturalnych. Jest ona również bliższa rozumieniu w kategoriach powszedniego doświadczenia krajobrazu (*everyday landscapes* – krajobrazy pospolite, por. Mania 2010). Można to zilustrować następującym przykładem: sama bryła domu jednorodzinnego nie oddaje istoty domu jako elementu krajobrazu. Jest nim dopiero dom-wraz-z-ogrodem (otoczeniem). Ponadto łączy ona podstawowe podejścia stosowane w klasyfikacjach terenów miejskich, tj. funkcjonalne i morfologiczne (Kotkowski 1999). Działka ewidencyjna nie jest podstawową jednostką klasyfikacji. Pozwala to wyeliminować szereg problemów

metodycznych, choćby tych wynikających z faktu, że wiele inwestycji (np. osiedli mieszkaniowych), szczególnie w latach 60.-80., budowano, nie nawiązując do zastanych podziałów ewidencyjnych.

Podstawowym materiałem, który wykorzystano do wydzielenia komórek krajobrazowych były fotogrametryczne zdjęcia lotnicze. Mają one niewątpliwą przewagę nad mapami, zawierają bowiem niezgeneralizowany i możliwie wierny obraz przestrzeni geograficznej. Najczęściej znany jest również czas wykonania fotografii z dokładnością do dnia lub nawet godziny (Ciołkosz *et al.* 1999, Monmonier 1996). Niestety, pozyskany materiał fotolotniczy nie był jednorodny: poszczególne miasta posiadają zasób wykonywany w różnych skalach i w różnych latach. Wyjątek stanowi zamknięcie okresu badawczego, wyznaczone przez najnowsze dostępne zdjęcia w skali ~1:13 000, wykonane podczas nalotów w latach 2003-2005 roku. Aby uzyskać obraz krajobrazu miast dla jednorodnego okresu otwierającego, zdecydowano się na wykorzystanie niemieckich map topograficznych (*Messtischblatt*) w skali 1:25 000, charakteryzujące się aktualnością topograficzną z początku lat 40. (w drodze aktualizacji arkuszy map z końca XIX wieku). Pomimo oczywistej różnicy pomiędzy obrazem kartograficznym a teledetekcyjnym, krok ten był konieczny do uzyskania spójnego horyzontu czasowego, a co za tym, możliwości porównania analizowanych miast.

Warto tu wspomnieć o istnieniu fotomap wykonywanych na podstawie nalotów fotogrametrycznych prowadzonych przez Luftwaffe w latach 40. XX wieku. Są one zredagowane pod względem skali i cięcia arkuszy tak samo jak mapy topograficzne typu *Messtischblatt*. Jednak zbiór ten jest rozproszony i dla interesujących autora obszarów nie był dostępny. Większa jego część po drugiej wojnie światowej trafiła do Wielkiej Brytanii (Kijowski i Mania 2008, Ferguson 2011). Obecnie kolekcja surowych zdjęć i fotoszkiców została przeniesiona z uniwersytetu w Keele do Edynburga. W momencie pisania tych słów nie jest w całości skatalogowany, jednak baza jest sukcesywnie uzupełniana⁵.

---

5 Więcej informacji można odnaleźć pod adresem: <http://aerial.rcahms.gov.uk/>.

Poszczególne zdjęcia zostały poddane procesowi georeferencji do Państwowego Układu Współrzędnych Geograficznych „1992”, zyskując tym samym atrybut kartometryczności, umożliwiając prowadzenie pomiarów odległości i powierzchni. Na tak przygotowany materiał naniesiono pozyskane z map topograficznych granice miast. W celu zminimalizowania efektu arbitralności granicy administracyjnej obszar miasta poszerzono o ekwidystantę o szerokości 100 m. Obszar ten stanowił pole wyznaczania komórek krajobrazowych dla poszczególnych miast. W celu wyznaczenia jednostek podstawowych wykorzystano fotointerpretację polową, polegającą na uzupełnieniu tradycyjnej interpretacji zdjęć o obserwacje przeprowadzone bezpośrednio w terenie (Ciołkosz *et al.* 1999).

2.4. Jednostki i komórki krajobrazowe małych miast

Granice w krajobrazach, w tym miejskich, stanowią istotny i ciągle dyskutowany problem badawczy (Pietrzak 1998, Wojciechowski 2006, Plit 2006). W niniejszej pracy podstawą granicą jest współczesna granica administracyjna miasta, poszerzona o ekwidystantę o promieniu 100 m w celu uwzględnienia rzeczywistego wpływu granicy na krajobraz miasta. W ramach tak wyznaczonego obszaru przeprowadzono identyfikację komórek krajobrazowych, tworzących jednostki krajobrazu miejskiego. Wyznaczono siedem głównych jednostek krajobrazu miejskiego, w których obrębie wydzielano poszczególne komórki. Są to:

- jednostki krajobrazu miejskiego,
- jednostki krajobrazu wiejskiego,
- jednostki krajobrazu przemysłowego,
- jednostki krajobrazu podlegającego procesom transformacji – jest to najważniejszy dla niniejszej pracy typ jednostek. Zawarto w niej komórki krajobrazowe, które podlegają w momencie obserwacji zmianie funkcji lub ich funkcja pozostaje nieokreślona. Są to również obszary, które utraciły

swą pierwotną funkcję. Mogą to być transformacje progresywne, np. budowa nowych osiedli lub regresywne, np. proces opuszczania budynków w śródmieściu. Warto nadmienić, że niektóre procesy postrzegane przez człowieka jako negatywne, mogą stać się miejscem występowania transformacji pozytywnej z punktu widzenia środowiska przyrodniczego (np. sukcesja roślinna na nieużytkowanych terenach kolejowych). Co więcej, procesy progresywne, jak np. budowa drogi lub osiedla, mogą być postrzegane negatywnie przez mieszkańców, jako źródło konfliktów przestrzennych, społecznych i ekonomicznych.

- jednostki krajobrazu określone przez funkcje przyrodnicze,
- jednostki krajobrazu określone przez wody powierzchniowe,
- jednostki krajobrazu określone przez infrastrukturę rekreacyjną.

Suma powyżej wymienionych jednostek tworzy krajobraz miasta. Jak już wspomniano wyżej, każda z nich składa się z elementarnych części strukturalnych, czyli komórek krajobrazu miejskiego. Wyznaczono następujące komórki krajobrazu małego miasta:

A. Krajobrazy miejskie:

1. Zabudowa śródmiejska historyczna – zabudowa tworząca zwarte struktury urbanistyczne, których lokalizacja, układ i architektura bezpośrednio nawiązują do lokacji średniowiecznej lub późniejszego dziedzictwa historycznego miasta; niekiedy widoczne inne elementy identyfikujące średniowieczną genezę komórki (np. parcele z długą działką ogrodową).
2. Zwarta zabudowa śródmiejska – zwarte kwartały zabudowy o mieszanych funkcjach (dominacja funkcji mieszkaniowej i usług) o niewielkim udziale zieleni, najczęściej zlokalizowane na peryferiach lub poza pierwotną lokacją średniowieczną.
3. Zabudowa typu małomiasteczkowego – nowożytny (kształtujący się głównie od XVI do XIX stulecia) typ zabudowy o dominacji funkcji mieszkalnej, zlokalizowanej wzdłuż ulic, tworzącej zwarte pierzeje lub

- złożonych z wolno stojących domów murowanych (niekiedy niewielkich kamienic), często z podłużną częścią rolniczo-ogrodową uzupełnioną o zabudowę gospodarczą na zapleczu parceli; typ komórki krajobrazowej lokalizowanej najczęściej przy drogach prowadzących do miasta.
4. Zabudowa jednorodzinna osiedlowa - nowy typ osiedli (powstałych głównie w XX wieku), złożonych z jedno- lub dwukondygnacyjnych często standardowych domów jednorodzinnych, położonych na parcelach o powierzchni nieprzekraczającej 2000 m²; wolna przestrzeń pełni funkcję ogrodu warzywnego lub (coraz częściej) ozdobnego, niekiedy uzupełnionego niewielką zabudową gospodarczą. Zabudowa tworzy osiedla-kwartaly i powstaje najczęściej w peryferyjnych częściach miasta (w fazie inicjalnej powstawania osiedla) w wyniku odralniania gruntów. Wyróżniony typ komórki krajobrazowej składa się z domów wolnostojących (a) lub szeregowych (b).
  5. Zabudowa wielorodzinna typu blokowego - składająca się przynajmniej z dwóch (najczęściej 3-4) kondygnacji zabudowa wielorodzinna, najczęściej zbudowana w technologii wielkopłytkowej (od lat 60. XX wieku). Najczęściej planowana w postaci osiedla obejmującego od kilku do kilkunastu bloków mieszkalnych uzupełnionych terenami zieleni, placami zabaw, placówkami handlowo-usługowymi i inną infrastrukturą (np. garaże). Specyfika występowania tego typu zabudowy w małych miastach polega na tym, że często występuje również w postaci pojedynczych budynków istniejących w śródmieściu. Ten typ zabudowy był również stosowany do odbudowy miast zniszczonych podczas II wojny światowej.
  6. Zabudowa wielorodzinna typu deweloperskiego - nowy typ zabudowy, obecny od lat 90. XX wieku, występujący w postaci wielorodzinnych bloków mieszkalnych (o dwóch lub więcej kondygnacjach) uzupełnionych o parking, niekiedy plac zabaw. Zabudowa tego typu jest realizowana w postaci pojedynczych budynków lub niewielkich osiedli, często

- grodzonych. Lokalizacja tego typu osiedli wynika z uwarunkowań ekonomicznych, mogą one zatem występować zarówno na niektórych obszarach śródmiejskich, jak i na peryferiach miast.
7. Zabudowa rezydencjalna - zabudowa mieszkaniowa realizowana w postaci 1-3 kondygnacyjnego budynku, często o złożonej, historyzującej chaotycznej architekturze, zwykle na dużej, wyraźnie ogrodzonej parceli (przynajmniej 2000 m²), która pełni funkcję ogrodową (estetyczną). Najczęściej lokalizowana w strefach peryferyjnych miast.
  8. Ważne obiekty miejskie - typ komórek określony przez funkcję (administracyjną, edukacyjną, sakralną, służba zdrowia itp.), która może być zlokalizowana w budynku zabytkowym przeznaczonym do pełnienia określonej roli (np. ratusze) lub w połączeniu z inną funkcją. Obiekty pełniące te funkcje określają miejski charakter ośrodka: zarówno w wymiarze symbolicznym (ratusz), jak i funkcjonalnym, jako centrum regionalne (przychodnia, szkoła średnia itp.).
  9. Usługi komercyjne - obiekty, których główną funkcją jest handel i usługi; występują w postaci wolno stojących budynków lub pawilonów, najczęściej budowanych od lat 60. XX wieku. Występują w strefie śródmiejskiej lub jej pobliżu; niekiedy w ramach osiedli wielkopłytowych. Niektóre z tych obiektów są zastępowane przez średniopowierzchniowe centra handlowe.
  10. Przestrzenie publiczne - do tego typu zaliczono wszystkie fragmenty miasta pełniące funkcję przestrzeni publicznej, ale nie uzupełnionej funkcją rekreacyjno-ekologiczną (tzn. z wykluczeniem parków). Do tego typu komórek krajobrazowych należą przede wszystkim położone centralnie historyczne rynki miasta oraz place (najczęściej wykorzystywane jako stałe lub czasowe targowiska).
  11. Mury miejskie - typ wyróżniony jako istotny element budujący krajobraz miasta w czasach historycznych (od XIV do XVIII wieku) oraz podkreślający znaczenie miasta (tylko zamożne miasta budowały mury);

obecnie mury pełnią funkcję zabytkową, ale odgrywają niepoślednią rolę symboliczną, budując tożsamość miasta. Warto również wspomnieć o ich znaczeniu rekreacyjno-ekologicznym, stanowią bowiem często podstawę dla parków i systemów zieleni (tzw. planty).

12. Obiekty zabytkowe – budynki o charakterze zabytkowym (objęte ochroną konserwatorską), niekiedy pełniące funkcję muzeów lub innych atrakcji turystycznych, ale nie pełniące funkcji administracyjnych (w takim przypadku przynależą do kategorii A8); najczęściej występujące w granicach lokacji średniowiecznej, ale także poza nią (np. dwory i folwarki). Wyróżniono zabytki o charakterze świeckim (a) oraz sakralnym (b).
  13. Skupiska garaży – wyróżnione jako element występujący wyłącznie w miastach, szczególnie w pobliżu osiedli mieszkaniowych.
  14. Obiekty przemysłowe i militarne o charakterze zabytkowym – nie wykazane w kategorii A12.
  15. Parkingi – podobnie do garaży, typ ten występuje wyłącznie w miastach, w pobliżu osiedli, centrów handlowych; często historyczne rynki miast są przeznaczane na funkcję parkingową. Ze względu na zróżnicowany wpływ parkingów na hydro-, pedo- i litosferę rozróżniono te o nawierzchni przesiąkliwej (a) oraz nieprzesiákliwej – uszczelnionej (b).
  16. Pomniki – typ komórek określający szatę ideologiczną miasta, istotna ze względu na tożsamość miejsca (Zieliński 2007). Składają się na nią pomniki figuralne przedstawiające osoby, monumenty upamiętniające ważne wydarzenia (najczęściej związane z II wojną światową), a także zidentyfikowane tablice pamiątkowe oraz dowolne formy rzeźbiarskie obecne w przestrzeni miejskiej, których główną funkcją jest przyciąganie uwagi i estetyzacja przestrzeni publicznej.
- B. Krajobrazy wiejskie (rolnicze):
1. Zabudowa zagrodowa (z obiektami gospodarczymi) – pojedyncze lub występujące liniowo zabudowania o charakterze wiejskim, tj. domy

mieszkalne wolnostojące, dawniej najczęściej o dachu dwuspadowym, ustawione dłuższą fasadą do ulicy lub drogi, wraz z towarzyszącą zabudową gospodarczą (obory, chlewiki, szopy itp.), często również z ogrodem przydomowym o charakterze warzywnym lub estetycznym. Kontekst zagrody stanowią pola uprawne występujące na ich zapleczu lub otaczające je.

2. Pola uprawne – powierzchnie gruntu, które można zidentyfikować jako zajęte przez uprawy nieogrodowe.
3. Sady (a) i ogrody (b) – fragmenty przestrzeni z charakterystycznym pasmowym układem drzew owocowych możliwym do odczytania na zdjęciach lotniczych (lub zidentyfikowanym na podstawie sygnatury mapy) oraz najczęściej stosunkowo niewielkie fragmenty produkcji owocowo-warzywnej – oba podtypy najczęściej występujące w bezpośredniej bliskości zagród (B.1) lub zabudowy typu małomiasteczkowego (A.3).
4. Użytki zielone – obszary użytkowane jako łąki kośne lub pastwiska, identyfikowane na podstawie struktury obrazu zdjęcia lub sygnatury mapy.
5. Nieużytki rolne – obszary wcześniej użytkowano jako pola uprawne, w momencie obserwacji podlegające sukcesji roślinnej; ich identyfikacja możliwa na podstawie struktury i tekstury zdjęcia oraz na podstawie kontekstu krajobrazowego: występują one w otoczeniu innych pól (B.2) lub zagród; niekiedy są oznaką procesów urbanizacyjnych.
6. Folwarki i dwory – elementy krajobrazu kultury wiejskiej, możliwe do zidentyfikowania na podstawie charakterystycznych układów przestrzennych oraz innych informacji (pochodzących z map, literatury lub obserwacji terenowej). W ich skład wchodzi najczęściej rezydencja (dwór lub pałac) wraz z infrastrukturą (stajnie, gorzelnie, obory, chlewy itp.).
7. Zabudowa gospodarcza – pojedyncze obiekty gospodarcze występujące

w kontekście krajobrazu rolniczego (najczęściej w otoczeniu pól), np. obory, wiatraki itp.

C. Krajobrazy przemysłowe:

1. Obiekty przemysłowe działające - zakłady i obiekty prowadzące działalność produkcyjną lub przetwórczą (np. młyny) wraz z ich najbliższym otoczeniem, niekiedy otoczone widocznym ogrodzeniem; możliwe do zidentyfikowania na podstawie zdjęć lotniczych lub innych dostępnych informacji.
2. Tereny składowe i magazynowe - fragmenty przestrzeni, na których prowadzone jest w momencie obserwacji składowanie wszelkiego rodzaju produktów czy materiałów na powierzchniach przepięknych (np. bezpośrednio na gruncie, co może stanowić potencjalne miejsce migracji zanieczyszczeń) oraz na powierzchniach nieprzepięknych (np. placach o nawierzchni asfaltowej); kategoria obejmuje również niekontrolowane miejsca składowania (nieposiadające wyraźnych granic, dróg dojazdowych itp.).
3. Obszary eksploatacji powierzchniowej - fragmenty przestrzeni zajęte przez działalność związaną z wydobyciem kruszyw wraz z otaczającą infrastrukturą.
4. Dworce kolejowe czynne - ciągle użytkowana, zgodnie z pierwotnym przeznaczeniem, zabudowa związana z obsługą transportu kolejowego.
5. Tereny kolejowe czynne - obszary zajęte przez torowiska, place składowe, bocznice i inne elementy infrastruktury związanej z transportem szynowym, będące ciągle w użyciu.
6. Infrastruktura związana z obsługą transportu drogowego - dworce autobusowe, warsztaty naprawcze, stacje benzynowe i inne obiekty zapewniające obsługę samochodów.
7. Oczyszczalnie ścieków - czynne zakłady związane z oczyszczaniem wody przed odprowadzeniem jej do rzeki lub zbiornika.

8. Składowiska odpadów - użytkowane obszary przeznaczone do zorganizowanego, kontrolowanego składowania odpadów komunalnych i przemysłowych.
  9. Inne elementy infrastruktury - budynki gospodarcze, stacje transformatorowe i inne obiekty związane z infrastrukturą techniczną.
- D. Komórki krajobrazowe podlegające transformacjom (w momencie prowadzenia badania):
1. Zabudowa rozproszona - pojedyncze zabudowania o funkcji mieszkaniowej, występujące często w otoczeniu o cechach krajobrazu rolniczego; stanowiące niekiedy fazę inicjalną powstawania osiedla.
  2. Place budowy - obszary, na których w momencie obserwacji powstawały nowe obiekty; tymczasowo ze względu na prowadzone prace wykazujące cechy terenów zdegradowanych.
  3. Zabudowa o charakterze nietrwałym - istniejące w momencie obserwacji chaotycznie rozmieszczone, większe zgrupowania baraków, szop pełniących funkcje magazynowe, warsztatowe itp.
  4. Puste parcele - istniejące w momencie obserwacji niezagospodarowane parcele występujące w obrębie obszaru zabudowanego. Wyróżniono parcele ze śladami sukcesji (zarastające), co może wskazywać na trwałość braku zagospodarowania (a) oraz takie, na których widoczne są ślady poprzedniego zagospodarowania (np. gruz, obrys istniejącego wcześniej budynku itp.), co wskazuje na niedawną zmianę funkcji (b).
  5. Nieczynne obiekty kolejowe - dworce, warsztaty oraz inne nieużytkowane (niszczące) elementy infrastruktury kolejowej; niekiedy podlegające sukcesji, ale również pełniące funkcję „dzikich wysypisk śmieci” oraz miejsc przebywania osób społecznie wykluczonych.
  6. Nieczynne tereny kolejowe - nieużytkowane obszary torowisk, bocznicy itp., najczęściej podlegającej intensywnej sukcesji roślinnej, prowadzącej do powstania „korytarzy” ekologicznych. Niekiedy funkcjonujących jako

- tereny dla wyprowadzenia psów lub ścieżki.
7. Nieczynne tereny przemysłowe – nieużytkowane (często porzucone) obiekty przemysłowe oraz place składowe wraz z otoczeniem, często podlegające dewastacji, a także sukcesji roślinnej; stanowiące potencjalne miejsce przedostawania się zanieczyszczeń do środowiska.
  8. Obszary poeksploatacyjne – tereny, na których prowadzi się lub zakończono eksploatację kruszyw, ale nie podjęto żadnych działań rekultywacyjnych. Są to obszary o znacznych naruszeniach rzeźby terenu, niekiedy podlegające sukcesji roślinnej; funkcjonujące także jako niekontrolowane składowiska odpadów.
  9. Nieużytki miejskie – obszary w granicach miast (najczęściej w pobliżu części centralnej) o nieregularnych kształcie, często o powierzchni powyżej 2000 m², bez określonego sposobu zagospodarowania; najczęściej podlegające sukcesji.
  10. Obiekty przemysłowe o zmienionej funkcji – budynki przemysłowe, często położone w pobliżu części śródmiejskiej, których funkcja pierwotna zanikła w związku ze zmianą technologii (np. gazownie) lub ze względu na szeroko rozumianą ochronę środowiska życia człowieka (np. rzeźnie); często przekształcone w warsztaty, magazyny, sklepy, ale również pełniące funkcje mieszkalne.
  11. Pustostany – opuszczone obiekty kubaturowe (budynki), podlegające dewastacji, niekiedy częściowej sukcesji roślinnej.
  12. Utracone obiekty miastotwórcze – obiekty określone przez funkcję, które zostały zlikwidowane lub zburzone, posiadające pierwotnie istotną rolę konstytuującą tożsamość miejską ośrodka (np. kina, apteki, przychodnie, wyszynki itp.).
  13. Dzikie składowiska odpadów – miejsca niekontrolowanego deponowanie większych ilości odpadów o różnym charakterze (najczęściej odpady komunalne, rolnicze oraz gruz).

E. Elementy przyrodnicze krajobrazu małego miasta

1. Obszary leśne o charakterze zwartym (a) oraz mniejsze skupiska i zagajniki (b) - tereny porośnięte drzewostanem seminaturalnym lub całkowicie sztucznym.
2. Tereny nadrzeczne i łąki nieużytkowane - obszary terasy zalewowej oraz obszary zieleni niskiej występującej najczęściej w pobliżu rzek i zbiorników wodnych.
3. Tereny podmokłe - obszary trwale lub czasowo podmokłe, również zbiorniki wodne w zaawansowanym stadium zarastania, podlegające intensywnej sukcesji o charakterze naturalnym.
4. Parki miejskie - urządzone i utrzymywane przez człowieka tereny zieleni o przeznaczeniu rekreacyjnym, z dużym udziałem drzew oraz towarzyszącą infrastrukturą (aleje, ławki itp.).
5. Parki dworskie - urządzone i utrzymywane lub podlegające naturalizacji tereny zieleni będące częścią historycznego założenia dworskiego.
6. Skwery, trawniki, zieleńce - niewielkie powierzchnie porośnięte wprowadzoną i utrzymywaną przez człowieka roślinnością, pełniącą funkcje estetyczną.
7. Ogrody działkowe - tereny spełniające funkcję rekreacyjną, estetyczną, a także po części rolniczą w małej skali, uzupełnione infrastrukturą w postaci alej, altan, niekiedy również trwalszą zabudową.
8. Cmentarze - fragment przestrzeni o funkcji grzebalnej, którą spełnia obecnie lub spełniał w przeszłości (pod warunkiem zachowania czytelnego układu i śladów grobów).
9. Zadrzewienia i aleje drzew - niewielkie skupiska roślinności wysokiej, występujące wyspowo lub w postaci rzędów (alei), często towarzyszących drogom, miedzom i ciekom.
10. Zieleń szlaków komunikacyjnych - tereny zieleni niskiej, towarzyszące drogom, torowiskom itp., wprowadzone świadomie i utrzymywane przez

człowieka lub podlegające renaturyzacji.

F. Wody powierzchniowe:

1. Wody płynące – cieki o charakterze naturalnym, przekształconym przez człowieka lub całkowicie sztucznym (kanały, rowy melioracyjne).
2. Wody stojące – zbiorniki wodne naturalne i sztuczne (stawy).

G. Tereny określone przez funkcjonowanie infrastruktury związanej z turystyką, rekreacją lub sportem:

1. boiska i obiekty sportowe – obiekty i obszary związane z uprawianiem sportów i czynnym wypoczynkiem.
2. Infrastruktura turystyczna – obiekty związane z turystyką i wypoczynkiem.

Wynikiem pracy są syntetyczne mapy jednostek krajobrazowych, powstałe w większości na podstawie niezgeneralizowanych obrazów teledetekcyjnych, a także obserwacji i kartowania terenowego. Są one narzędziem umożliwiającym syntetyczny opis ilościowy i porównanie krajobrazów poszczególnych miast w trzech przekrojach czasowych. Uzupełnieniem powyższego jest opis zmian krajobrazu kulturowego miasta, uwzględniający szereg zjawisk i procesów występujących w mikroskalach (np. zmiana funkcji budynków, określenie pochodzenia nieużytków, które mogą być dawnymi cmentarzami itp.), a mających istotne znaczenie dla krajobrazu miasta⁶.

Powyższe wyniki wraz z analizą zobrazowań krajobrazów zawartych na witrynach internetowych miast umożliwiają kompleksowe ujęcie zagadnienia w konwencji przejścia od krajobrazów materialnych, stricte geograficznych, poprzez krajobrazy kulturowe i mentalne osadzone w przestrzeni geograficznej, aż po krajobrazy medialne, często bazujące na wyobrażeniach oraz idealizujących stereotypach.

---

⁶ W kilku przypadkach materiałem pomocniczym, towarzyszącym obserwacji terenowej, były niesformalizowane rozmowy z mieszkańcami miast.

3. Krajobraz

3.1. Uniwersalność pojęcia krajobrazu

Krajobraz jest jednym z tych pojęć, które co pewien czas powracają, pretendując do bycia fundamentem nurtów integrujących nowożytną geografii (por. Wojtanowicz 2009). Przy czym trudno o pojęcie bardziej wieloznaczne, a co więcej, obecne w wielu dyskursach – zarówno naukowych, jak i w języku potocznym (Lörzing 2001, Wylie 2007, Andrejczuk 2010). Biograf Aleksandra von Humboldta zapisał:

„Badania źródeł i badania przyrody szły ręką w rękę, badacz nauki o państwie i geograf byli nie mniej aktywni, jak geolog i botanik, etnograf i historyk przyrody. Wszystkie te dziedziny nauki były w oczach Humboldta zaledwie częściami wszystkoobejmującej wiedzy o przyrodzie i jej znaczenia dla ludzkiego dobrobytu” (Scuria 1978: 189).

Przywołanie dorobku nestora nowożytniej geografii nie jest jedynie zabiegiem retorycznym, mającym na celu osadzić niniejszą pracę w określonej tradycji badawczej. Współczesna geografia ulega z jednej strony specjalizacji na subdyscypliny, często pretendujące do pozycji odrębnych nauk. Z drugiej strony jej pozycja w społeczeństwie ulega obniżeniu (Kistowski 2001), niekiedy sprowadzana jest do kwestii – ogólnie rzecz biorąc – podróźniczych, co również jest pokłosiem Humboldta, jednak odczytywanego powierzchownie. Dla niemieckiego badacza podróże były bowiem środkiem, a nie celem. Tym ostatnim było poznanie ogólnych prawidłowości funkcjonowania przyrody. Natomiast wyrazem całości relacji między komponentami środowiska przyrodniczego

a człowiekiem jest właśnie krajobraz.

Szczególnym rodzajem schedy po XIX stuleciu jest do dziś dostrzegany antyurbanizm, który co prawda już nie jest głównym nurtem kulturowym, jednak ma on znaczenie szczególnie w potocznym, wartościującym odbiorze krajobrazu, gdy wyżej oceniany jest ten wiejski i „swojski”, niż ten zurbanizowany, postrzegany jako zdegradowany, brudny i niezdrowy (Rybicka 2003).

Jak istotnym pojęciem jest krajobraz, już u samego źródła antropogenezy, dowodzi Foley (2001: 161-162). Autor wskazuje na specyficzne cechy krajobrazu środkowej Afryki, których kombinacja okazała się czynnikiem sprzyjającym ewolucji hominidów. Specyficzny krajobraz zatem jest rozumiany jako kolebka ludzkości. Prowadzi to do zaskakującej konstatacji: zanim człowiek zaczął świadomie kształtować krajobraz, to ten ostatni ukształtował człowieka. Rzecz jasna można uznać, że jest to przykład potocznego użycia pojęcia krajobrazu, czy można bowiem mówić o krajobrazie w kontekście czasów, w których nie było mowy o świadomym obserwatorze? Niemniej ów przykład wskazuje na uniwersalność samego pojęcia i intuicyjny sposób jego ujmowania.

Istnieją przesłanki, by stwierdzić, że termin krajobraz po raz pierwszy w postaci pisanej pojawił się Biblii. Wedle Naveha i Liebermana (1994) najstarszy zapis interesującego nas terminu można odnaleźć w starotestamentowej Księdze Psalmów (Ps 48, 2). Chodzi o hebrajskie słowo *noff*, wywodzące się od *yafe*, które oznacza *piękny*. Interesujące, że zostało ono użyte w kontekście opisu pejzażu miejskiego (Pietrzak 2006), gdy współcześnie jest to typ krajobrazu wzbudzający najwięcej kontrowersji, najbardziej niejednorodny. Warto zaznaczyć, że powyższe rozważania zdają się odnosić jedynie do hebrajskiej wersji Biblii, znanej izraelskim autorom (tj. Navehovi i Liebermanowi). W jej przekładach na inne języki (angielski, niemiecki, polski) po owym krajobrazowym kontekście nie pozostał żaden ślad.

Źródła terminu „krajobraz” używanego w kulturze i nauce należy szukać gdzie indziej. Istotne znaczenie mają tu przemiany kulturowe pośredniowiecznej

Europy. Poszerzenie tematyki malarskiej o motywy świeckie oraz wprowadzenie perspektywy linearnej to wydarzenia, które przyczyniły się do powstania nowych form wizualnego przedstawiania rzeczywistości. Dodajmy, że mowa tu o rzeczywistości określonej warstwy społecznej – tej, która była zainteresowana nabywaniem dzieł sztuki.

Cosgrove (1998) dowodzi pochodzenia słowa *landscape* z języka niemieckiego lub środkowoangielskiego. Tymczasem Lörzing (2001) wskazuje tu na język niderlandzki i wyraz *landskap*. Być może jest to jedynie przykład różnicy poglądów w akademickiej dyskusji. Jednak można tę rozbieżność interpretować również poprzez pochodzenie autorów: odpowiednio Anglika oraz Holendra. Wyjaśnienie pochodzenia omawianego tu terminu, w zasadzie po części łączące zdania obu powyżej cytowanych autorów zaproponował Olwig (2002), dowodząc, że krajobraz pojawił się w języku angielskim w XVII wieku za sprawą żony Jakuba I Stuarta, Anny Duńskiej. Warto za Olwigiem zauważyć, że *landtachaap*, bo o takiej – duńskiej – postaci terminu tu mowa, był wyrażeniem wieloznacznym, odnoszącym się również do scenografii teatralnej. Ten sam autor (Olwig 2002: 17) dostarcza interesującego poglądu na pojęcie krajobrazu, które w Europie późnego renesansu było rozumiane nie jako fizycznogeograficzny fragment powierzchni ziemi, a raczej jako wytwór społeczny, którego materialnym wyrazem jest określony geograficznie i prawnie fragment przestrzeni. Niemniej jedną z najstarszych nowożytnych, pochodzącą bowiem z 1603 roku, definicji podaje Cosgrove (1998: 17). Brzmi ona:

„Krajobraz to obraz przedstawiający naturalną scenerię lądową, różniącą się od obrazu morza, portretu itp.”⁷

Cytowana definicja odnosi się do świata sztuki, lecz ma przynajmniej dwie cechy istotne z punktu widzenia obecności diskutowanego pojęcia w naukach geograficznych. Podkreśla ona mianowicie wizualny charakter krajobrazu oraz jego „naturalność”. Dalekie echa tych cech przewijają się również we

---

7 Tłumaczenie własne

współczesnych definicjach, co można dostrzec w jednej z powszechniej używanych, w której to krajobraz to „geokompleks rozpatrywany w aspekcie typologicznym i układzie hierarchicznym oraz jako zewnętrzny wygląd Ziemi z określonego miejsca” (Kondracki i Richling 1983).

Autorzy najbardziej znanego w Polsce podręcznika ekologii krajobrazu zidentyfikowali cechy właściwe krajobrazowi (Richling i Solon 1996). Wskazują oni, iż krajobraz posiada wymiar przestrzenny i poddaje się prezentacjom kartograficznym. Mapa pozostaje głównym wynikiem badań geografa nad krajobrazem, jednak warto zwrócić uwagę na proces odwrotny. Mapa jest również obrazem kreującym sposób widzenia krajobrazu. Obrazy kartograficzne zwracają uwagę na wybrane obiekty materialne krajobrazu, utrwalając jego obraz, taki, jaki chciałby być widziany przez kartografa lub, co istotne, przez jego mocodawcę (Harley 1988, Monmonier 1996, Waldheim 1999, Wood 2002).

Krajobraz posiada swój wymiar wizualny (fizjonomię), możliwy do oddania na fotografii lub rycinie. Jest to z punktu widzenia ekologii krajobrazu czy geografii fizycznej zapis kontrowersyjny. Podobnie jak w przypadku ujęcia kartograficznego, ujęcie fotograficzne lub graficzne jest obarczone selektywnością i subiektywnością. Semiotyczne podejście do źródeł takich jak fotografia lub grafika wskazuje na ich narracyjny charakter (Waldheim 1999, Barthes 2008). Nakazuje to traktować fotografie jako subiektywne źródło informacji o krajobrazie, niekiedy kulturowo utrwalone i powielane przez wielu obserwatorów. Warto tu podkreślić, że z punktu widzenia krytycznych nurtów geografii, nie umniejsza to wartości tych źródeł, ale wzbogaca je o krytyczną analizę uwzględniającą kulturowe uwikłanie autora (por. Rączkowski 2002).

Krajobraz jest systemem dynamicznym o wewnętrznej strukturze powiązań. Cecha ta jest fundamentem interpretacji krajobrazów jako sieci powiązań energetyczno-materialnych (Macias 2008). Niemniej, podejście systemowe ma również istotne znaczenie dla kulturowych interpretacji, których istotą jest zrozumienie relacji między człowiekiem a jego środowiskiem,

odbywających się w czasie. Implikacją powyższego jest ostatnia z wymienionych przez Richlinga i Solona (1996) cech, mianowicie mówiąca o tym, że krajobrazy posiadają swoją historię. Problem rekonstrukcji dawnych krajobrazów będących zapisem czasowo-przestrzennych relacji człowieka ze środowiskiem był podnoszony przez Chisholma (1975). Istotna jest tu również koncepcja krajobrazu-palimpsestu, która ma istotne znaczenie dla analizy miast, szczególnie w analizowanym w niniejszej pracy okresie powojennym (Cosgrove 1998, Lörzing 2001, Wylie 2007).

Interesujące rozszerzenie pojęcia krajobrazu, często zaniechanie w geografii fizycznej i dyscyplinach pokrewnych, przynosi geografii humanistyczna, szczególnie geografia kultury. Dyskutowane pojęcie jest w tych nurtach rozpatrywane przede wszystkim jako efekt aktywności człowieka w środowisku. Cosgrove (1998) definiuje krajobraz jako wytwór społeczny (*social product*), będący skutkiem kolektywnej transformacji natury przez człowieka. Istotą tej definicji jest materialne przekształcenie przestrzeni, będące wynikiem świadomego działania człowieka. Rozwinięcie powyższego podejścia do krajobrazu przynosi praca pod redakcją Meiniga (1979a), która podkreśla zakotwiczenie krajobrazu w ludzkim życiu. Nie został on stworzony – jak dowodzi Meining (1979b) – do patrzenia, co jest istotą wielu przedstawień geograficznych krajobrazu, ale do życia w nim. Ta konstatacja poszerza znaczenie pojęcia krajobrazu o pozostałe zmysły. Koncepcja ta obecna jest również w pracy Bartkowskiego (1985). Jednak co istotne, humanistyczne nurty geografii rozbudowują termin krajobraz o wymiar symboliczny, często subiektywny, ale będący istotą funkcjonowania człowieka w środowisku (Tuan 1987, 1998). Krajobrazy posiadają swój wymiar symboliczny i są wizualnym wyrazem historii społeczności je zamieszkujących, jak twierdzi Meining (1979c). W istocie element historyczności krajobrazu spaja podejście humanistyczne z krajobrazowo-ekologicznym i fizycznogeograficznym. Co zapewne odróżnia dwa omawiane podejścia badawcze, to stosunek do granic w krajobrazie. Wątek ten przewija się

wśród autorów o proveniencji fizycznogeograficznej oraz ekologów krajobrazu (Pietrzak 1998, Kozacki 2000, Plit 2006, Solon 2006). W ich pracach odnaleźć można wątki poszukujące materialnych, przestrzennych manifestacji granic w różnych skalach. Tymczasem prace autorów z innych dyscyplin rozpatrują problematykę granic szerzej, nie tylko geograficznie, ale również w kategoriach gwary czy obyczaju (Brencz 2007). Niekiedy spotyka się także krytyczne analizy, w duchu postmodernistycznym, podkreślające rolę granic, szczególnie administracyjnych lub własności, jako wyrazu panujących stosunków władzy, niekiedy wręcz opresji (Cosgrove 1988, Harley 1988).

Interesującym dokumentem prawnym, który korzysta z dorobku przynajmniej kilku tradycji badania krajobrazu, jest sporządzona w 2000 roku Europejska Konwencja Krajobrazowa, ratyfikowana przez Polskę w 2006 roku (Dz.U.2006.14.98). W preambule konwencji zadeklarowano, że krajobraz jest istotnym elementem kultury, ekologii i społeczeństwa, podkreślając jego fundamentalne znaczenie dla społeczności lokalnych, ale także jego rolę jako części dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego. Krajobraz zatem zapewnia perspektywę, która umożliwia uwzględnienie zarówno komponentów przyrodniczych (abiotycznych oraz ożywionych), jak i kulturowych.

Autorzy Konwencji krajobrazowej podkreślają, że „krajobraz jest ważną częścią jakości życia ludzi zamieszkujących wszędzie: w obszarach miejskich i na wsi, na obszarach zdegradowanych, jak również w obszarach o wysokiej jakości, na obszarach uznawanych jako charakteryzujące się wyjątkowym pięknem, jak i w obszarach pospolitych” (Europejska Konwencja Krajobrazowa 2006). Tym samym nawiązują do wyżej zacytowanej myśli Meiniga (1979a), mówiącej o podstawowym znaczeniu krajobrazu jako miejscu życia. Konkluzją rozważań zawartych w preambule Europejskiej Konwencji Krajobrazowej jest definicja, którą sformułowano następująco:

„«Krajobraz» znaczy obszar, postrzegany przez ludzi, którego charakter jest wynikiem działania i interakcji czynników przyrodniczych i/lub ludzkich”

(Europejska Konwencja Krajobrazowa 2006).

Pomimo swej lakoniczności, definicja ta ujmuje najistotniejsze elementy krajobrazu, przewijające się w definicjach od XVII stulecia. Są to: przestrzenny i materialny charakter („obszar”), idąca za tym możliwość zmysłowego odbioru („postrzeganie”) oraz jego postać, jako wynik współistnienia człowieka i przyrody. Omówiony powyżej dokument, choć ratyfikowany przez Polskę, jest w zasadzie ignorowany. Krajobraz często podlega redukcji do różnorodnych form sieci materialnych powiązań komponentów ziemi lub z drugiej strony jedynie do kwestii estetycznych. Tymczasem, jak zauważa Maria Janion (2006: 320), „krajobraz dodaje osobie znaczenia. Roger Scruton trafnie zauważa, że w dobie gospodarki wolnorynkowej Polacy zupełnie przestali dbać o krajobraz ojczysty - w przeciwieństwie do okresu tuż po wojnie, kiedy odbudowali Stare Miasto w Warszawie. Wtedy nie ulegało wątpliwości, że wartości estetyczne odgrywają zasadniczą rolę w kształtowaniu tożsamości narodowej i patriotycznych postaw. Obecnie wizualne skażenie przenika Polskę. Jest to zjawisko, które może się okazać, jak twierdzi Scruton, groźne w skutkach”.

Problem właściwego kształtowania krajobrazu nie może zatem zostać ujęty jedynie w ramy szeregu działań technicznych zmierzających do podniesienia jakości infrastruktury, zabudowy, ekspozycji walorów kulturowych i przyrodniczych czy szeroko rozumianej zieleni. Musi on uwzględniać uwarunkowania lokalne, związane z ludźmi i ich krajobrazem pospolitym, by użyć języka Konwencji krajobrazowej. Stawia to planistów, architektów, architektów krajobrazu, ale również geografów czy konserwatorów zabytków przed szczególnym zadaniem. Pytanie bowiem brzmi czy owi specjaliści powinni być kreatorami krajobrazów, czy raczej „narzędziami” realizującymi potrzeby społeczności lokalnych (Basista 2006).

Dotyczy to w szczególności małych miast. Z jednej strony podlegających procesom depopulacji, z drugiej zaś narażonych na utratę swej tożsamości poprzez sztuczne utożsamienie ich - choćby przez regulacje prawne - z miastami

jako takimi, w szczególności dużymi.

3.2. Człowiek i jego geografia – subiektywność krajobrazu

Z powyższych rozważań rodzi się refleksja, że krajobraz jest pojęciem stanowiącym perspektywę badawczą atrakcyjną dla wielu dyscyplin nauki, ale przez ten fakt jest to termin nieostry, różnorodnie definiowany, a poprzez swój holistyczny charakter trudno podlegający redukcji. Jednak wśród wątków podnoszonych przez geografię humanistyczną⁸ (Tuan 1987, 1998), jest również problem postrzegania bądź percepcji krajobrazu przez poszczególnych ludzi. Postulowane tu podejście idiograficzne stoi rzecz jasna w opozycji do nurtu nomotetycznego, dominującego we współczesnej geografii (Jędrzejczyk 2004). Jednak posługiwanie się pojęciem krajobrazu w możliwie pełnym znaczeniu, uwzględniającym również uwikłanie ideologiczne i symboliczne przestrzeni geograficznej, niejako wymusza akceptację niepowtarzalności każdego krajobrazu, a także niepowtarzalności doświadczania krajobrazu przez każdego człowieka. Są to założenia, których nie sposób obronić z punktu widzenia tzw. „twardych nauk” lub tych, które do nich pretendują. W sukurs przychodzi dorobek humanistyki, która zastępując pojęcie scjentystycznego wyjaśnienia rozumieniem (Dymkowski 2003), pozwala uwzględnić indywidualność przypadku i jego lokalne uwarunkowania – przestrzenne, przyrodnicze i kulturowe. Znaczenie krajobrazu wykracza bowiem daleko poza naukowe opisy, i to zarówno sporządzane na gruncie przyrodoznawstwa, jak i nauk społecznych czy humanistyki. Jest nie do przecenienia, bowiem wedle słów Ryszarda Kapuścińskiego „dla wielu ludzi ich miasto, ich region, ich mała ojczyzna stanowią tarczę, niszę, pożądaną osłonę przeciw gwałtownym postępom niwelującej wszystko globalizacji, jako że ludziom potrzebna jest świadomość, iż mogą mieć na coś wpływ, a tego przekonania pozbawiają ich gigantyczne, przytłaczające siły uniformizacji” (Kapuściński 2007: 21-22).

8 Również Heidegger (2008), jako istotna inspiracja filozoficzna dla geografii humanistycznej.

W tym miejscu należy podnieść kwestię subiektywności postrzegania, która jest istotna nie tylko dla zagadnienia percepcji krajobrazu, ale okazuje się być jedną z istotniejszych granic nauk poznawczych. Jak przyznaje bowiem Steven Pinker (2002), „jest możliwe, że istnienie subiektywnych przeżyć w pierwszej osobie nie da się wytłumaczyć przez naukę”. Pomimo że *sensorium* dostępnej każdej jednostce ludzkiej jest w zasadzie takie samo⁹, to sposób odbioru i interpretacji otoczenia jest różny. Ilościowe badania preferencji w tym zakresie jedynie odpowiadają na pytanie: co się deklaratywnie podoba większości ludzi, ale znacznie trudniejsze jest dociekanie prawdziwych przyczyn tych wyborów. Chcąc przełożyć powyższe dywagacje na język krajobrazu, można posłużyć się przykładem Tatr, które urosły do rangi pejzażu-symbolu, choć są również unikatowym geoeekosystemem. W opisach tych gór podnosi się ich piękno, monumentalność, majestat, groźbę, którą z sobą niosą:

„[...] góry przyciągają, czarują, zachęcają. Wabią nie tylko swą wielkością czy raczej skalą, ale także tajemniczością, surowością, po prostu nieznanym skrywającym się za załomem, garbem, granią, przełęczą, w dolinie” (Kotus 2005b: 159).

Rzecz jasna jest to przykład jednostkowy, jednak oddający wyobrażenie gór, rozpowszechnione nie tylko wśród osób aktywnie zajmujących się turystyką górską czy zamieszkujących regiony górskie. Tymczasem Władysław Czarnecki tak wspomina swój pobyt w Tatrach:

„W sierpniu przyjechała do Poznania babcia Wiśniowska, a ja przez Kraków pojechałem do Zakopanego. [...] Trafiłem niedobrze, bo wiał halniak i lał deszcz. [...] Zamiast niebotycznych szczytów krążyłem prozaicznie po głównej arterii Zakopanego, między restauracją a kawiarnią i pensjonatem. [...]

Czułem się źle, zmęczony i przytłoczony ogromem i ciężarem tych wspaniałych poza tym granitów. Skróciłem mój pobyt w Zakopanem

9 Na potrzeby niniejszych rozważań pominięto osoby niewidome czy głuchonieme.

i wróciłem na Szeląg (dzielnica Poznania – przyp. autor), aby wypocząć. W domu nigdy się nie nudziłem” (Czarnecki 2006: 109).

Zapewne nie bez znaczenia na taki odbiór krajobrazu górskiego miała pogoda. Jednak trudno nie odnieść wrażenia, że to góry same w sobie są główną przyczyną złego samopoczucia znanego poznańskiego architekta i urbanisty.

Nie sądzę, by było nadużyciem uznanie Tatr w całości za krajobraz kulturowy *sensu stricte*. Urosły one bowiem do rangi pomnika kultury narodowej, który trzeba odwiedzić i zdaje się, że to „odczytanie” gór w świadomości społecznej przerosło ich przyrodniczy charakter. Poza powyższymi można zetknąć się z licznymi motywami nieuzewnętrznianymi, a góry są tylko pretekstem do osobistych rozważań religijnych, pokonania własnych lęków lub zrealizowania potrzeby samotności (Kwaśniewski 2008).

Nieco inny punkt widzenia na problem znaczenia krajobrazu reprezentuje Yi-Fu Tuan, który źródła przywiązania do otoczenia upatruje w najprostszych, niemal fizjologicznych doświadczeniach:

„Przywiązanie głębokie, choć nieświadome, może pojawić się łatwo, wraz z poczuciem bezpieczeństwa i zaspokajania biologicznych potrzeb, z pamięcią zapachów i dźwięków, społecznych działań i przyjemności domowych, które gromadzą się z czasem” (Tuan 1987: 201).

Powyższy cytat zdradza orientację fenomenologiczną autora, na której gruncie występuje pojęcie przestrzeni percepcyjnej właściwej każdej jednostce. Jest to przestrzeń egocentryczna nierozzerwalnie związana z doświadczeniem i intencją. Działania w niej skupiają się na doraźnych potrzebach i praktykach, a jej struktura jest niemierzalna. Przestrzenią właściwą wszystkim członkom grupy kulturowej jest przestrzeń egzystencjalna, obfitująca w symbole, znaki i kody kulturowe możliwe do odczytania przez jednostki, które przeszły jednolitą socjalizację (Chojnicki 1999).

3.3. Krajobraz małego miasta

Powyższe rozważania są pozornie odległe od problematyki krajobrazu miasta. Pozornie, bowiem to właśnie miasto z jednej strony charakteryzuje się dużą koncentracją elementów kulturowych, bogatą szatą ideologiczną (Zieliński 2008), z drugiej zaś, stanowi środowisko życia człowieka w sensie biologicznym, a zatem coraz więcej uwagi zwraca się na świadome kształtowanie systemów przyrodniczych miast (Goode 1990, Drapella-Hermansdorfer 1998, Wines 2000, Matuszyńska 2001, Gehl 2009). Maik (1992) definiuje miasto jako „historycznie ukształtowaną jednostkę osadniczą charakteryzującą się dużą intensywnością zabudowy, małą ilością terenów rolniczych, ludnością pracującą poza rolnictwem (w przemyśle lub w usługach) prowadzącą specyficzny miejski styl życia”. Definicja ta wskazuje na przestrzenny i materialny charakter miasta (intensywność zabudowy, ilość terenów rolniczych), aspekt historyczny, ale także na element korespondujący z definicjami wywodzącymi się z geografii humanistycznej, to jest podkreślającymi funkcjonowanie miasta jako organizmu społecznego.

Z kolei wyniki badań nad krajobrazami małych miast są publikowane w literaturze geograficznej od XIX stulecia (Schlüter 1899). W piśmiennictwie polskojęzycznym są obecne od początku XX wieku, przy czym zwraca uwagę ideologiczne (patriotyczne) tło tych prac, których celem było zwrócenie uwagi na problem ochrony rodzimych form zabudowy (Łuskińska 1910, za: Przesmycka 2001). Uderzająca jest aktualność podnoszonych około sto lat temu kwestii jak na przykład utrata funkcji rynków miejskich czy obecność w przestrzeni miasta nieestetycznych budek i kramów (Kühnel 1919, za: Przesmycka 2001). W dwudziestoleciu międzywojennym nastąpił rozwój geografii osadnictwa. Ormicki (1932, za: Przesmycka 2001) wskazał krajobraz miejski jako przedmiot badań geografii miasta. Również w tym okresie prowadzono inwentaryzacje zabudowy, które posłużyły do wprowadzenia stylu narodowego w architekturze (Przesmycka 2001). Jak zatem wykazano, badania krajobrazów miejskich mają

długą tradycję. Niemniej dyskutowane tu pojęcia miasta i krajobrazu ciągle cechuje ich wieloznaczność, która ujawnia się szczególnie w kontekście miast małych.

Należy jednak zwrócić uwagę, że małe miasta – właśnie ze względu na specyfikę ich rozwoju historycznego – wymykają się powyższej definicji, choć formalnie posiadają one prawa miejskie. W przypadku miast polskich, do XIX stulecia, były to ośrodki nazywane *oppida*, *Märkte* czy *Marktflecken*, posiadające odrębne od miast i wsi prawa. Takie istnienie omawianych małych ośrodków na styku miasta i wsi (Clark 2005), rzutuje na ich współczesny krajobraz. Warto dodać, że te ośrodki z jednej strony wielokrotnie traciły prawa miejskie (Borc 2008), a współcześnie często ubiegają się o przywrócenie statusu miasta (Parnes 2008). Prowadzi to do pytania o definicję miejskości. Jednej z możliwych odpowiedzi udzielił Nawratek (2008: 4) stwierdzając, że „miejskość to nieokiełznana wymiana – wszystkiego i ze wszystkimi”. W tym kontekście, małe miasta ze swymi rynkami, będącymi w istocie placami targowymi, spełniają te kryterium – są miejscami wymiany towarów, ale także informacji czy idei.

Bauman (2001) ogłosił koniec geografii kartografów. Za tą metaforą kryje się globalizacja, sprzyjające nieokiełznanemu przepływowi osób, towarów, usług oraz informacji – przynajmniej w obrębie świata zachodniego. Niemniej, podkreślmy za Nawratkiem (2008: 4), „miasto jest terytorialne i nijak nie może przestać takie być. Jeśli nawet nasze umysły podróżują infostradami po całym świecie, to nasze ciała są w konkretnym, unikalnym położeniu”.

Małe miasta, choć często przestrzennie (ale nie informacyjnie) izolowane, również uczestniczą w procesach globalizacyjnych w sensie Baumanowskim (2001)¹⁰. Ich negatywne oblicze może się ujawniać przynajmniej na dwa sposoby,

10 Interesujący opis literacki uczestnictwa małych miast w procesach globalizacyjnych można odnaleźć w zbiorze esejów Olszewskiego (2010: 52), poświęconych Polsce prowincjonalnej: „Kiedyś przeciętna wiedza geograficzna przypominała kręgi na wodzie – tym słabsze, im dalej od miejsca, gdzie plusnął kamień. Poznanie rozchodziło się koncentrycznie, najlepiej znane było to, co najbliższe. Teraz prywatne mapy przypominają ser z wielkimi dziurami. Pomiędzy punktami, o których coś tam wiemy, w które wgrzyliśmy się dzięki tanim liniom, rozpościera się nicość, białe plamy jak na dziewiętnastowiecznych kartach. Rzym, Ełk, Waszyngton, Kraków, Tomaszów Lubelski, Odessa, Berlin i Seattle. Pomiędzy nimi pustka, przestrzenie, o których nie wiadomo nic.”

ostatecznie znajdujące swą manifestację w krajobrazie. Pierwszym jest odpływ ludności, który często jest skutkiem bezrobocia. Za tym z kolei idzie zanik funkcji miejskich, a także pojawianie się terenów zdegradowanych czy pustostanów. Z drugiej jednak strony zaobserwować można pojawianie się zjawisk właściwych dla miast dużych, takich jak osiedla podmiejskie, osiedla grodzone czy duże centra handlowe.

Pod względem krajobrazowym małe miasta wyróżniają się zwykle dość zwartym, historycznie ukształtowanym centrum oraz wysokim, sięgającym 60-70% całkowitej powierzchni miasta, udziałem terenów rolnych. Te cechy znajdują odzwierciedlenie w definicji, sformułowanej jeszcze w latach 50. przez Tłoczka. Autor ten posługuje się pojęciem *miasteczka rolniczego*, we współczesnej literaturze już niefunkcjonującego. Jest ono definiowane jako „zespół indywidualnych drobnych gospodarstw rolnych oraz zakładów usługowych i przemysłowych, których zabudowania skupione są dość gęsto na niewielkim terytorium. Zespół gospodarstw może łączyć wspólnota interesów. Wskaźnikiem może być stosunek liczby domów mieszkalnych do gospodarstw” (Tłoczek 1955). Powyższa definicja – choć nienowa – dość dobrze charakteryzuje współczesne małe miasta, pomimo procesu marginalizacji ich funkcji, ale też nasilenia w nich przestrzennych procesów urbanizacyjnych, a w zasadzie „deruralizacyjnych”, których apogeum nastąpiło w latach 60. i 70. XX wieku (Przesmycka 2001).

W ostatnich dekadach wzrasta zainteresowanie przyrodniczymi komponentami krajobrazów miast (Goode 1990, Archibugi 1997, Matuszyńska 2001). Nie są one traktowane wyłącznie w kategoriach estetycznych, ale coraz więcej uwagi poświęca się ich funkcji biologicznej. Problematyka ta jest jednak rozpatrywana głównie w kontekście dużych miast (Węclawowicz-Bilska i Blazy 2008, Mierzejewska 2001). Wiele problemów diskutowanych w literaturze pozostaje tożsamy dla miast małych i dużych, jednak ze względu na różnicę skali ich znaczenie dla funkcjonowania geosystemu miasta jest odmienne (Kulesza i Walkiewicz 2002, Kulesza i Rykała 2005).

Rozpatrując krajobrazy małych miast w kontekście historycznym, należy pamiętać, że większość tego typu ośrodków powstała w późnym średniowieczu, tj. na przełomie XIII i XIV stulecia. Niemniej wiele z nich zostało relokowanych lub lokacje zostały odnowione między XVI a XVIII wiekiem (Kulejewska-Topolska 1965, Wróblewska 1977). Ponadto intencją wielu fundatorów było założenie miasta dużego, jednak ze względu na szereg uwarunkowań: od gospodarczych poprzez wojny, zarazy i pożary, wiele z nich utraciło swoją rangę (np. Chełmno). Miasta zakładane w okresie nowożytnym charakteryzowały się dużą niestabilnością, zwłaszcza w pierwszym okresie funkcjonowania. Wiele z nich traciło prawa miejskie i odzyskiwało je w trakcie swojego istnienia (ryc. 3). Specyfiką tych miast jest występowanie tzw. nieudanych lokacji, w których przypadku mogło w ogóle nie dojść do wykształcenia się układu miejskiego, a także rzadkich, ale spotykanych przypadków całkowitego zaniku miasta (Kulejewska-Topolska 1964; Wróblewska 1977).

Opisane cechy wynikały z uwarunkowań lokacji ówczesnych miast. Były one własnością prywatną, a częstym powodem ich powstania była chęć czerpania dodatkowych dochodów. Zatem używając współczesnego języka miasta były „towarem” na rynku, których właściciele–założyciele konkurowali między sobą oraz starali się „reklamować” swoje nowe lokacje, także organizując różnorodne „promocje” (np. zwolnienia z podatków), mające na celu przyciągnięcie przyszłych mieszczan, w szczególności rzemieślników (Kulejewska-Topolska, 1964). Wskazówką zdradzającą intencje fundatora miasta jest najważniejszy bodaj element konstytuujący geograficzną manifestację miasta, mianowicie jego rynek (Whitehead i Larkham 1992, Kulesza 2000). Wymiary rynków miast średniowiecznych w Polsce wahają się między 60 a 120 m, przy czym najczęściej występująca długość boku to 80-90 m (Kulesza 2000).

Powyżej zarysowana sytuacja skądinąd przypomina współczesną, kiedy miasta starają się konkurować między sobą i przyciągać nowych inwestorów oraz mieszkańców (szczególnie tych młodych i wykształconych – por. pojęcie klasy

kreatywnej, Florida 2005). Owe podobieństwa stanowią przesłankę do poszukiwania wiedzy o negatywnych przemianach miast, ich przyczynach i skutkach, a także strategiach radzenia sobie z nimi w czasach historycznych.

Krajobraz ponowoczesnego miasta uległ przewartościowaniu. Towarzyszy temu powrót znanej od lat 60. XX wieku tezy mówiącej o końcu geografii, ostatnio podnoszonej przez autorów z kręgu szeroko rozumianej humanistyki (Bauman 2001, Rewers 2005, Wieczorkiewicz 2008). Oznacza to również deprecjację krajobrazu rozumianego jako przestrzeń fizycznogeograficzna. Jednak, paradoksalnie, również na gruncie geografii termin ten, poprzez proces nadania mu naukowej ścisłości, staje się abstrakcyjny i daleki od ludzkiego doświadczenia (Tuan 1987, 1998). Przykładami tego są choćby krajobrazy geochemiczne czy po części potencjalne (por. Malinowska *et al.* 2004).

Traktując krajobraz jako skutek aktywnej relacji człowieka ze swoim środowiskiem interesujące – również z geograficznego punktu widzenia – są stosunkowo nowe perspektywy badawcze. Appadurai 1990 (por. Wieczorkiewicz 2008) wyróżnia pięć krajobrazów kulturowych: 1. etniczny – kształtowany przez ruchy migracyjne, ale także przez turystykę; 2. technologiczny – związany z przyspieszeniem obiegu informacji; 3. finansowy – determinowany przez szeroko rozumiane globalne operacje rynkowe; 4. medialny, w którego ramach produkowane są obrazy i symbole często o globalnym oddziaływaniu oraz 5. ideologiczny, stanowiący podstawę politycznych czy religijnych podziałów świata.

Pozornie jest to perspektywa daleka od nurtów badań krajobrazowych właściwych dla geografii fizycznej (kompleksowej) czy ekologii krajobrazu. Jednak wzrastające zainteresowanie społeczną użytecznością wspomnianych nurtów nauk o Ziemi sprawia, że dotykają one wątków funkcjonujących na styku wiedzy przyrodniczej i nauk społecznych – szczególnie gdy mowa o krajobrazach czy geosystemach miejskich. Wielu autorów ma tego świadomość (Manning 1979, Goode 1990, Hough 1995; por. Basista 2006). Pomimo tego, w dyskursie tychże

dyscyplin, dominuje argumentacja odwołująca się raczej do uwarunkowań biologicznych, prowadzących do redukcji stosowanego modelu człowieka. Przykładem może być stosunek do zieleni w miastach, której istnienie przedstawia się w kategoriach obiektywnych, wręcz fizjologicznych potrzeb związanych ze zdrowiem i higieną (por. Andrejczuk 2010). Tymczasem warto tu przytoczyć opinię Czarneckiego (1968: 5), który podkreśla kulturową rolę szeroko rozumianych obszarów zajmowanych przez roślinność w miastach:

„Zieleń w mieście jest jednym z zasadniczych elementów krajobrazu **kulturowego** (podkreślenie – WM). Umiejętne planowanie tego krajobrazu jest wyrazem kultury tak projektanta, jak i środowiska społecznego, w którym wyrósł i dla którego tworzy. Kultury jednak nie można planować. Kultura narasta biologicznie w czasie - jak drzewa, które rosną wolno, zanim stworzą las.”

Krajobraz – szczególnie miasta – jest zatem przede wszystkim nośnikiem wartości uznawanych przez społeczeństwo, które go ukształtowało. Nawet, a może w szczególności, w zakresie komponentów przyrodniczych¹¹. W swej książce poświęconej przeobrażeniom krajobrazów małych miast Lubelszczyzny Przesmycka (2001) wskazała następujące wartości krajobrazowe małych miast:

- czytelny, zwarty układ przestrzenny z dobrze zachowanym rynkiem,
- istnienie historycznych dominant krajobrazowych (głównie budowli sakralnych),
- wyróżnienie budowli monumentalnych na tle „anonimowej tkanki mieszkalnej” wypełniającej założenia urbanistyczne,
- warunki do istnienia krajobrazu „styku” z otaczającym środowiskiem.

Choć już autorzy z początku XX wieku zwracali uwagę na wiele do dziś aktualnych problemów związanych z degradacją krajobrazów małych miast (Kühnel 1919, za: Przesmycka 2001), to dopiero zmiany ostatnich 60. lat

---

11 Parafrazując zdanie Luca Ferry (1995: 66), można stwierdzić, że „szacunek dla przyrody [w oryginale: dla zwierząt] (nie bezgraniczny i nie bezwarunkowy) to ani prawo natury, ani nakaz wypracowany przez cywilizację, lecz kwestia oglądy i dobrego wychowania”.

doprowadziły do ich trwałych przekształceń, prowadzących przede wszystkim do rozbicia historycznych układów przestrzennych. Cytowana wyżej autorka (Przesmycka 2001) wyróżniła następujące zagrożenia krajobrazów małych miast dla wspomnianego okresu:

- bieżące plany gospodarcze i przestrzenne (dziś w zasadzie problemem jest brak miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego),
- powstawanie nowych budowli (także o funkcji mieszkaniowej), zastępujących historyczne dominanty krajobrazowe,
- zły stan techniczny tkanki miejskiej i brak środków na jej konserwację,
- zmiana funkcji przestrzeni publicznych - degradacja rynków miejskich,
- brak zachowania granic między przestrzenią prywatną, półprywatną i publiczną (por. Gehl 2009),
- brak sposobów na radzenie sobie z opuszczonymi obiektami i terenami,
- rozproszona mozaika własności (por. Schiffers 2006),
- izolacja obiektów historycznych z ich kontekstu krajobrazowego.

4. Procesy regresywne w krajobrazach miejskich

Celem niniejszego rozdziału jest przedstawienie transformacji zachodzących w krajobrazach miejskich w kontekście historycznym oraz przestrzennym. Szczególną uwagę zwrócono na procesy regresywne, to znaczy takie, które związane były i są z trwałym lub częściej czasowym upadkiem miasta: degradacją tkanki miejskiej, utratą mieszkańców i idącą za tym renaturyzacją niektórych obszarów.

Proces kurczenia się miast (*city shrinkage*) jest obserwowany i takim mianem określany od około 15 lat (Kasanko *et al.* 2006). Jednak krytyczna analiza opisywanego fenomenu i określającego go pojęcia każe zadać pytanie, czy proces ten rzeczywiście jest pojęciem nowym, czy może uzasadnione jest twierdzenie, że w podobnym do współczesnego zakresie oddziaływał na miasta w czasach historycznych.

4.1. Kryzysy i upadek miast w starożytności

Krótkiego przeglądu upadku i zanikania miast dokonała w swej pracy Wessman (2006), w której wskazała liczne przykłady miast od czasów babilońskich, poprzez starożytną Grecję, Rzym, średniowiecze i czasy nowożytne, kiedy to prężnie funkcjonujące ośrodki (m. in. sam Rzym) ulegały procesom wyludnienia i recesji. Poniższe rozważania zostały niemal całkowicie zawężone do kultury europejskiej.

Niektóre badania podkreślają silne uzależnienie wczesnego osadnictwa od warunków środowiskowych (Strzałko i Ostoja-Zagórski 1995, Bintliff 1997). Sytuację Północnej Mezopotamii w trzecim tysiącleciu przed Chrystusem

obrazowo przedstawił Bintliff (1997). Stwierdził on bowiem, że system miejski omawianego regionu „rozpadł się jak domek z kart”, a wraz z nim degradacji uległa również struktura wsi. Przyczyną tego były susze i towarzysząca im klęska nieurodzaju.

W pierwszej połowie V wieku Imperium Bizantyjskie pod wodzą Justyniana Wielkiego osiągnęło szczyt swego rozwoju. Jednak już około 150 lat później większość miast została wyludniona i zredukowana do statusu wsi. Najczęściej wskazywaną przyczyną tego upadku jest dżuma, która dziesiątkowała ludność Bizancjum aż do VIII wieku (Bintliff 1997). Te bardzo ogólne stwierdzenia nie dostarczają zbyt wielu informacji, które pozwoliłyby na rekonstrukcję morfologii krajobrazu któregoś z miast w okresie upadku. Niezbędnych danych dostarczają badania wykopaliskowe. Analiza przeprowadzona przez Pottera (1995, za: Bintliff 1997) uwzględniała okres wczesnobizantyjski (IV-VII w.). Uwzględnił on wyniki prospekcji archeologicznej prowadzonej w basenie Morza Śródziemnego. Od końca IV wieku w większości miast fora traciły swe funkcje; często były zasiedlane przez biedniejsze warstwy społeczne. Licznie pojawiły się w tym okresie miejsca depozycji odpadów bytowych. Zniszczone budowle stały się źródłem materiałów budowlanych, szerokie ulice zapełniły się drewnianymi straganami i budami. Na obszarach miast pojawiły się również ślady działalności rolniczej. Warto dodać, że procesy te nie dotyczyły całych miast; w niektórych ich częściach powstawały nowe budowle, także świątynie związane z dynamicznie rozwijającą się religią – chrześcijaństwem. Tak silne rozwarstwienie społeczne i przestrzenne miast jest cechą współczesnych miast postindustrialnych, często dotkniętych procesem kurczenia. Natomiast ruralizacja miast (szczególnie uderzająca w dużych ośrodkach), bywa również obserwowana współcześnie, szczególnie po zakończeniu drugiej wojny światowej, np. Wiedeń i Wrocław (Thum 2005).

Wracając do kryzysu miast w późnym antyku, pozostaje pytanie o jego przyczynę. Jak dowodzi Bintliff (1997), wspomniana wcześniej epidemia dżumy

nie była jedyną przyczyną, dotknęła ona bowiem miast, które już wcześniej tkwiły w stagnacji demograficznej i gospodarczej. Powodów tego stanu należy dopatrywać się w złej aprowizacji miast (głównie chodzi tu o żywność, która najpierw trafiała do największych ośrodków, z pominięciem najbliższych), a także braku środków na nowe inwestycje miejskie. Dodatkowym czynnikiem były konflikty wewnętrzne epoki „upadku Cesarstwa Rzymskiego”. Potter, na którego powołuje się Bintliff (1997), wspomina także o niskich aspiracjach społeczności miejskich, niebędących zainteresowanymi sztuką i kulturą. Problem ten powróci za 1500 lat, w dyskusji o kurczących się miastach zostanie nazwany mentalnością kurczenia (*shrinkage mentality* – Dürschmidt 2005).

4.2. Miasta w średniowieczu

Okres średniowiecza w Europie to okres rozwoju osadnictwa na terenach wcześniej niezasiedlonych. Dotyczy to również terenów dzisiejszej Polski. Od VII wieku powstawały grody, a także osady targowe, które stanowiły punkty wymiany towarów, a zatem realizowały jedną z podstawowych funkcji miejskich (Leciejewicz 1972). Między XI a XII stuleciem nastąpił również rozwój małych ośrodków (opola lub wierwie) silnie związanych ze wsią, jednak różniących się od tej ostatniej zwartą zabudową, występowaniem targu oraz rozwiniętym rzemiosłem. Osady te nie posiadały umocnień, wyraźnie określających ich granice, a zasięg ich funkcji był ograniczony do najbliższej okolicy (Leciejewicz 1972). Mowa tu zatem o typie osadnictwa, które jest prototypem późniejszego małego miasta. Do ważniejszych wydarzeń, które wpłynęły na zniszczenie wielu grodów na terenach dzisiejszej Polski Zachodniej, należał najazd księcia czeskiego Brzetysława I z 1038 roku. Ucierpiały m. in. Poznań, Gniezno i Kruszwica.

W późnym średniowieczu (XIII-XIV w.) szczególnego znaczenia nabrał ruch lokacyjny, który doprowadził do ukształtowania się sieci osadniczej na terenach dzisiejszej Polski. Lokacja nadała miastom nową formę krajobrazową, z centralnie położonym rynkiem i regularną siatką ulic. Niekiedy miasta były

otaczane murami. Kształtowanie struktury miejskiej w Polsce dobiegło końca w późnym średniowieczu, gdy większość obecnych miast uzyskała swój status oraz strukturę urbanistyczną (Kulesza 1999, Kulesza 2000).

W tym samym czasie w Europie postępowała degradacja roli wielu ośrodków o historii sięgającej antyku, między innymi wspomnianego już Rzymu, którego populacja spadła z 1 mln mieszkańców do około 100 tys. (Rybczyński i Linneman 1999). Jednak również nowo powstałe miasta Europy Środkowej i Wschodniej okazywały się tworamii nietrwałymi. Obok czynników gospodarczych, wpływ na sukces miasta miały również zdarzenia losowe, takie jak konflikty zbrojne, zarazy czy pożary. Wiele miast nie wykształciło w pełni układów urbanistycznych, a obecnie funkcjonują jako wsie (Borcz 2008). Ze względu na brak źródeł, trudno mówić o skali zjawiska degradacji krajobrazów miejskich w okresie średniowiecza, był to bowiem raczej okres wytwarzania owych krajobrazów. Jednak ostatnie odkrycia archeologiczne dostarczają interesujących informacji o całkowitym zaniku miast oraz ich relokacji w okresie średniowiecza (Pietrzak i Rączkowski 2009). Przyczyny zaniku pierwszej lokacji Szamotuł nie są znane. Nie ma przekonującej odpowiedzi na pytanie, dlaczego ponownej lokacji miasta dokonano około 2 km na południe od pierwotnego miasta. Interesującym zagadnieniem jest funkcjonowanie takich osad w krajobrazie: czy w ogóle oraz jak długo istniały one w postaci ruin lub innych pozostałości materialnych (posiadały swą formę krajobrazową), a także jaką funkcję mogły spełniać? Czy istniał wtedy odpowiednik współczesnego pojęcia nieużytku, czy może opuszczone miasto pełniło funkcję symboliczną? Ekstrapolowanie współczesnego sposobu myślenia o przestrzeni na okres średniowiecza nie jest możliwe (Dymkowski 2003). Jednak jest to problem badawczy, który może być również interesujący dla geografów, podejmujących tematykę rekonstrukcji dawnych geosystemów miejskich (Kaniecki 2004).

Rekonstrukcja krajobrazu małego miasta w średniowieczu jest zagadnieniem istotnym również z innego względu: wytworzony w przeszłości

układ urbanistyczny przetrwał w zasadzie do dziś i określa charakter morfologiczny miasta. Ponadto 85 procent miejscowości posiadających w średniowieczu prawa miejskie przynależało do najniższych kategorii pod względem liczebności, tj. do 400 mieszkańców, którzy parali się w większości rolnictwem, rybactwem, leśnictwem, a tylko niektórzy z nich byli rzemieślnikami, karczmarzami itp. (Samsonowicz 2006).

Przy drodze lub skrzyżowaniu szlaków znajdującym się w pobliżu grodu często powstawał plac targowy. Przestrzeń wokół niego ze względu na brak fortyfikacji mogła być swobodnie zabudowywana. Powstawały tam karczmy, składy, warsztaty i innego rodzaju budowle drewniane. Położenie placu na przecięciu kilku dróg determinowało jego kształt, a także otaczającej zabudowy: trójkątny, w kształcie rąbu lub trapezu. Takie układy przestrzenne są czytelne do dziś, szczególnie w miastach małych (Tłoczek 1955, Kulesza 1999, Samsonowicz 2006). W przypadku grodów wskazuje się na obronne walory ich lokalizacji: między innymi na izolowanych wzniesieniach lub na wyspach. Dość często występowały przypadki przenoszenia osad z miejsc sprzyjających obronie na krawędzie dolin, gdzie obrona była utrudniona, jednak sprzyjały temu inne okoliczności natury gospodarczej – bliskość gruntów rolnych lub układ komunikacyjny. Najkorzystniejszym położeniem miasteczka rolniczego było pogranicze pól i łąk, gwarantujące odpowiednie warunki zarówno dla uprawy roślin, jak i hodowli zwierząt¹² (Tłoczek 1955).

Z punktu widzenia ewolucji krajobrazu, grody okazały się zaskakująco trwałe. Do dziś pozostały ich ślady w postaci licznych grodzisk posiadających swą formę krajobrazową wyrażoną poprzez wały ziemne i pagórki. Jednak często jest to forma nieczytelna, interpretowana jako twór naturalny. Choć z drugiej strony, pamięć o grodach jako obiektach osadniczych zachowała się (pomijając rezerваты archeologiczne) w toponimii miejsc, szczególnie jeśli grodzisko położone jest w pobliżu miasta lokacyjnego (ryc. 2).

---

12 Przykładem takiej lokalizacji miasteczka, analizowanym w niniejszej pracy jest Barcin.

Nieco więcej informacji posiadamy o miastach w późniejszym średniowieczu, posiadających prawa miejskie. Oto jak krajobraz małego miasta zrekonstruował Samsonowicz (2006: 48-49):

„Zabudowane były w większości domami drewnianymi, parterowymi, umieszczonymi przy głównym trakcie przechodzącym przez miasto. Wyróżniały się dwie budowle: zawsze kościół farny, nawet często murowany, i – już nie zawsze istniejący – ratusz, raczej drewniany. Z zasady było wyznaczone centrum miasta, można je nazwać rynkiem, gdzie znajdowały się kramy, ławy, na których wykładano towary, niekiedy bardziej wystawne sklepy i – zawsze – karczmy.”

Ryc. 2. Nowe Miasto nad Wartą (9,3 tys. mieszkańców). Obecność grodziska „Kopiec” w krajobrazie współczesnego małego miasta – nadanie grodzisku nazwy własnej wyodrębnia je z otoczenia (fot. Wojciech Mania 2009).

Jak zatem wykazano, miasto lokacyjne zyskało swój „punkt ciężkości”: plac targowy – rynek stał się punktem centralnym miasta, zwykle starannie wymierzonym, choć nie zawsze planu przestrzegano, stąd pewna nieregularność

kształtu niektórych rynków (Kulesza 2000). Obok, jakbyśmy dziś powiedzieli, funkcji usługowo-handlowych, w centrum miasta mieszkali najzamożniejsi jego mieszkańcy. Na zapleczach parcel przyrynkowych znajdowała się zabudowa gospodarcza, studnie, a niekiedy niewielkie ogrody (Wróblewska 1977, Samsonowicz 2006). Docelowo tzw. ogrodowa część działki była przeznaczona pod zabudowę, jednak w miastach, które z różnych przyczyn nie rozwijały się gospodarczo i przestrzennie pozostały niezabudowane do dziś (Wróblewska 1977). W takich miastach średniowieczne podziały są czytelne – szczególnie na fotografiach lotniczych¹³.

Interesującym zagadnieniem jest geneza miast, które w zdecydowanej większości nie powstawały na surowym korzeniu, ale ewoluowały w pobliżu lub wręcz z innych osad. Dokładne ustalenie typu genetycznego miasta pozostaje jednakże raczej formą spekulacji, gdyż układ pierwotnej osady (wsi) został zatarty przez lokację miejską. Tłoczek (1955) stworzył następującą klasyfikację miasteczek rolniczych:

- Miasteczka rozwinięte na planie istniejącej (starszej) wsi – to osiedla o planie zbliżonym do owalnicy, jednak ze względu na brak informacji trudno określić ile dokładnie miasteczek ma taką genezę. Należą do nich prawdopodobnie m. in. Kórnik, Mogilno i Września. Proces powstawania miasteczka był zwykle stosunkowo długotrwały, a jego elementami było oderwanie się rzemiosła od rolnictwa, rozwój handlu i idące za tym zmiany przestrzenne: zagęszczenie zabudowy i wydzielenie placu targowego.
- Miasteczka rozwinięte obok wsi – ten typ osiedli posiada prostokątny plan miasta, nawiązujący zwykle do przebiegu głównej drogi. Rozwijał się w przypadku znacznego napływu ludności nierolniczej. Przykładem mogą być Pyzdry, Krobia czy Słupca.
- Miasteczko nie związane ze wcześniejszą osadą, czyli zakładane od podstaw lub nawiązując do istniejącego targowiska. Miasto realizowano

---

¹³ Przykładem takiego miasta jest Janowiec Wielkopolski, który będzie szczegółowo analizowany w dalszej części pracy.

według wytyczonego geometrycznego planu, a co interesujące, przewaga funkcji rolniczych wystąpiła tutaj stosunkowo późno, mimo że uposażenie w ziemię przeznaczoną do uprawy mogło nastąpić już od chwili lokacji. Przykładem wskazanym przez autora klasyfikacji jest Łądek (obecnie wieś).

- Miasteczko z towarzyszącą wsią, która uległa przekształceniu. Gdy w pobliżu dworu powstawało miasteczko, często rozwijała się również wieś, jednak funkcje tych dwóch osad z czasem ulegały ujednoczeniu. Skutek krajobrazowy tego procesu można zaobserwować w Zagórowie.
- Nowe lokacje towarzyszące dworom, mające na celu zwiększenie zysków i podniesienie prestiżu właściciela osady, np. Rydzyna, Czarniejowo, Krotoszyn.

Oczywiście przyporządkowanie poszczególnych osad do powyższych kategorii ma charakter spekulatywny. Niekiedy powyższa klasyfikacja okazuje się nierozłączna, ponieważ w niektórych miastach kilka procesów mogło się nałożyć na siebie.

Wbrew niektórym wyobrażeniom, miasta średniowieczne nie były całkowicie zamknięte w pierścieniu murów lub wałów, posiadały za to zróżnicowane przestrzenie i społecznie przedmieścia. Strefę peryferyjną zamieszkiwali zarówno najbiedniejsi, jak i najbogatsi - często w domach otoczonych ogrodami. Rozważania o przedmieściach miasta średniowiecznego można skonkludować za Samsonowiczem (2006) następująco: „Poza wałami miejskimi przedmieścia były bardziej otwarte, zarówno przestrzennie, jak i z braku wyraźnych barier stanowych”.

Powyższy opis skupia się na elementach wewnętrznych krajobrazu miasta. Nie uwzględnia on całościowego oglądu miasta spoza wałów lub, w przypadku miast małych rzadko obecnych, murów. Samsonowicz (2006) Istnieją jednak przesłanki do wskazania widocznych z daleka w pejzażu dominant, szczególnie wieży kościoła, eksponowanej na tle sylwety miasta (Przesmycka 2001, Samsonowicz 2006). Jest to zresztą istotny element krajobrazu kulturowego do

dziś, choć jego znaczenie wizualne zostało zmarginalizowane po części przez obecność wysokościowych obiektów związanych ze współczesną infrastrukturą: linie energetyczne, stacje przekaźnikowe telefonii komórkowej, aż w końcu coraz liczniejsze elektrownie wiatrowe (ryc. 3). Można zatem powiedzieć, że jest to również objaw następującego współcześnie „kurczenia się” znaczenia krajobrazowego małych miast.

Ryc. 3. Tradycyjne i nowe dominanty w krajobrazie kulturowym (wiejskim lub małomiasteczkowym) – porównanie skali: a. wieża kościoła (dominanta sugerująca osadę – małe miasto), b. istniejąca stacja przekaźnikowa telefonii komórkowej, c. planowany maszt elektrowni wiatrowej. Powiat pleszewski (fot. Wojciech Mania 2009).

Rozważając krajobraz miasta średniowiecznego z zewnątrz, należy zwrócić uwagę na liczniejszą zabudowę w strefie podmiejskiej, zapewne brak lasów i dominację pól uprawnych. Zapewne również nagromadzenie zjawisk związanych z degradacją środowiska przyrodniczego: rozproszone, niewielkie wysypiska odpadów oraz zanieczyszczenie wód rzecznych odpadami komunalnymi i związanymi z działalnością rzemieślniczą (Kaniecki 2004).

Powyższa, pobieżna rekonstrukcja krajobrazu małego miasta w średniowieczu uwzględnia perspektywę obserwatora doświadczającego krajobraz z powierzchni ziemi, z podziałem na ogląd zewnętrzny i wewnętrzny. Tymczasem podstawą badań krajobrazu w geografii pozytywistycznej, jak wykazano to w poprzednich rozdziałach, są ujęcia kartograficzne, właściwe – jak ujął to Mikesell (1979, za: Cosgrove 1998, por. Waldheim 1999) – obiektywnemu obserwatorowi znajdującemu się w balonie. Jednak stosując podejście historyczne, nie dysponujemy szczegółowymi mapami (o cechach kartometryczności). Wszelkie plany i opracowania kartograficzne są wytworzone współcześnie na podstawie różnorodnych źródeł (rycin, dokumentów lokacyjnych – znamy tylko opisy, nie zachowały się plany, w końcu badań archeologicznych). Jednak małe miasta przetrwały często do dziś w stanie zbliżonym – przynajmniej pod względem układu urbanistycznego – do średniowiecza. Stosunkowo łatwe jest zidentyfikowanie obszarów zabudowanych w przeciągu ostatnich 100-150 lat oraz pierwotnych granic miasta. Co ważne, miasta małe zwykle nie były niewielkimi ośrodkami w zamyśle ich założycieli – zdradza to między innymi wielkość rynków. Jednak ze względu na kryzys gospodarczy, konkurencję ze strony innych miast, a także zdarzenia losowe nie rozwinęły się one w dostatecznym stopniu.

Pozostaje rozważyć jeszcze kwestię wpływu małych miast średniowiecznych na stan środowiska przyrodniczego. Informacje o charakterze jakościowym zanieczyszczeń deponowanych lub emitowanych do środowiska możemy uzyskać z danych archeologicznych oraz paleogeograficznych (Andrzejewski i Socha 1998, Nowaczyk 1998, Kaniecki 2004). Natomiast szczegółowe dane ilościowe są raczej niepewne. Niemniej możliwe jest wyróżnienie kilku rodzajów oddziaływań grodów i miast średniowiecznych na środowisko przyrodnicze oraz krajobraz:

- przekształcenia powierzchni gruntu związane z nasypywaniem gruntów na terenach zalewowych oraz tworzenie pozytywnych ziemnych form krajobrazowych – obwałowań (Kaniecki 2004),

- wytrzebienia lasów w otoczeniu grodu lub miasta na cele rolnicze oraz budowlane, mające wpływ nie tylko na fizjonomię terenu, ale również na retencję i stosunki wodne,
- przekształcenia sieci rzecznej, drenaż terenu na cele rolne oraz powstawanie zbiorników wodnych, zwykle niewielkich w wyniku eksploatacji kruszyw, torfu itp.,
- odrębna kategoria związana z emisjami ścieków bytowych i pochodzących z działalności rzemieślniczej (np. garbarnie) oraz składowaniem w różnorodnych miejscach (m. in. dołach kloacnych) różnorodnych odpadów i śmieci bytowych.

Reasumując dotychczasowe rozważania, należy stwierdzić, że omówione do tej pory epoki, tj. starożytność i średniowiecze, dla historyka zapewne w sposób niemal niedopuszczalny potraktowane zbiorczo, łączy fakt braku spójnej informacji ilościowej, która umożliwiłaby przeprowadzenie analiz demograficznych, pozostających głównym, choć niejedynym, kryterium identyfikacji kurczących się miast. Jednak pouczający jest fakt, że od początku swego istnienia miasta przechodziły okresy rozkwitu, stagnacji, kryzysu, w końcu upadku i fizycznego zaniku. Dotyczyło to zarówno miast Babilonii, Grecji czy Rzymu. Przy czym interesujące jest to, że wnikliwsze zbadanie problemu nakazuje większą uwagę przywiązać do czynników ekonomicznych, politycznych i gospodarczych, niż spektakularnych i zapisanych w kronikach przypadków zniknięcia miasta w wyniku erupcji wulkanu, czego przykładem słynna zagłada Pompejów i Herkulanum opisana przez Pliniusza Młodsze.

Dla ziem polskich czy może ogólniej Europy Środkowej i Wschodniej, kluczowym okresem w genezie miast było wczesne średniowiecze. Wtedy to zagęszczeniu uległa sieć osadnicza oraz powstały silnie ufortyfikowane grody, które z czasem się rozrosły o swe podgrodzia oraz okoliczne place targowe. Te ostatnie w miastach lokacyjnych stały się rynkami.

Dane zebrane dla epok późniejszych (Tłoczek 1955, Kulejewska-Topolska

1964, Wróblewska 1977) sugerują, że małe miasta zanikały lub przynajmniej traciły swój miejski charakter – również w sensie krajobrazowym – niemal masowo. Zatem wcześniej, szczególnie mając na myśli okres między VIII a X stuleciem, zjawisko to mogło przebiegać równie dynamicznie, choć charakteryzowało się swoją odrębnością.

Rekonstrukcja morfologii krajobrazu małego miasta w średniowieczu może zostać przeprowadzona na podstawie analizy krajobrazu współczesnego i jego komponentów (Clare i Bunce 2006), źródeł pisanych, badań archeologicznych (nie tylko wykopalisk, ale również szeroko rozumianej archeologii krajobrazu), ale także nowożytnych map i zdjęć lotniczych z ostatnich 60. lat. Aczkolwiek należy mieć na uwadze, że w skali całej epoki, jaką było średniowiecze, fale kurczenia się miast mogły następować na różnych obszarach wielokrotnie, a ich zidentyfikowanie i określenie ich wpływu na rozumiany materialnie krajobraz jest raczej domeną bardziej lub mniej uzasadnionych spekulacji oraz interpretacji dostępnych danych. Niemniej nie powinno to zniechęcać badaczy do podejmowania takich prób. Prowadzone bowiem badania mają długą tradycję, ale nowe podejścia badawcze i interpretacje krajobrazu są ciągle pożądane (Whitehead i Larkham 1992, Kulesza 1999, Kulesza 2000).

Odrębnym zagadnieniem jest badanie wpływu osadnictwa średniowiecznego na środowisko przyrodnicze. Nie tylko w kategoriach trwałych zmian użytkowania terenu i przekształceń niektórych komponentów (np. hydrosfery), ale także zagadnień nazywanych współcześnie gospodarką odpadami i gospodarką ściekową – rozumianą również w kategoriach uciążliwości niektórych oddziaływań (np. odorów) względem mieszkańców miasta oraz ich świadomości w tym zakresie. Wyniki takich badań mogą wzbogacić również te prowadzone między innymi przez epidemiologię historyczną, antropologię i inne dyscypliny. Jest to wyzwanie badawcze, które może być realizowane na pograniczu nauk historycznych i geograficznych (szczególnie geografii historycznej i geografii kompleksowej).

4.3. Od odrodzenia do epoki przemysłowej

W dziele Delumeau (1987) traktującym o epoce odrodzenia można odnaleźć opisy wielu przykładów kryzysu poszczególnych miast Europy Zachodniej między XIV a XVII stuleciem. Autor dowodzi, że przyczyną kryzysu miast na przełomie XIV i XV wieku była zmiana koniunktury gospodarczej, ale również przeludnienie Europy, które należy rozpatrywać względem stanu rozwoju ówczesnego rolnictwa oraz jego dochodowości (Delumeau 1987, Bintliff 1997). Nie było ono w stanie wyprodukować dostatecznej ilości żywności. Wielkie metropolie tamtych czasów (np. Rzym) budowały magazyny żywności na dalekich peryferiach (do kilkudziesięciu kilometrów), tereny im bliższe zostały bowiem zupełnie ogołoczone.

Jednak równie istotnym czynnikiem powodującym degradację miast były zarazy. Florencja, licząca sobie w 1338 roku 110 tys. mieszkańców, po przejściu czarnej śmierci była zamieszkiwana w 1351 roku przez 50 tys. osób. Istnieją przesłanki, by sądzić, że wsie i miasteczka były nieco bezpieczniejsze (choćby ze względu na mniejsze zagęszczenie zabudowy), niemniej szacuje się, że w XVI wieku zaraza powodowała depopulację małych miast sięgającą 30%, a w wielu przypadkach wręcz zanik miejscowości. Na około 170 tys. miejscowości istniejących w Niemczech na początku XIV wieku, ok. 40 000 (prawie 25%) zniknęło przed początkiem XVI wieku (Delumeau 1987).

Inną przyczyną wyludnienia się miast i osad, a wręcz ich zaniku były konflikty zbrojne. Podczas tylko dwóch kampanii armii francuskiej z lat 1472 i 1475 całkowicie zburzono 31 parafii. Jednak wszystkie później odbudowano. Jak konstatuje bowiem autor, „wsie giną raczej od przeludnienia niż od wojny” (Delumeau 1987: 74).

Jako przykład procesów bliższych dzisiejszemu rozumieniu kurczenia, czyli nie tak gwałtownemu, ale dość szybkiemu wyludnianiu miast o złożonych przyczynach, wraz z postępującą degradacją materialnego krajobrazu miasta, można podać Bolonię i Wenecję. Pierwsze z tych dwóch miast w 1581 roku

zamieszkiwało blisko 71 tys. ludzi; w roku 1600 liczba ta spadła do niecałych 63 tys. Wenecja w ciągu 25 lat (między 1575 a 1600 rokiem) utraciła 35 tys. mieszkańców ze 175 tys. zamieszkujących ją w roku 1575 (Delumeau 1987). Warto wspomnieć, że upadkowi niektórych miast towarzyszył rozwój innych, co również zbliża opisywane procesy do współczesnych. Nietypowym, ale spektakularnym przykładem jest Madryt, który z niewielkiego nawet jak na ówczesne warunki miasteczka (4060 mieszkańców w 1530 roku) rozrósł się w ciągu niecałych 70. lat do stolicy kraju liczącej 37,5 tys. osób.

Problem obecności miast w krajobrazie w epoce nowożytnej jest lepiej udokumentowany niż w średniowieczu. Dla okresu między XVI a XVIII istnieją liczniejsze źródła pisane, ale coraz większą rolę odgrywają również mapy, a także przedstawienia malarskie, szczególnie wedyuty (Prince 1988, Pellegrino 2009). Dyskutowany okres to czas powstawania tzw. nowych miast w sąsiedztwie już istniejących (np. Grodzisk Wielkopolski). Miasta zakładane w tym okresie charakteryzowały się dużą niestabilnością, zwłaszcza w pierwszym okresie funkcjonowania. Wiele z nich traciło prawa miejskie, by odzyskać je w okresie późniejszym. Występowały licznie tzw. nieudane lokacje, w których przypadku mogło w ogóle nie dojść do wykształcenia się układu miejskiego, a także rzadkich, ale spotykanych przypadków całkowitego zaniku miasta (Tłoczek 1955, Kulejewska-Topolska 1964, Wróblewska 1977, Clark 1995, Samsonowicz 2006).

Opisane cechy wynikały z uwarunkowań lokacji ówczesnych miast. Były one własnością prywatną, a częstym powodem ich powstania była chęć czerpania dodatkowych dochodów. Zatem używając współczesnego języka miasta były „towarem” na rynku, których właściciele-założyciele konkurowali między sobą oraz starali się „reklamować” swoje nowe lokacje, także organizując różnorodne „promocje” (np. zwolnienia z podatków), mające na celu przyciągnięcie przyszłych mieszczan, w szczególności rzemieślników (Kulejewska-Topolska, 1964).

Okres między XVI a XVII stuleciem bywa nazywany czasem upadku miast.

Coraz większego znaczenia jako źródło dochodu mieszkańców uzyskuje wtedy rolnictwo (Bácksai 2005). Jednak tak kategoryczne ujęcie zagadnienia chyba nie jest do końca trafne. Wskazywanie dowodu, którym miałyby być niska liczba nowych lokacji miejskich (w porównaniu ze średniowieczem) jest niewłaściwe. Przypomnijmy, że w dyskutowanym okresie mamy do czynienia z już wcześniej rozwiniętą siecią osadniczą. Bardziej interesujące są procesy zachodzące w samych miastach. Jednak tu trudność znacząco wzrasta, gdyż dostępne źródła, choć coraz liczniejsze w porównaniu ze średniowieczem często trudne są do zweryfikowania lub poddania wiarygodnej analizie porównawczej. Problem ten jest dostrzegalny szczególnie w kontekście miast małych (Bácksai 2005). Niezmiennie mamy również do czynienia z problem metodologicznym polegającym na fizjonomicznej (krajobrazowej) identyfikacji miasta. W przypadku ośrodków dużych wyznacznikiem mogą być mury miejskie lub zwarta zabudowa, jednak miasteczka często są trudno odróżnialne od większych wsi, choć posiadają status odrębny od obu typów osadnictwa – są określane zależnie od uwarunkowań lokalnych jako *oppida*, *Märkte*, *Marktflecken* czy w końcu *miasteczka* (Jelonek 1967, Bácksai 2005). Nie wolno jednak zapominać, że najważniejszym kryterium określającym status osady była prawna forma samorządu, niekiedy znajdująca swój wyraz przestrzenny (Harrison 1988, Olwig 2002).

Według niektórych autorów (Bácksai 2005, Samsonowicz 2006) różnica między Europą Środkową i Wschodnią a Zachodnią polegała na znacznie większej roli miast małych i średnich względem miast dużych. W istocie chodzi tu wręcz o brak ośrodków dużych we wschodniej części kontynentu (Bácksai 2005).

Niepewności dane statystyczne dają ograniczone możliwości wnioskowania o negatywnych procesach o charakterze ekonomicznym i demograficznym zachodzących w miastach. Podobnie jak w przypadku rekonstrukcji krajobrazów wcześniejszych epok, problemem pozostaje ustalenie, w jakim stopniu zmiany te wpływały na materialny krajobraz poszczególnych miast. Dane takie są często rozproszone i dotyczą tylko niektórych ośrodków

(zwykle większych). Przykładem mogą być raporty działającej w XVIII stuleciu w Poznaniu Komisji Dobrego Porządku, które zawierały szczegółowe opisy miasta dotkniętego negatywnymi procesami:

„Baszta mieszkalna na Wielkiej ulicy o 2 piętrach, izbę na pierwszym piętrze w jedno okno i piec zły, na drugim piętrze izbę z gruntu spustoszoną mającą, w której dach nad sienią i balki z gruntu złe, i schody insze dać potrzeba” (za: Jakubiak 1988: 61-62).

W drugiej połowie XVIII wieku przeprowadzone zostały pierwsze metodycznie spójne spisy powszechne (choć w niektórych regionach dopiero pod koniec XIX wieku) oraz rozwinęła się kartografia, czego efektem było wydanie mapy topograficznej, powstałej na podstawie zdjęcia stolikowego (Bácksai 2005). Przykładem bardzo interesującego w kontekście tematyki niniejszej pracy dzieła jest tzw. *Indaganda* pruska (Skierska 2009). Jest to szczegółowa inwentaryzacja miast, które znalazły się w granicach Prus po dokonaniu drugiego rozbioru Polski w 1793 roku. Uderza precyzją gromadzonych danych, choć jak podkreśla Skierska (2009), problemem było udzielenie właściwej odpowiedzi ze względu na brak informacji oryginalnych, a niekiedy po prostu brak znajomości języka niemieckiego, w którym został przygotowany kwestionariusz. Wśród pytań zwracają uwagę te, niejako wprost dotyczące zjawisk, które dziś nazywane są kurczeniem się miast: liczba domów niezamieszkałych (z podziałem na miasto i przedmieścia), liczba mieszkańców miasta, struktura gruntów miejskich, występowanie przemysłu, podstawy finansowego funkcjonowania miasta, czy w mieście zamknięto jakieś karczmy, ile w ubiegłym roku sprzedano piwa i wódki itd. Ankieta składa się z 82. pytań (Skierska 2009). Niestety, podobnie jak w przypadku wszystkich danych statystycznych, trudno ustalić, w jakim stopniu udzielone odpowiedzi są wiarygodne i adekwatne do tak szczegółowych pytań?

Konkludując rozważania na temat epoki nowożytnej, należy stwierdzić, że był to czas utrwalania systemu osadniczego wykształconego w średniowieczu. Jak podkreśla Bácksai (2005), krajobraz miasteczek na przełomie XVIII i XIX nie

wykazywał cech miejskich. Procesy negatywnych zmian w krajobrazie miast następowały falami i były uwarunkowane lokalnie. Przyczyną upadku miast były kryteria ekonomiczne (między innymi mogły to być zbyt wysokie podatki narzucone przez właściciela miasta), a także konflikty zbrojne.

W XIX stuleciu pojawił się nowy czynnik wpływający, często radykalnie, na krajobraz miast. Mowa tu o industrializacji, która spowodowała – w interesującym nas zakresie – rozwój zakładów przemysłowych w miastach, towarzyszące temu coraz większe przekształcenia powierzchni ziemi związane z odkrywczą eksploatacją kruszyw czy torfu, a także połączenie ośrodków liniami kolejowymi, które przyczyniło się do rozwoju związanej z tym infrastruktury w obrębie poszczególnych krajobrazów miast. Jednak należy mieć na uwadze, że zmiany te nie następowały równomiernie, a urbanizacja pierwszej połowy XIX wieku związana była w Europie Środkowej (głównie na terenach Cesarstwa Austriackiego) raczej z rozrostem średnich miast, których podstawą ekonomiczną był handel produktami rolnymi. W okresie tym zaobserwowano znaczną dywersyfikację funkcjonalną miast¹⁴. Miasta małe niekiedy pozostawały równorzędne miastom średnim. Wedle ustaleń Bácksei (2005) stosunkowo niewielkie (3700 mieszkańców) węgierskie miasteczko o nazwie Balassagyarmat w 1828 roku stanowiło bazę rzemiosła i wymiany handlowej dla regionu zamieszkiwanego przez 100 tys. mieszkańców.

Epoka nowożytna utrwaliła wytworzony w średniowieczu system osadniczy. Najważniejsza zmiana w krajobrazach miast dotyczyła sukcesywnego wypierania zabudowy drewnianej. Jednak sam plan miasta, zwykle o rodowodzie późnośredniowiecznym, nie uległ radykalnym zmianom. Przyglądając się temu samemu zagadnieniu z perspektywy tzw. nowej geografii kultury, dostrzegamy znaczenie takich cech jak style architektoniczne, nowe wynalazki, a także – może nawet przede wszystkim – nowe nurty myślowe (Cosgrove 1988). Zapewne wpłynęły one na krajobraz (wygląd) miast, choć miasteczka znów okazują się

¹⁴ Jednak warto pamiętać, że może to być spowodowane większą obfitością i dostępnością danych z tego stulecia.

formą konserwatywną w krajobrazie, raczej niezbyt podatną na radykalne zmiany. Ich rozwój przestrzenny jest ograniczony (co więcej, można raczej mówić o fali zaniku wielu z nich – Tłoczek 1955, Kulejewska-Topolska 1964). Jednak co istotne i odmienne względem epoki wcześniejszej, pod koniec XVIII stulecia rozpoczęto wytwarzanie nowych typów danych, które obecnie są podstawą analiz geograficznych. Chodzi tu o wielkoskalowe mapy topograficzne oraz dane statystyczne, gromadzone na podstawie metodycznie przeprowadzanych ankiet i inwentaryzacji z natury. Zatem od tego okresu dysponujemy w miarę wiarygodnymi i regularnie zbieranymi danymi o charakterze ilościowym dotyczącymi miast (Skierska 2009).

4.4. W dobie nowoczesności – od XIX do połowy XX wieku

Przemiany drugiej połowy XVIII stulecia doprowadziły do bezprecedensowego rozwoju nowożytnej nauki i techniki. Szczególnie nowa metoda zamiany materii w energię okazała się istotna – silnik parowy przyczynił się do rozwoju przemysłu. Śledząc nowe koncepcje, które wpłynęły na ewolucję krajobrazów miast, warto przypomnieć, że mówimy o epoce rozwoju nowoczesnej urbanistyki. Co prawda już w odrodzeniu (zapewne i wcześniej) podejmowano próby świadomego i planowego dostosowywania konkretnych budowli lub fragmentów miast do określonych warunków środowiska oraz pełnionych funkcji (Delumeau 1987, Cosgrove 1988). Jednak stosowanie interdyscyplinarnego podejścia naukowego do planowania rozwoju miast na masową skalę nastąpiło dopiero w XIX stuleciu.

Symbolem tych zmian była przebudowa Paryża przeprowadzona wedle planów Georges'a-Eugène'a Haussmanna w latach 1850-1872. W wyniku realizacji planów prefekta miasta radykalnie zmieniono charakter miasta. Aby to uczynić konieczne były masowe wyburzenia tkanki miejskiej – często sięgającej średniowiecza (Albers 2006). Poruszony tu został istotny problem związany z procesem kurczenia się miast i jego skutkami. Chodzi mianowicie o planowe

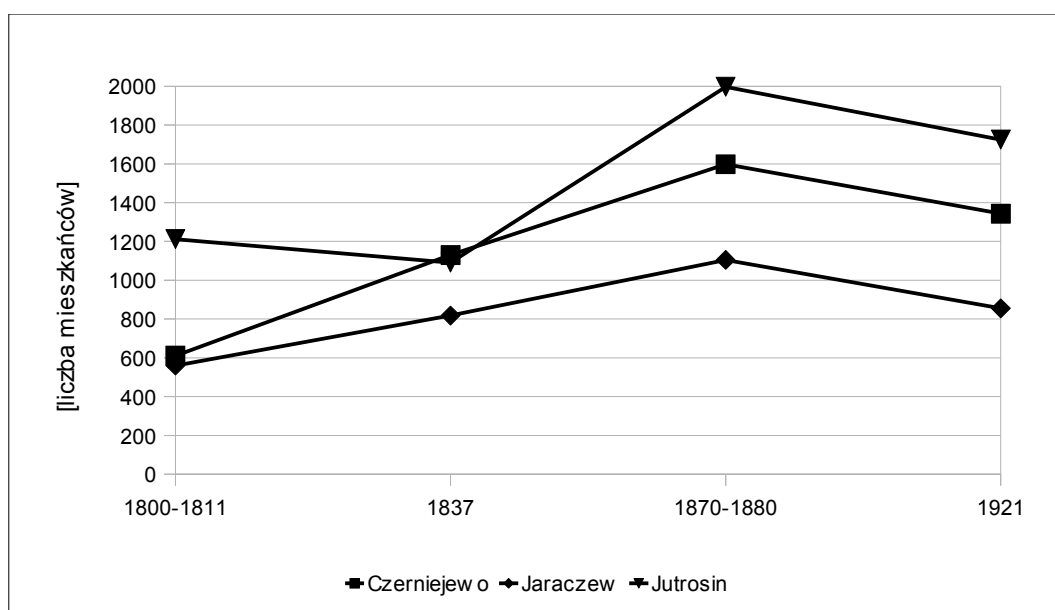
wyburzenia zabudowy. Ważnym objawem zachodzących negatywnych procesów, wpływających na morfologię krajobrazu miasta jest występowanie pustostanów, nieużytków o charakterze nierolnym oraz terenów niezagospodarowanych w granicach miasta. Jednak dopiero w ciągu ostatnich lat wdrażane są na większą skalę projekty związane z trwałym usuwaniem z obszarów miejskich zbędnych budynków, a niekiedy całych kwartałów (Wiedemer 2004, Fontenot 2006). W ciągu stuleci zapewne burzono wiele obiektów, jednak zwykle celem zastąpienia ich innymi, bardziej dostosowanymi do potrzeb współczesnych. Niekiedy przesłanki były inne: symboliczne (jak w przypadku Bastylia) czy religijne (Albers 2006). Co istotnie odróżnia współczesne wyburzenia od tego typu przedsięwzięć z przeszłości (*vide* Haussmannowski Paryż), to fakt, iż w miejscu wyburzeń nie planuje się obecnie innej zabudowy, a destrukcji ulegają głównie peryferyjne części miasta (osiedla mieszkaniowe).

Rewolucja przemysłowa doprowadziła do rozwoju wielkich fabryk, zwłaszcza w dużych miastach; niekiedy jak to miało miejsce w Łodzi, industrializacja stała się wręcz impulsem do powstania miasta¹⁵. Na tym tle małe ośrodki wyróżniają się złożoną sytuacją społecznoekonomiczną. Z jednej strony, wiejska czy też małomiasteczkowa ludność licznie migruje do dużych ośrodków przemysłowych. Z drugiej zaś, małe miasta są celem części ludności wiejskiej, która utraciła swe zajęcia w związku z mechanizacją rolnictwa. Jak dowodzi Tłoczek (1955), lata 1820-1870 to czas kryzysu małych miast w zaborze pruskim, w którego granicach znalazły się przykłady analizowane w dalszej części tej pracy. Z punktu widzenia poruszanych tu zagadnień, należy odnotować fakt, że od XIX stulecia dysponujemy pełniejszymi danymi o miastach. Są to zarówno informacje o charakterze statystycznym, ale również opisowym oraz kartograficznym¹⁶. Pozwalają one na bardziej szczegółowe ujęcie zagadnienia kryzysu małych miast i wpływu negatywnych zjawisk na krajobraz. Sięgając do danych

15 Dziś Łódź jest zaliczana do kategorii kurczących się miast (Jędraszko 2005).

16 Warto tu wspomnieć o powstających dla obszaru Prus mapach topograficznych *Urmesstischblätter*, będące bodaj pierwszym i tak naprawdę ostatnim szczegółowym przedstawieniem kartograficznym miast w okresie poprzedzającym rewolucję przemysłową (Lorek 2009).

demograficznych dotyczących miasteczek rolniczych Wielkopolski, należy stwierdzić, że sugerowany przez Tłoczka (1955) kryzys nie znajduje swego wyrazu w demografii (ryc. 4). Nie oznacza to, że nie nastąpił, ale miał on inny charakter, niezwiązany z depopulacją, a raczej z napływem ludności rolniczej, niemogącej znaleźć zajęcia w mieście. Proces ten mógł wpłynąć na spadek jakości istniejącej oraz powstawanie nowej, ale nietrwalej zabudowy miejskiej.

Ryc. 4. Zmiany zaludnienia wybranych miasteczek rolniczych Wielkopolski w XIX stuleciu (źródło: opracowanie własne na podstawie Tłoczek 1955).

Industrializacja małych miast na ziemiach polskich następowała nierównomiernie. Rozwój zależał w dużym stopniu od przynależności do któregoś z państw zaborczych (Brencz 2007, Dolata 2007). Dla interesujących nas obszarów znajdujących się w granicach zaboru pruskiego (wyjątkiem jest Lubień Kujawski będący w XIX wieku częścią zależnego od Rosji Królestwa Polskiego), powstawanie przemysłu było warunkowane występowaniem miejscowych surowców, głównie produktów rolnych. W małych miastach XIX wieku powstawały młyny, gorzelnie, browary, cukrownie, cegielnie, stolarnie i inne fabryczki obsługujące głównie najbliższą okolicę (Tłoczek 1955). W pobliżu

zakładów, szczególnie w miastach średnich i dużych, powstawały osiedla robotnicze. Natomiast lokalizacja samych zakładów zależała od bliskości spławnej rzeki, a także dostępności surowca, szczególnie jeśli mowa o eksploatacji kruszyw oraz kopalin i ich dalszej obróbce.

Nowym, istotnym elementem krajobrazów miast, który pojawił się w wyniku industrializacji, była kolej żelazna. Zwykle linia kolejowa przebiegała w niewielkiej odległości od samego miasta, stając się również czynnikiem lokalizacji przemysłu. Przy czym niektóre miasteczka były obsługiwane przez kolej wąskotorową (np. Dobra, powiat łobeski). Jednak część tego typu ośrodków pozostała bez bezpośredniego dostępu do transportu kolejowego (np. Lubień Kujawski, powiat włocławski). Obecnie linie kolejowe w małych miastach są likwidowane, przyczyniając się do izolacji, a tym samym marginalizacji tych ośrodków (Hannemann 2003, Bański 2009).

Istotnym procesem, choć w mniejszym stopniu dotyczącym małych miast oraz miasteczek rolniczych, są zmiany w systemach fortyfikacyjnych. Z jednej strony, często likwidowano mury miejskie oraz umocnienia ziemne, celem otwarcia miasta na dalszy rozwój, niekiedy na ich terenie ostatecznie tworząc tereny zieleni, jak miało to miejsce w Poznaniu lub Krakowie (Mierzejewska 2001). Jednak XIX stulecie to również czas budowy potężnych twierdz, determinujących rozwój wielu miast, między innymi Poznania czy Torunia (Piechowiak 1988, Rezler 1988, Kaniecki 2004, Biesiadka *et al.* 2006).

Na przełomie lat 60. i 70. XIX wieku państwa zaborcze przeprowadziły reformy miast, w których wyniku prawa miejskie utraciło ponad 300 miejscowości. Uzasadnieniem było niskie zaludnienie i słaba pozycja ekonomiczna, lecz niekiedy wskazuje się również polityczne przyczyny degradacji (Tłoczek 1955). Część z tych miast odzyskało swój status w XX wieku.

Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości w 1918 roku zaistniał problem odtworzenia spójnego państwa z fragmentów, przez ponad stulecie rozwijających się w odmiennych warunkach politycznych i gospodarczych. Miało to również

wpływ na prowadzoną gospodarkę przestrzenną. Właściwie już od początku dwudziestego stulecia ukazywały się publikacje dotyczące estetyki i sposobów kształtowania krajobrazów miast – także w kontekście ich polonizacji (Odbudowa wsi polskiej 1915, Przesmycka 2001). Rozpoczęto również stosowanie szeregu rozwiązań prawnych. Między innymi w 1923 roku wprowadzono nowy byt nazwany „gmina wiejska o miejskich uprawnieniach finansowych”. Miejscowości o takim statusie¹⁷ nie były uwzględniane w statystykach jako miasta. Jednak wpłynęło to na rozwój tych ośrodków, czego skutkiem było późniejsze uzyskanie praw miejskich.

Problemy demograficzne, które są podstawą identyfikacji procesu kurczenia się miast, po odzyskaniu niepodległości dotknęły wiele mniejszych ośrodków w pobliżu nowo powstałej granicy, która doprowadziła do zerwania historycznie utrwalonych powiązań gospodarczych. Tak opisał ten problem poznański architekt i urbanista Władysław Czarnecki (2005: 127) w swych wspomnieniach z 1929 roku:

„[...] w Międzychodzie nad jeziorem można wynająć za bezcen willę na cały sezon. Były to wille Niemców, którzy wyjechali do Reichu, pozostawione pod opieką sąsiadów. Wszystkie miasteczka znajdujące się na pograniczu bez swego zaplecza gospodarczego zamierały. Ludność polska emigrowała do miast, głównie do Poznania. Ci, co pozostali, słabo wegetowali. Nie było reflektantów na kupno lub wynajęcie mieszkań.”

Ważnym wydarzeniem diskutowanego okresu było uchwalenie w 1933 roku tzw. ustawy scaleniowej, modyfikującej ustrój samorządu terytorialnego. Wskutek wejścia w życie jej zapisów w 1934 roku, prawa miejskie utraciły 52 miasta, co stanowi 56% wszystkich degradacji statusu miejscowości, jakie przeprowadzono w 20-leciu międzywojennym w Polsce (Izdebski 2004).

Jak wynika z wyżej cytowanych wspomnień Czarneckiego, w analizowanym okresie wiedziano o problemie, który dziś został nazwany

---

17 Łącznie w 20-leciu międzywojennym powstało ich 70 (Mielcarek 2008).

kurczeniem się miast. Co więcej, uwzględniano go w planach rozwoju kraju, jednak w dość nietypowy, w porównaniu z dzisiejszym podejściem, sposób. W drugiej połowie lat 30. zakładano mianowicie, że Wielkopolska docelowo zostanie regionem rolniczym, przemysł zostanie przeniesiony do COP, a wraz z nim z regionu odpłynie ludność – w tym miejska. Nie zakładano, by Poznań mógł kiedykolwiek przekroczyć 300 tys. mieszkańców¹⁸. Natomiast – jak opisuje to Czarnecki (2006: 165) – „małe miasta i miasteczka same się zlikwidują, bo nie będą miały z czego żyć”¹⁹.

Dziewiętnaste stulecie przyniosło pierwsze znaczące zmiany o charakterze jakościowym i ilościowym, które wpłynęły na krajobraz małych miast, który od swej średniowiecznej lokacji miały względnie stabilne oblicze. Skutkiem industrializacji było pojawienie się w pejzażu miast zakładów i fabryk (Fraser 1988), a także idących za tym degradacji powierzchni ziemi, związanych choćby z eksploatacją kruszyw. Ważnym elementem było również poprowadzenie linii kolejowych. Dworzec i towarzysząca mu infrastruktura stał się częścią krajobrazu kulturowego, nacechowaną szeregiem znaczeń związanych z łącznością ze światem, nowoczesnością i postępem. Zwłaszcza od drugiej połowie XIX wieku architektura drewniana była wypierana przez murowaną, co radykalnie wpłynęło na fizjonomię wielu miejscowości, nadając im przynajmniej w części centralnej, formę architektoniczną często, acz nie zawsze, widoczną również dziś.

W tym okresie doszło również do znaczącego zróżnicowania fizjonomicznego, funkcjonalnego i społecznego między miastami dużymi a małymi. Na ziemiach polskich utrwalił się wtedy tzw. mit antyurbanistyczny, często do dziś determinujący negatywną percepcję krajobrazu zurbanizowanego, przy jednoczesnej idealizacji wsi i dworu jako synonimów naturalności (Rybicka 2003).

---

18 W momencie powstawania owego planu liczył około 270 tys. mieszkańców (źródło: Ludność Poznania w latach 1921-1937, www.poznan.pl).

19 Scharakteryzowany tu plan nigdy nie wszedł w życie – rok później wybuchła II wojna światowa. Jednakże został on skrytykowany już w momencie przedstawienia; jednym z ważniejszych krytyków, wskazujących na absurdalność takich założeń, był prof. Stanisław Pawłowski, jeden z twórców poznańskiej geografii (Czarnecki 2006).

Należy podkreślić, że urbanizacja i rozwój przemysłu doprowadziły do coraz częstszych, używając języka współczesnego, kryzysów ekologicznych. Powszechne stały się problemy z zaopatrzeniem w wodę pitną, będącą nie tylko skażoną przez ścieki bytowe, ale również przemysłowe (Kaniecki 2004). Coraz większym problemem stawały się odpady wytwarzane przez miasto, często deponowane na obszarach nieużytkowanych, bądź zdegradowanych. Obiekty przemysłowe niekiedy zdominowały krajobraz całych regionów (np. Śląsk). Kominy czy hałdy stały się nowymi, wcześniej nieznanymi dominantami krajobrazu. Jednak - o czym warto pamiętać - nie zawsze traktowanymi negatywnie. Z czasem zakład przemysłowy mógł określać tożsamość całego miasta, jak na przykład barcińskie kamieniołomy wapienia (zostanie to omówione później), powstałe właśnie w XIX stuleciu. Raczej zatem upadek fabryki, kopalni czy innego przedsięwzięcia i widok opuszczonych obiektów z nim związanych w krajobrazie będzie odczytywany negatywnie, choćby zjawisko takie wiązało się z polepszeniem jakości środowiska przyrodniczego, wynikającym z zaprzestaniem emisji dymów, pyłów i wytwarzania odpadów.

Niemniej rozwój przemysłu idący w parze z wykrystalizowaniem się warstwy burżuazyjnej (nowoczesnego mieszczaństwa) oraz robotniczej doprowadził do powstania nowych idei miejskich. Odpowiedzią na kryzys XIX-wiecznej urbanistyki była między innymi koncepcja miast-ogrodów Ebenezer Howarda (1946), łącząca w swym zamyśle najbardziej atrakcyjne cechy wsi i miasta. Nie udało się zrealizować w pełni tej utopijnej koncepcji. Próby jej realizacji podjęto w Wielkiej Brytanii (Letchworth i Welwyn) oraz Stanach Zjednoczonych, ale również w Polsce (Podkowa Leśna). Ruch miast-ogrodów był także pośrednio inspiracją dla nowoczesnych jak na czasy swego powstania osiedli robotniczych z początku XX wieku, których przykładem mogą być Giszowiec i Nikiszowiec - obecnie w granicach Katowic (Tofilska 2007). Zresztą do dziś miasta chętnie nawiązują do idei Howarda, choćby w celach promocyjnych (Kijowski i Mania 2006).

Opisane procesy były znacznie bardziej nasilone w dużych miastach. Małe, pomimo pojawienia się w nich przemysłu, zachowały w większości swoją skalę przestrzenną i rolniczy charakter (Tłoczek 1955), który częściowo uległ przekształceniu w ciągu ostatnich 60. lat. Choć w miastach lub osadach, których podstawą funkcjonowania był przemysł, rozwijały się również miejskie osiedla willowe, nawiązujące do idei miast-ogrodów (np. w Małomicach).

Cezurą rozwoju miast była druga wojna światowej, w której wyniku wiele z nich uległo zniszczeniu. Jednak istotne również było to, że konflikt ten zmienił mapę polityczno-gospodarczą Europy, co znacząco wpłynęło na dalszy rozwój ośrodków miejskich. Procesy, które nastąpiły po drugiej wojnie stały się głównym źródłem zjawiska dziś nazywanego kurczeniem się miast.

* * *

Celem niniejszego rozdziału było ogólne przedstawienie złożoności problematyki regresywnych procesów zachodzących w krajobrazie miast w zasadzie od początków ich istnienia. Wiele problemów ledwie zasygnalizowano lub wręcz pominięto. Warto tu choć wspomnieć o wpływie granic administracyjnych (zarówno państwowych, jak i wewnętrznych) na funkcjonowanie miasteczka, a także o problemie współistnienia wielu religii i śladów ich obecności w krajobrazie (Rembowska i Ślipek 2002)²⁰, oraz o innych aspektach kulturowych funkcjonowania miasta (choćby różnic w funkcjonowaniu miast na różnych kontynentach – tu skupiono się jedynie na Europie). Z punktu widzenia geografii, interesujące są wątki dotyczące relacji człowieka i środowiska przyrodniczego. Małe miasta ze względu na swą skalę przestrzenną, często stosunkowo trwałą w czasie, dają możliwość szczegółowej rekonstrukcji wpływu człowieka na środowisko przyrodnicze. Analizowana kategoria ośrodka posiada jeszcze jedną cechę: ze względu na rozwój w niekorzystnych warunkach społecznoekonomicznych, szczególnie w początkowej fazie, wykazują one wiele cech nieprzekształconego planu pierwotnego, są zatem dobrym materiałem do

---

20 W XIX-wiecznym Barcinie mieszkali przedstawiciele trzech religii: chrześcijanie, protestanci oraz żydzi.

badania ewolucji miast (Kulesza 1999). Odkrycia podobne do wspomnianych w tym rozdziale Szamotuł (Pietrzak i Rączkowski 2009) zdarzają się bardzo rzadko, choć trudno je przecenić, gdyż niosą informacje o lokacji miasta średniowiecznego, które nie uległo późniejszym modyfikacjom.

Jak zasygnalizowano na początku niniejszego rozdziału, kurczenie się miast stało się szeroko dyskutowanym problemem w ciągu ostatnich lat. Jednak, jak wynika z powyższych rozważań, zmienność dynamiki rozwoju jest stałą cechą miast (Siemiński 2000). Dziś podkreśla się, że negatywne procesy – przede wszystkim depopulacja – dotyczą miasta średnie i duże. Małe ośrodki bowiem od początku swego istnienia charakteryzują się dużą niestabilnością: zarówno pod względem demograficznym, jak i przestrzennym, a także krajobrazowym.

Rekonstrukcja krajobrazów małych miast w różnych epokach jest zagadnieniem złożonym, szczególnie że najchętniej (także ze względu na dostępność źródeł i danych) badane są miasta duże, o istotnym znaczeniu ponadregionalnym. Jednak nawet one przechodziły okresy upadku, a funkcjonowanie ich w tym czasie jest rzadko podejmowanym tematem badawczym.

Pomimo częstych i powszechnych przykładów degradacji krajobrazów miejskich na przestrzeni dziejów, zjawisko kurczenia się miast (*city shrinkage*) dotyczy miast postindustrialnych, które stanowią fenomen przełomu XX i XXI wieku (Gospodini 2006, Parysek 2005, Douglass 2000). Jednak właściwie zdefiniowanie samego pojęcia nie jest możliwe bez prześledzenia negatywnych procesów następujących w miastach wszystkich epok.

4.5. Współczesne procesy regresywne w krajobrazach miejskich

Procesy przemian społeczno-gospodarczych, wśród których ostatnio bodaj najszerzej dyskutowana jest globalizacja, w sposób znaczący oddziałują na obszary zurbanizowane (Bauman 2001). Miasta coraz częściej stają w obliczu wzajemnej rywalizacji, a tradycyjne czynniki ich atrakcyjności, takie jak: położenie

geograficzne, bliskość złóż kopalin, czy znaczenie symboliczne lub kulturowe, przestają odgrywać znaczącą rolę (Gospodini 2006, Murray 2006).

Jednym z najbardziej powszechnych negatywnych oddziaływań na krajobraz, jakie związane są z urbanizacją, jest niekontrolowane zagospodarowywanie obszarów podmiejskich znane pod nazwą *urban sprawl*. Procesowi temu często towarzyszy zjawisko szybko postępującej degradacji centralnych części miast i aglomeracji. Wyrazem tego jest szybki ubytek ludności (w ciągu kilku do kilkudziesięciu lat), zmiana struktury wiekowej społeczności miejskiej, regres gospodarki, obniżenie standardu infrastruktury technicznej i obecność opuszczonych lokali czy wręcz całych budynków. Pomimo że zjawisko to znane jest głównie w USA i Europie, to wiadomo już, że występuje ono na całym świecie (Andersen 2005, Fujii 2005, Prigge 2003, Oswalt 2005). Powyżej zarysowana problematyka jest także dostrzegana przez polskich badaczy (Jędraszko 2005, Parysek 2005).

Należy domniemywać, że niepoślednią rolę w rozwoju diskutowanych procesów, odgrywają lokalne uwarunkowania społeczno-gospodarcze, które wpływają na zakres i kierunek zmian w poszczególnych krajach czy regionach. Najwszechstronniej zbadano ten problem na terenie dawnej Niemieckiej Republiki Demokratycznej (Jędraszko 2005, Nuissl i Dieter 2005, Lang i Tenz, 2003, Wiedemer 2004, Oswalt 2005). Tam przyczyną gwałtownego upadku ośrodków miejskich był proces zjednoczenia i odpływ ludności do zasobniejszej i oferującej lepsze warunki życia zachodniej części Niemiec. Zatem podstawowym i najczęściej obserwowanym wskaźnikiem kurczenia się miast są zmiany demograficzne obserwowane w stosunkowo krótkim czasie (5-20 lat). Obok ubytku ludności obserwuje się także postępujący kryzys gospodarczy miast i regionów. Dotyczy to w szczególności miast przemysłowych monofunkcyjnych, których podstawą egzystencji było na przykład wydobywanie węgla kamiennego lub produkcja tekstyliów (np. Iwanowo w Rosji lub Łódź).

Z punktu widzenia ekologii krajobrazu istotne będzie stwierdzenie czy te

procesy pozostawiają zmiany przestrzenne, czytelne w fizjonomii miast (Antrop 2005). Odwołując się raz jeszcze do przykładów niemieckich, należy stwierdzić, że kurczenie się miast może bardzo silnie wpłynąć na strukturę przestrzenną miasta. W krajobrazie (szczególnie śródmieść) pojawiają się opuszczone kamienice i inne zabudowania, wzrasta liczba tzw. *brownfields*, na które składają się zaniedbane, nieużytkowane tereny przemysłowe oraz magazynowe. Niekiedy wskutek niewłaściwego gospodarowania przestrzenią opisane procesy obejmują rozległe obszary, tworząc tzw. *drosscapes* (Berger 2006). Co więcej, ze względów ekonomicznych (rynek nieruchomości) korzystne staje się trwałe usuwanie (wyburzanie) takich obiektów z tkanki miejskiej. Na obszarze wschodnich Niemiec proces ten dotyczy w szczególności wielkoobszarowych osiedli wielkopłytowych (np. Wolfen, Halle/Saale). Do 2010 roku zaplanowano likwidację około 350 000 mieszkań (Wiedemer 2004, Hannemann 2004).

W Polsce ze względu na ciągły deficyt mieszkań, a przy tym wysokie koszty nieruchomości nie wprowadza się programów planowych wyburzeń w miastach. Jednak w związku z postępującą suburbanizacją w obrębie dużych aglomeracji²¹, a także likwidacją zakładów przemysłowych w ośrodkach mniejszych (co pociąga za sobą ruchy migracyjne mieszkańców – zwłaszcza młodych) można zaobserwować liczne przykłady opuszczonych fabryk lub opustoszałych kamienic w śródmieściu. Taka sytuacja jest przyczyną perforacji krajobrazów miejskich (Antrop 2006, Nuisst i Dieter 2005, Pietrzak 1998). Powstają liczne obszary niezagospodarowane o zróżnicowanej powierzchni, które mogą stać się miejscem potencjalnej sukcesji roślinnej lub miejscem bytowania zwierząt.

Opisane zjawiska powodują szereg konsekwencji związanych z zagadnieniami jakości środowiska przyrodniczego w miastach. Należy tu wymienić przede wszystkim spadek wydajności sieci wodociągowo-kanalizacyjnych, które muszą obsługiwać niezmienny obszar przy znacznie mniejszej liczbie odbiorców, co może stać się przyczyną ich niedrożności;

---

21 Nuisst i Rink (2005) dowodzą, że suburbanizacja i *urban sprawl* często są przyczyną kurczenia się obszarów śródmiejskich.

niezabezpieczone, opuszczone fabryki mogą stać się miejscem emisji zanieczyszczeń, szczególnie do gleb i wód (Westphal 2006, Andersen 2005, Jędraszko 2005), a opuszczone domy stają się miejscem niekontrolowanego składowania odpadów komunalnych²².

Powyżej zarysowana sytuacja występująca w wielu miastach wszystkich kontynentów stanowi coraz bardziej dostrzegany problem współczesnego rozwoju miast. Jednak można ją również potraktować jako wyzwanie, a także szansę dla nowoczesnego planowania rozwoju miasta opartego na paradygmacie zrównoważonego rozwoju (Olewiler 2006, Rößler 2006). Pojawia się niespotykana do tej pory możliwość przywracania, a nawet więcej, również bowiem wprowadzania powierzchni biologicznie czynnych (terenów zielonych) w miejsce obszarów zabudowanych. Drugi nurt tego procesu to postępująca spontaniczna sukcesja roślinności i tworzenie się nowych siedlisk, często nietypowych lub rzadkich. Proces ten dotyczy szczególnie opuszczonych fabryk, magazynów, miejsc wyburzeń, nieużytkowanych torowisk itp. (Schadek i Kleyer 2006).

Reasumując powyższe rozważania, należy stwierdzić, że zjawisko kurczenia się miast we współczesnym tego znaczeniu pojęcia oznacza szybkie (w ciągu kilkunastu lat) niekorzystne zmiany demograficzne (wyludnienie) i gospodarcze (recesja), a pociągające za sobą degradację infrastruktury technicznej miasta, perforację tkanki miejskiej, a co za tym idzie obniżenie jakości całego krajobrazu miasta, rozumianego jako widzialny wynik współdziałania procesów naturalnych (w omawianym przypadku może to być sukcesja roślinna) i kulturowych (Antrop 2006).

Ze względu na duże zróżnicowanie miast należy podkreślić wielość i złożoność przyczyn ich kurczenia, jednak możliwe jest wydzielenie kilku głównych, które są dyskutowane w literaturze przedmiotu (Glock 2006, Schiffers 2006, Andersen 2005, Fujii 2005, Nuissl i Dieter 2005, Matthiesen 2005, Hannemann 2004, Wiedemer 2004, Lang i Tenz 2003, Prigge 2003):

---

22 W istocie same stanowiąc odpad, w zgrupowaniu stając się źródłem wspomnianych wyżej *drosscapas*, gdzie *dross* dosłownie oznacza utratę metalu w procesie wytopu – tzw. zgar.

- deindustrializacja - upadek i likwidacja ze względów ekonomicznych takich gałęzi przemysłu jak: górnictwo węgla kamiennego lub brunatnego²³, przemysł ciężki, odzieżowy itp.,
- suburbanizacja - tendencja do wyprowadzania się na obrzeża miasta, często poza ich granice administracyjne; lokalizacja w strefie podmiejskiej centrów handlowych, zakładów przemysłowych, biur itp.,
- zmiany struktury społecznej - starzenie się społeczeństw Europy Zachodniej (także USA) oraz spadek liczby urodzeń,
- utrata funkcji ośrodków regionalnych - spadek znaczenia wielu średnich miast, szczególnie na terenie Polski w związku z reformą administracyjną,
- transformacja systemowa - dotyczy krajów tzw. bloku postkomunistycznego, gdzie po 1989 nastąpiły zmiany gospodarcze i ustrojowe, których skutki można zaobserwować także w krajobrazie miejskim; należy tu wspomnieć o degradacji i spadku atrakcyjności jako miejsca zamieszkania osiedli wielkopłytowych, ale także zmianę stosunków własnościowych,
- klęski żywiołowe - nagłe zjawiska o charakterze katastrofalnym, np. powodzie²⁴ i huragany (szczególnym przykładem także ujmowanym w kategoriach *shrinking city* jest Nowy Orlean zniszczony przez huragan Katrina: Moran 2005),
- konflikty zbrojne - są specyficzną odmianą czynnika społecznego (politycznego), który - także współcześnie - jest przyczyną kurczenia się miast; dowodzi tego między innymi konflikt zbrojny na Płw. Bałkańskim w latach 90. XX wieku; wojny były także istotnym czynnikiem wyludniania się miast w czasach historycznych,
- zarazy - czynnik powodujący szybkie wyludnianie się miast w czasach

---

23 Może tutaj także wystąpić przyczyna naturalna, tzn. wyczerpanie złoża lub połączenie przyczyn ekonomicznych i naturalnych, tzn. trudne położenie złóż, powodujące spadek opłacalności wydobywania (Szczepański 2005).

24 Prawdopodobnie przykładem może tu być Kłodzko, które w latach 1999-2004 utraciło blisko 5,5% mieszkańców i inne miasta szczególnie dotknięte powodzią z 1997 roku.

historycznych (Delumeau 1987).

Kurczenie się miast jest zjawiskiem złożonym pod względem przyczyn oraz skutków. W badaniach główny nacisk położono na zmiany gospodarcze i ściśle z tym związane transformacje krajobrazu, także środowiska przyrodniczego ośrodków zurbanizowanych. Jednak należy tu także wspomnieć o niekorzystnych zjawiskach społecznych, takich jak bezrobocie, gettyzacja, czy polaryzacja społeczności miejskich (Chilla 2006, Gospodini 2006, Führ 2003). Stanowią one przedmiot badań geografii człowieka, socjologii oraz psychologii środowiska, a ich skutki rzutują także na materialną przestrzeń miasta. Apatia, brak motywacji do działania oraz środków ekonomicznych prowadzi do degradacji krajobrazu miasta²⁵. Wszystko to prowadzi do zaistnienia wśród mieszkańców mentalności kurczenia (*shrinkage mentality*), której jednym z objawów jest niemal całkowite wycofanie się mieszkańców do przestrzeni prywatnej, a to z kolei prowadzi do degradacji przestrzeni publicznych miasta (Dürschmidt 2006).

4.6. Przyczyny kurczenia się a wielkość miast

Powyższe rozważania dotyczyły przebiegu regresywnych procesów w rozwoju miast oraz ich skutków krajobrazowych. Prowadzą one wraz z przeglądem literatury przedmiotu do wyróżnienia następujących kategorii przyczyn, pozostający w związku z wielkością ośrodka, prowadzących do kurczenia się miast (Oswalt 2005, Jędraszko 2005, Hannemann 2004, Lang i Tenz 2003):

- depopulacja i degradacja śródmieścia jako skutek suburbanizacji (rozrost przedmieść kosztem centrum) - problem dotyczący dużych miast w Polsce, szczególnie tworzących aglomeracje,
- depopulacja miast związanych z upadkiem przemysłu w obrębie konurbacji (np. Toszek w powiecie gliwickim, który utracił w ciągu

---

²⁵ Przykładami mogą tu być między innymi bieda-szyby na obszarach górniczych (np. w Wałbrzychu), niszczenie i likwidacja roślinności w parkach i lasach komunalnych na cele opałowe, niszczenie infrastruktury technicznej i zbieractwo złomu oraz inne.

ostatnich 15 lat ok. 20% populacji), związanych z odpływem ludności do miast położonych w gminach ościennych,

- depopulacja i degradacja miast monofunkcyjnych (miasta „jednego zakładu przemysłowego” – Bański 2009), narażone na degradację ze względu na brak funkcji alternatywnych,
- degradacja małych miast rolniczych, które ze względu na peryferyjne położenie i brak funkcji alternatywnych są narażone na niekorzystne zmiany demograficzne oraz idące za nimi transformacje krajobrazowe (Bański 2009).

Dla niniejszej pracy najbardziej istotne są dwa ostatnie typy, do nich bowiem zaliczają się analizowane szczegółowo miasta.

4.7. Regresywne procesy krajobrazowe w źródłach literackich

Podążając za postulatem Naveha (2001) o sięganiu do możliwie wszechstronnych źródeł informacji o krajobrazach i procesach w nich zachodzących (patrz: Wprowadzenie do niniejszej pracy), warto w tym miejscu wskazać kilka pozycji spoza głównego nurtu literatury naukowej, szczególnie geograficznej, które poruszają tę tematykę. Opis wyludniania i upadku miast brazylijskich odnaleźć można u Lévi-Straussa (1992). Również specyficznie amerykańskiemu zjawisku *ghost towns* poświęcony jest tekst prasowy Orlińskiego (2009).

Wiele interesujących książek, zwłaszcza reportaży, ukazało się w ciągu ostatnich lat. Swoistą monografię kurczenia się (przestrzennego, kulturowego itp.) stanowi zbiór pod tytułem „Znikająca Europa” (Raabe i Sznajderman 2006a, 2006b). Tamże można odnaleźć przykład kurczenia się miasta w powiązaniu z jego izolowanym położeniem na północnych obrzeżach Skandynawii (Larssen 2006).

Sugestywne opisy zjawisk społecznych wynikających ze zmian demograficznych i gospodarczych znajdują się w książce Nowaka (2007). W jednym z reportaży opisano wzajemne relacje między Gubinem a Guben.

W tym ostatnim mieście zdecydowano się na demontaż osiedli wielkopłytowych. Inicjatywa przekazania prefabrykowanych elementów polskiej stronie, celem ich ponownego montażu, została odrzucona. Jest to interesujący przykład negatywnego stosunku do tego typu zabudowy i podejmowania decyzji dotyczących planowania przestrzennego wynikających z przesłanek raczej emocjonalnych niż ekonomicznych.

Cytowany już w niniejszej pracy książka Olszewskiego (2010) jest w całości poświęcona polskiej prowincji. Poza formą zbliżoną raczej do literackiego eseju, niż reportażu, zwraca uwagę wątek krajobrazu, jako źródła tożsamości miejsc. Jest to on opisywany z wymowną ambiwalencją – od ironicznych opisów pospolitości krajobrazu, po nostalgię.

Powyższy krótki opis jedynie sygnalizuje istnienie literatury nie mającej charakteru naukowego, ale zawierającej opisy regresywnych procesów w krajobrazach miast. Często są one cennym uzupełnieniem wiedzy naukowej (np. Kaczmarek, Allman 2002), często przedstawiają one bowiem indywidualne historie osób lub miejsc, a zatem posługują się skalą właściwą codziennemu funkcjonowaniu w krajobrazie (por. Meining (1979a).

4.8. Podsumowanie

Istnieje potrzeba rozwoju interdyscyplinarnych badań naukowych, a także znajdujących w nich poparcie działań pozwalających na wypracowanie nowych strategii radzenia sobie ze zjawiskiem kurczenia się miast (Hummel 2006). Największe doświadczenia na tym polu zdają się mieć Niemcy, które zainicjowały międzynarodowy projekt *Shrinking Cities* (www.shrinkingcities.com, dostęp: 18.08.2010., Olwig 2005), a przede wszystkim program restrukturyzacji miast *Stadtumbau-Ost*. Pomimo to ciągle istnieje niedostatek skutecznych narzędzi i działań na poziomie lokalnym (Glock 2006). Jest to także związane z oporem władz miast dotkniętych problemem, które nie są skłonne zaakceptować wizji miasta w kategoriach odmiennych niż rozwój mierzony liczbą nowych inwestycji

i wzrost liczby mieszkańców (por. Stadt-Entwicklung... 2003).

Ze względu na wyżej zarysowane problemy, a także dylematy ich dalszego rozwoju istotnym jest pytanie jak radzić sobie z tym zagadnieniem, mając również na uwadze fakt, że miasta obok funkcji gospodarczych są także nośnikami tradycji i lokalnej tożsamości. W nieco odmiennej sytuacji kulturowej, w jakiej znajdują się Stany Zjednoczone porzucenie miasta nie stanowi większego dylematu, choć coraz częściej dochodzą do głosu opinie głoszące, że jest to działania niezgodne z ideą zrównoważonego rozwoju. Duża mobilność społeczeństwa nie sprzyja tworzeniu się silnych związków ludzi z miejscem (Gospodini 2006, Vogel 2005).

Zarządzanie kurczącym się miastem nie powinno być nastawione na przywracanie mu dawnej świetności, ale na wykorzystanie szansy, jaką może być większa ilość odzyskanych terenów otwartych, lepsza jakość środowiska przyrodniczego związana z likwidacją ciężkiego przemysłu, a także duża liczba atrakcyjnych obiektów mogących pełnić różnorodne funkcje kulturalne (np. dawne fabryki). Jak zauważa w swoim artykule Führ (2003), mniej mieszkańców może oznaczać więcej miejsca, co jest swoistym luksusem w dobie, gdy przestrzeń, zwłaszcza ta otwarta jest dobrem deficytowym, a często także kosztownym. Szczególną rolę będą zatem spełniać kompleksowe plany restrukturyzacji obszarów miejskich, uwzględniające fizyczną likwidację zbędnych zasobów mieszkaniowych, zwłaszcza zlokalizowanych na obrzeżach miast postsocjalistycznych (Wiedemer 2004). Takie działania mają swoje uzasadnienie ekonomiczne, ale także korzystnie wpływają na zagadnienia związane z ochroną środowiska i równoważeniem rozwoju miast. Zostają odciążone sieci wodociągowo-kanalizacyjne, energia cieplna nie jest marnotrawiona na ogrzewanie pustych budynków, komunikacja miejska może optymalizować swoje trasy itp. (Wesphal 2006). Rzecz jasna należy pamiętać o tym, że wyburzenia generują duże ilości odpadów, które trudno zagospodarować w inny sposób niż przez składowanie²⁶.

26 Jak podaje Jędraszko (2005) podejmuje się próby wykorzystania prefabrykowanych elementów budynków do budowy tanich domów jednorodzinnych lub silosów rolniczych, jednak działania te nie rozwiązują

Interesujące są propozycje działań podejmowanych na małą skalę, takich jak tworzenie niewielkich parków, czy placów zabaw na opuszczonych terenach. Poza zwiększeniem potencjału ekologicznego miasta takie działania mają na celu integrację społeczności lokalnej, tym bardziej że to właśnie mieszkańcy tworzą te przestrzenie przy niewielkiej pomocy ze strony władz samorządowych (Rosol 2005).

Miejsca opuszczone podlegają także spontanicznej sukcesji roślinnej. Ta forma występowania zieleni w mieście jest odbierana coraz przychylniej i oceniana pozytywnie przez specjalistów. Jednak poziom jej akceptacji przez mieszkańców jest bardzo niski (Schadek i Kleyer 2006, Rößler 2006).

Skutecznym narzędziem odnowy miast w dobie ich kryzysu jest także rewitalizacja, jednak w warunkach polskich samo to pojęcie jest nadużywane. Ponadto jak wskazują doświadczenia niemieckie, jest to proces kosztowny, a jego skuteczność bywa uzależniona od źródeł finansowania oraz, co warto podkreślić, od akceptacji społecznej.

Powyżej przedstawiono jedynie zarys problematyki wpływu procesów regresywnych zachodzących w miastach na ich krajobraz. Pomimo negatywnych konotacji mogą one stać się szansą na wypracowanie nowego modelu miasta bardziej przyjaznego dla komponentów przyrodniczych. Z punktu widzenia ekologii krajobrazu i kształtowania środowiska przyrodniczego opisywane zjawiska, jeśli zostaną ujęte w ramy planowych działań, mogą sprzyjać rozbudowie systemów przyrodniczych miast (por. Scozzafava 2006). Możliwe, że mamy do czynienia z bezprecedensową sytuacją w historii rozwoju miast, gdy realnie staje się wprowadzanie obszarów biologicznie czynnych na tak dużą skalę w miejsce terenów wcześniej zabudowanych.

Obecna sytuacja prawna w Polsce nie sprzyja procesom odnowy miast. W obowiązującej Ustawie o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (Dz.U.2003.80.717) brakuje zapisów regulujących problematykę rewitalizacji.

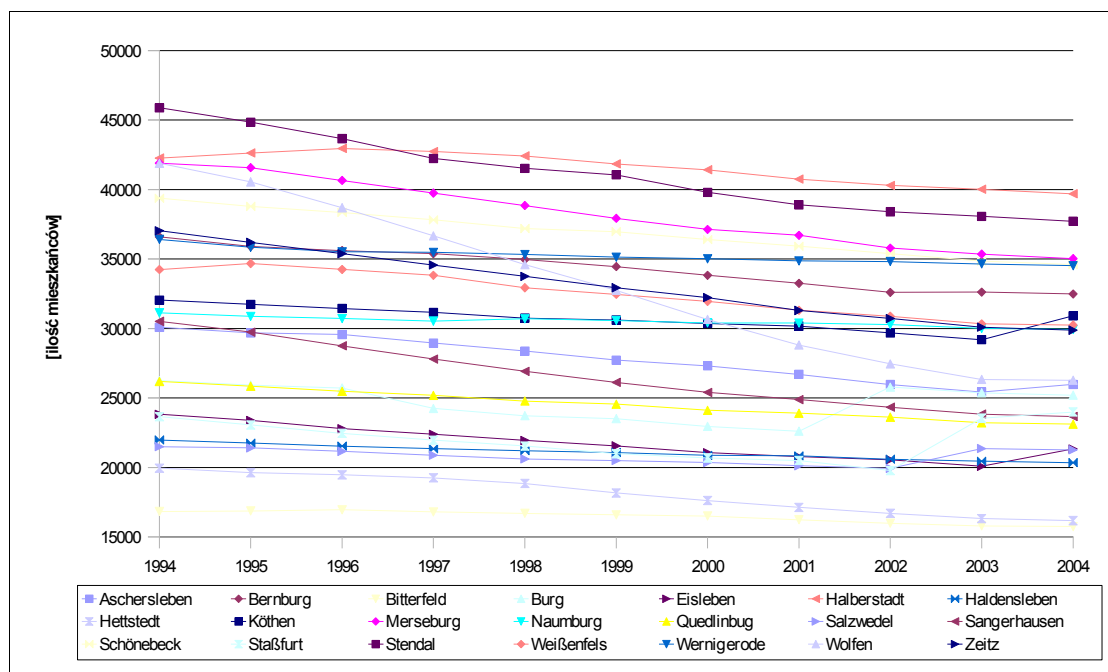
problemu ze względu na jego skalę.

Również myślenie o przestrzeni w kategoriach krajobrazowych nie znajduje należnego uznania, szczególnie w praktyce, pomimo istnienia podstaw prawnych w postaci Europejskiej Konwencji Krajobrazowej, a także aktywności takich gremiów jak choćby Polska Asocjacja Ekologii Krajobrazu czy Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG.

5. Transformacje krajobrazów małych miast

5.1. Miasta Polski w kontekście procesu kurczenia się

W rozdziale dotyczącym regresywnych procesów następujących współcześnie w krajobrazach miejskich wskazano na zmiany demograficzne jako główny wskaźnik procesu kurczenia się miast (por. Lang i Tenz 2003). Jednak możliwe jest również sięgnięcie do innych wskaźników, które świadczą o pogłębiającej się stagnacji aż do wystąpienia zjawisk regresywnych czytelnym w krajobrazie miasta.

Ryc. 5. Zmiany demograficzne średnich miast landu Saksonia Anhalt

(źródło: Statistisches Landesamt Sachsen-Anhalt 2006).

Odniesieniem do przedłożonej tu analizy są dane zebrane dla 21 średnich miast (około 20 tys. mieszkańców) landu Saksonia-Anhalt w Niemczech (była NRD). Jest to szeroko opisywany w literaturze region dotknięty procesami kurczenia i marginalizacji miast (Oswalt 2005, Andersen 2005, Lang i Tenz 2003). Zmiany demograficzne dla wybranych ośrodków w latach 1994-2004 są wyraźne. Średnio miasta utraciły około 11,5% swej populacji w porównaniu z rokiem 1994. Warto również zwrócić uwagę na czytelne odwrócenie tendencji w niektórych miastach, które nastąpiło po 2002 roku (ryc. 5). Można to wiązać między innymi z realizacją programu *Stadtumbau Ost*, którego założeniem jest kompleksowa odnowa tkanki miejskiej. Jednym z założeń programu jest subwencionowanie planowanych wyburzeń budynków mieszkalnych, będących w dobrym stanie technicznym (Bernt 2005).

Celem tej części pracy jest identyfikacja miast na obszarze Polski, które spełniają kryteria kurczącego się miasta rozumianego jako ośrodka, w którym procesy regresywne osiągnęły poziom na tyle wysoki, że manifestują się one w krajobrazie. Do realizacji tego celu wykorzystano dane z Banku Danych Lokalnych (GUS) dla lat 1995-2005. Badaniu poddano 887 miast w Polsce (wszystkie miejscowości posiadające prawa miejskie w roku zamykającym okres badawczy). Pełniejszy obraz zjawiska uzyskano uzupełniając informacje o zmianach demograficznych dodatkowymi danymi statystycznymi, dotyczącymi w szczególności powierzchni miast, oddawanych do użytku mieszkań oraz liczby powstających przedsiębiorstw. Dla zebranych danych obliczono następujące wskaźniki oraz nadano im rangi, umożliwiające klasyfikację miast:

- zmiana (ubytek) ludności w latach 1995-2005 (liczba mieszkańców): powyżej -5% - 2 pkt., -1% do -5% - 1 pkt, powyżej -1% - 0 pkt.,
- zmiana gęstości zaludnienia (osoby na 1 km²): ubytek o 50 osób/km² lub więcej: 1 pkt,
- zmniejszenie powierzchni całkowitej miasta w latach 1995-2005: 1 pkt,
- ubytek liczby mieszkań oddanych do użytku w latach 1995-2005: 1 pkt,

- liczba podmiotów gospodarczych przypadających na mieszkańca w latach 1995-2005: poniżej 0,03: 0,5 pkt.

Uzyskane punkty zsumowano dla poszczególnych miast, tym samym tworząc klasyfikację nasilenia procesów regresywnych wedle przyjętych kryteriów. Im wyższa uzyskana suma, tym większe nasilenie tych procesów w danym mieście. Miastami kurczącymi się określono te, które wedle przyjętych kryteriów uzyskały w badaniu przynajmniej 3,5 punktów. Wyniki zestawiono w tabeli (tab. 1), przykłady miast wybrane do dalszej analizy wyłuszczone²⁷.

Tab. 1. Kurczące się miasta w Polsce według przyjętych w pracy kryteriów (objaśnienia w tekście).

Województwo	Miasta
dolnośląskie	Bolków, Piechowice, Świerzawa, Zawidów
kujawsko-pomorskie	Barcin , Chełmno, Janowiec Wielkopolski , Lubień Kujawski , Nowe
lubelskie	—
lubuskie	Małomice , Nowa Sól, Nowe Miasteczko
łódzkie	Błaszki, Żychlin
małopolskie	Gorlice
mazowieckie	—
opolskie	Biała, Kolonowskie, Leśnica, Zawadzkie
podkarpackie	Oleszyce
podlaskie	—
pomorskie	—
śląskie	Będzin, Bytom, Chorzów, Jastrzębie-Zdrój, Knurów, Koniecpol, Mysłowice, Piekary Śląskie, Pszczyna, Pszów, Ruda Śląska, Siemianowice Śląskie, Świętochłowice, Toszek, Wodzisław Śląski, Zabrze, Żory
świętokrzyskie	—
warmińsko-mazurskie	Dobre Miasto, Górowo Iławeckie, Kętrzyn, Korsze, Szczytno
wielkopolskie	—
zachodniopomorskie	Barlinek, Dobra

Procesy regresywne dotyczą w największym stopniu województwa

²⁷ Kryteria wyboru konkretnych przykładów przedstawiono w rozdziale 5.2.

południowe. Najbardziej wyróżnia się województwo śląskie, jednak należy mieć na względzie fakt, iż jest to rejon konurbacji (obszar wysoce zurbanizowany), zatem procesy demograficzne i gospodarcze są w tym regionie bardzo złożone. Ze względu na kryzys górnictwa i przemysłu ciężkiego należy przypuszczać, że proces kurczenia się miast rzeczywiście ma tam miejsce. Podobne zjawisko zaobserwowano także w Zagłębiu Ruhry (Andersen 2005).

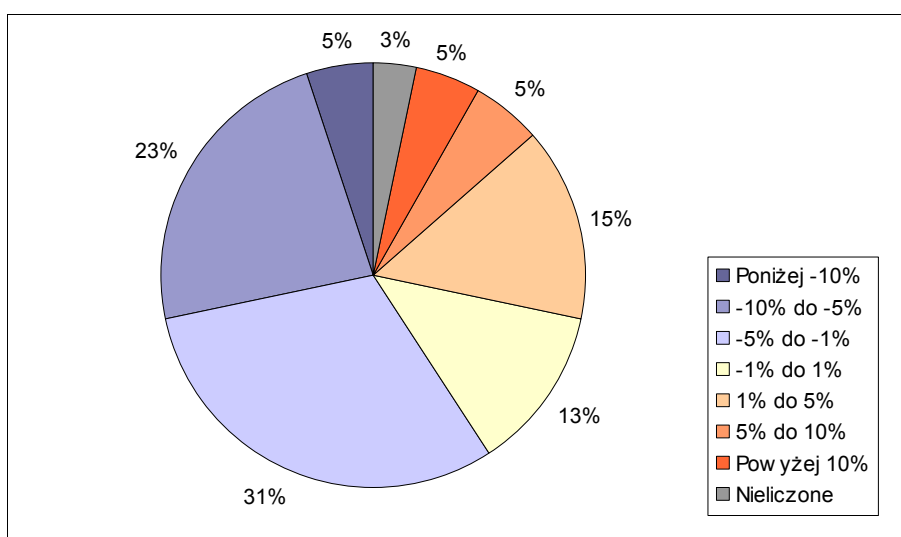
Szerszego wyjaśnienia wymaga fakt, że kurczących się miast wedle przyjętych tu kryteriów nie zidentyfikowano w województwach lubelskim, mazowieckim, podlaskim, pomorskim, świętokrzyskim i wielkopolskim, a także, że na powyższej liście brakuje tak „klasycznych” przykładów polskich *shrinking cities*, jak Łódź czy Wałbrzych (por. Jędraszko 2005). Jak już wspomniano we wstępie niniejszego rozdziału za Langiem i Tenzem (2003), głównym (często jedynym) kryterium uznania miasta za kurczące się jest jego demografia. Tymczasem wykorzystanie również innych miar w procesie identyfikacji zjawiska kurczenia się miast może znacząco wpłynąć na uzyskane wyniki, często eliminując z listy znane wcześniej przypadki miast. Jest to przyczynkiem do dyskusji na temat kryteriów stosowanych w identyfikacji przypadków kurczenia się miast. Niewątpliwie zmiany zaludnienia (negatywne) mają tu znaczenie kluczowe, choć jak wykazano, wpływ mogą mieć również inne czynniki.

Chcąc uzyskać syntetyczny obraz zjawiska dla całego kraju, zawężono wybór wskaźników do zmian demograficznych. Wykorzystano kartograficzną klasyfikację stworzoną dla miast niemieckich (Nature and Biodiversity Conservation Union, www.nabu.de, dostęp: 2.03.2011.). Wybrany podział zmodyfikowano poprzez dodanie kategorii odpowiednio poniżej i powyżej 10%, aby wyróżnić miasta bardzo silnie się kurczące bądź rozwijające. Zatem zastosowana skala zmian liczby ludności miast przedstawia się następująco:

- powyżej +10%   - miasta bardzo silnie rozwijające się,
- +5% do +10%   - miasta silnie rozwijające się,
- +1% do +5%   - miasta umiarkowanie rozwijające się,

- -1% do +1%   - miasta w okresie stagnacji,
- -5% do -1%   - miasta umiarkowanie kurczące się,
- -10% do -5%   - miasta silnie kurczące się,
- poniżej -10%   - miasta bardzo silnie kurczące się.

Ubytek ludności odnotowuje się w około 60% polskich miast, a dalsze 12,5% jest w stanie stagnacji, co należy interpretować raczej jako tendencję wskazującą na nasilenie procesów regresywnych (por. Parysek 2005). Miasta zawarte w kategorii nieliczonych (ok. 3%) to te, dla których nie zebrano pełnych danych demograficznych dla badanego okresu – często są to miasta nowe, które uzyskały (w istocie najczęściej odzyskały) prawa miejskie pomiędzy 1995 a 2005 rokiem (ryc. 6).

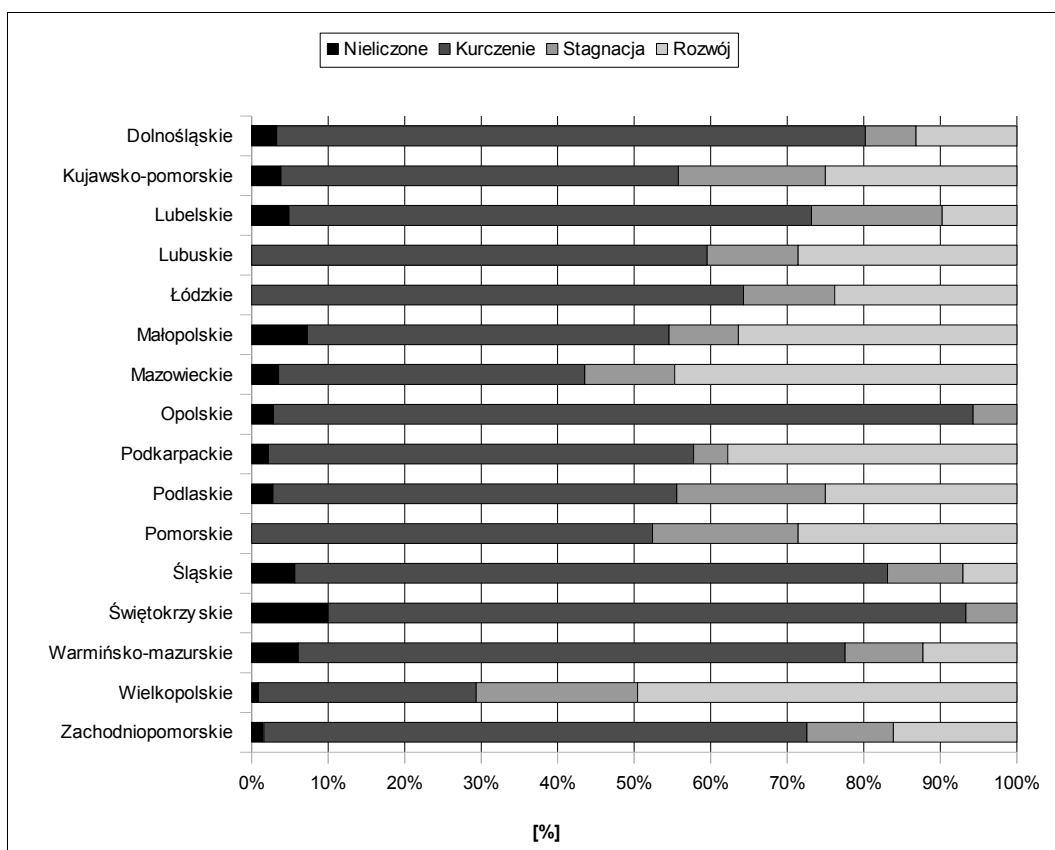

Ryc. 6. Zmiany zaludnienia miast Polski w latach 1995-2005

(źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS).

Najkorzystniej pod względem sytuacji demograficznej wypada województwo wielkopolskie, w którym dodatni bilans ludności ma blisko 50% miast. Natomiast procesem kurczenia się (w stopniu umiarkowanym) objętych jest niecałe 30%. Stabilna jest także sytuacja województwa mazowieckiego, w którym procesy rozwoju i kurczenia oscylują w granicach około 40%. Są to jedyne regiony,

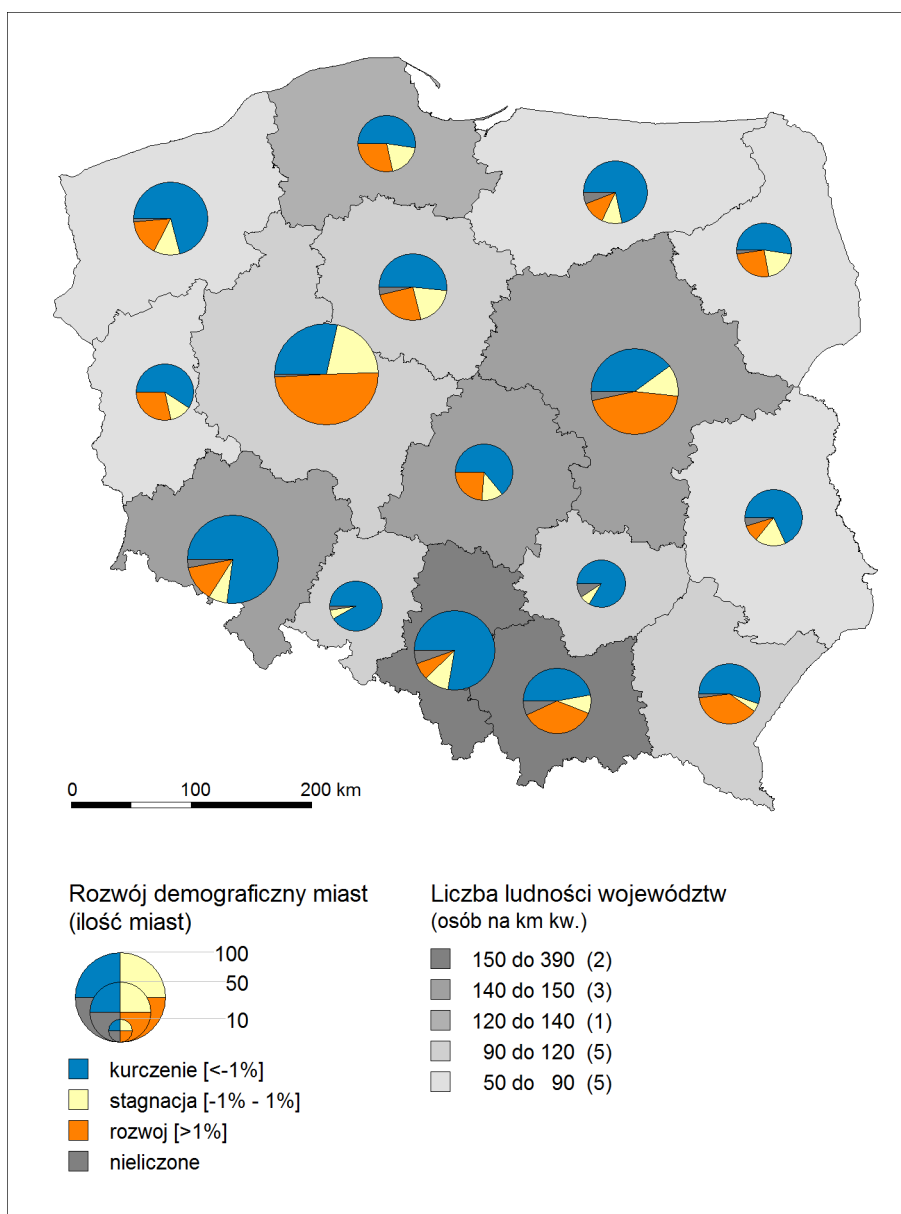
w których odnotowano przewagę procesów rozwojowych. Następną grupę stanowi sześć województw, w których procesy kurczenia się (demograficznego) miasta dominują, jednak nie przekraczają 60% wszystkich ośrodków; są to województwa: kujawsko-pomorskie, lubuskie, małopolskie, podkarpackie, podlaskie i pomorskie.

Ryc. 7. Demograficzny wymiar kurczenia się i rozwoju miast według województw w latach 1995-2005 (źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS).

Najliczniejszą grupę stanowią województwa, w których procesy kurczenia się dotyczą ponad 60% miast. Ponadto w dwóch województwach – opolskim i świętokrzyskim w ogóle nie odnotowano procesów rozwojowych (zastrzegając, że rozpatrywanym kryterium są zmiany ludności). Jednak najbardziej dotknięte negatywnymi zmianami miast są województwa śląskie i dolnośląskie, na co

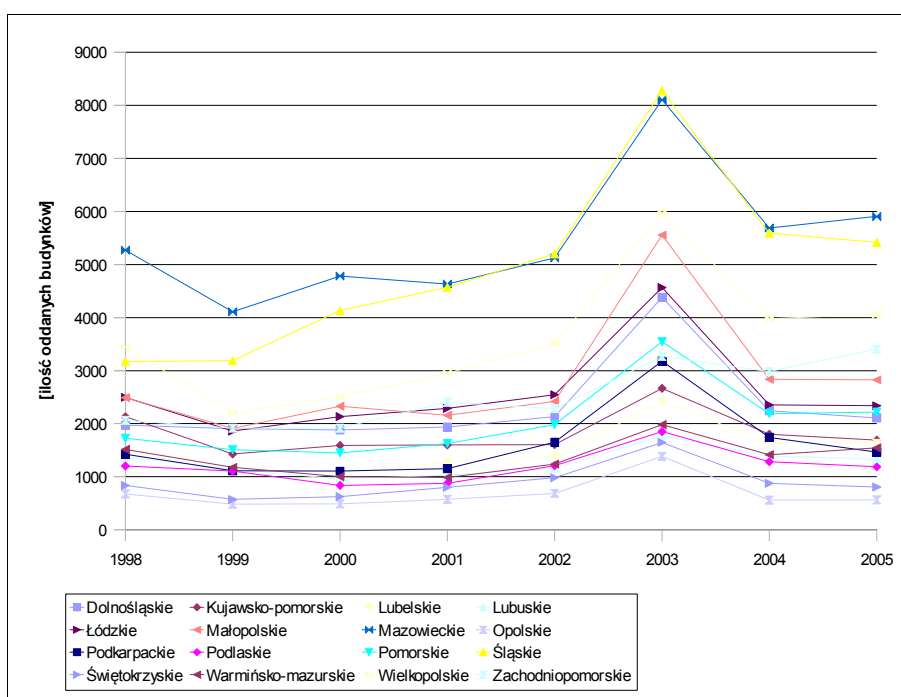
wpływa ogólna sytuacja gospodarcza tych regionów. Pozostałe województwa w omawianej grupie to: lubelskie, łódzkie, warmińsko-mazurskie i zachodniopomorskie (ryc. 7 i ryc. 8).

Ryc. 8. Demograficzny aspekt kurczenia się miast w Polsce w latach 1995-2005 na tle gęstości zaludnienia województw (źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS 2009).

Przedstawione liczby wskazują na stagnację rozwoju miast Polski (por.

Parysek 2005). Przy czym problem ten dotyczy w szczególności miast monofunkcyjnych oraz niewielkich ośrodków izolowanych (Bański 2009). Rozpatrując badane zagadnienie w kontekście krajobrazowym (por. Lörzing 2001), należy stwierdzić, że istotnym problemem jest wybór przykładów. Powyżej przedstawiono metodę wyboru na podstawie danych statystycznych i zbudowanych na ich podstawie wskaźników demograficznych oraz gospodarczych. Jednak cennym źródłem informacji mogą być również doniesienia prasowe i reportaże bądź eseje (por. rozdział 4.7), opisujące małe miasta dotknięte kryzysem spowodowanym likwidacją zakładu przemysłowego, jednostki wojskowej lub klęską żywiołową. Warte rozważenia w przyszłości jest podjęcie analiz miast wybranych na podstawie takich źródeł i zbadanie jak dalece taka subiektywna, literacka refleksja odpowiada ilościowym miarom, używanym w badaniach kurczenia się miast.

Ryc. 9. Liczba budynków oddanych do użytku w miastach w latach 1995-2005 według województw (źródło: Bank Danych Regionalnych GUS).

Znamienne jest także, że pomimo ubytku ludności w miastach, a także

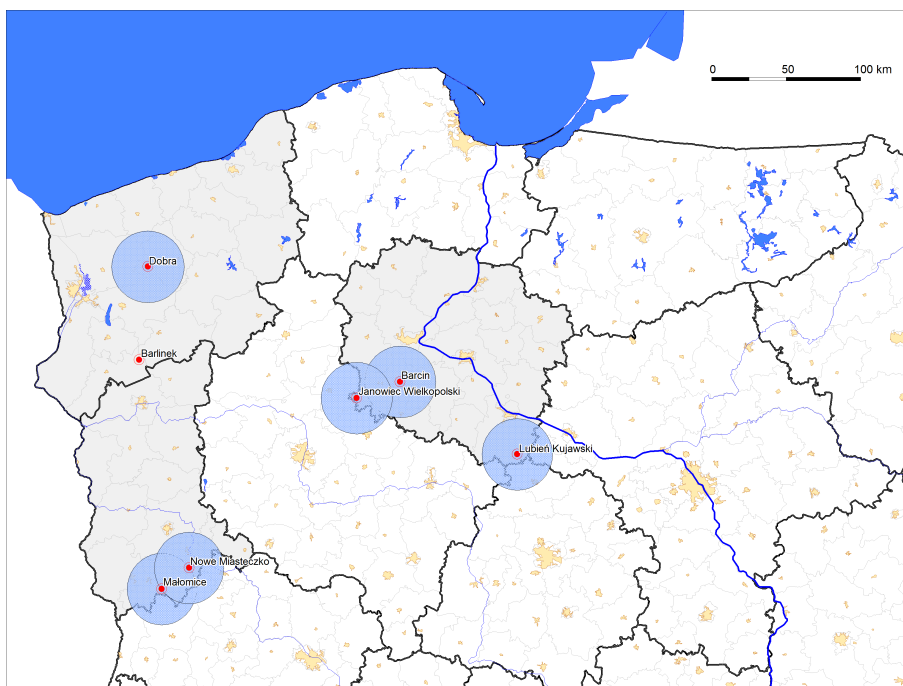
niekorzystnej sytuacji gospodarczej niektóre wskaźniki wykazują tendencję wzrostową. Przykładem może być liczba budynków oddawanych do użytku (ryc. 9), która z roku na rok jest większa.

5.2. Wybór przykładów małych miast do badań szczegółowych

Powyższa analiza stanowi podstawę wyboru miast do dalszych analiz. Ze względu na szczegółowość opracowania i konieczność pozyskania danych bezpośrednio z wielkoskalowych zdjęć lotniczych zdecydowano się na osiem małych miast, tj. takich, których liczba mieszkańców wynosi około 10 tys. Selekcji dokonano spośród wcześniej zidentyfikowanych ośrodków, które kwalifikują się jako kurczące się miasta wedle przyjętych kryteriów (tab. 1). Brano również pod uwagę czynnik przestrzenny, tj. izolację ośrodka od bezpośrednich wpływów miast większych (przyjęto granicę wyznaczoną przez ekwidystantę o promieniu 25 km od miasta) oraz położenie poza aglomeracjami. Ze względów pragmatycznych (możliwość dojazdu i dokonania obserwacji terenowych) wybrano miasta położone w północno-zachodniej części Polski. Ostatnie kryterium okazało się istotne, bowiem niemal wszystkie z analizowanych miast (poza Małomicami) zostały pozbawione w latach 90. połączeń kolejowych.

Do szczegółowych badań wybrano następujące miasta z trzech województw (ryc. 10):

- kujawsko-pomorskie: Barcin (powiat żniński), Janowiec Wielkopolski (powiat żniński), Lubień Kujawski (powiat włocławski),
- lubuskie: Małomice (powiat żagański), Nowe Miasteczko (powiat nowosolski),
- zachodniopomorskie: Dobra (powiat łobeski),

Ryc. 10. Położenie miast wybranych do szczegółowej analizy. Błękitne koła oznaczają ekwidystanty o promieniu 25 km (objaśnienia w tekście)

Badanie małych miast daje możliwość pracy z historycznie ukształtowanym, spójnym krajobrazem miejskim, który ze względu na swą wielkość może być analizowany jako całość w skalach szczegółowych, to znaczy 1:10 000 lub większych, a ujmując zagadnienie bardziej opisowo, takich, które umożliwiają analizę elementów tworzących krajobraz pospolity miasta, np. podwórek, dziedzińców, placów (Grzeszczuk-Brendel 2007, Przesmycka 2001, por. Tuan 1987).

6. Barcin

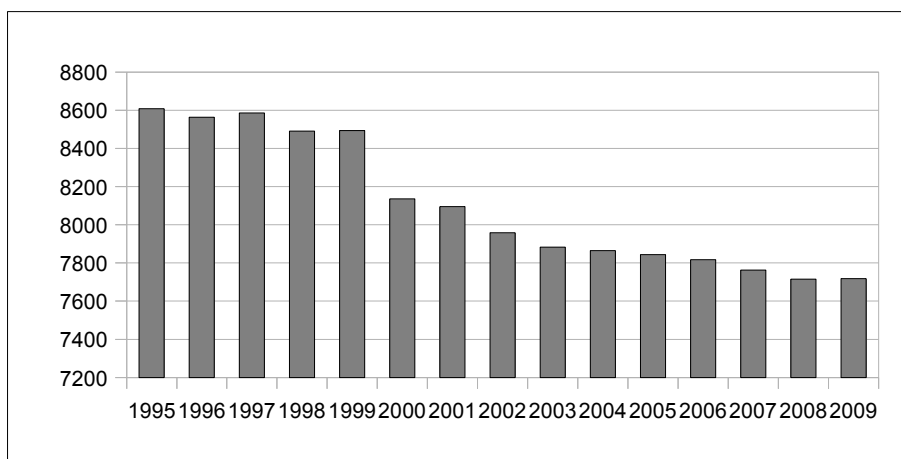
6.1. Charakterystyka geograficzna

Miasto Barcin położone jest w powiecie żnińskim, stanowiącym południowo-zachodnią część województwa kujawsko-pomorskiego. Jest on siedzibą władz gminy wiejsko-miejskiej i leży w odległości kilkudziesięciu kilometrów od ważniejszych ośrodków miejskich: Bydgoszczy (ok. 35 km), Torunia (ok. 50 km) i Poznania (ok. 110 km). Od Żnina, będącego siedzibą powiatu, dzieli go ok. 20 km. Etnograficznie i historycznie miasto przynależy do Pałuk oraz wchodzi w skład Szlaku Piastowskiego.

Pod względem fizycznogeograficznym położony jest w dolinie Noteci, na jej odcinku będącym wedle podziału Kondrackiego (2002) częścią Pojezierza Gnieźnieńskiego, które z kolei stanowi część makroregionu Pojezierza Wielkopolskiego.

Powierzchnia miasta wynosi około 4 km², co stanowi około 3,5% powierzchni całej gminy, która wynosi 120 km². Pod względem użytkowania terenu w gminie zdecydowanie dominują tu grunty rolne (76%), następnie lasy i zadrzewienia (niecałe 10%), oraz wody powierzchniowe (nieco ponad 3%). Tereny zurbanizowane zajmują około 8,5% powierzchni gminy.

Populacja gminy Barcin liczy 14791 osób, z czego w samym mieście Barcinie zamieszkuje 7718 mieszkańców (Bank Danych Lokalnych GUS 2009), przy czym widoczny jest wyraźny trend spadkowy w liczbie ludności miasta i gminy, obserwowany przynajmniej od połowy lat 90. (ryc. 11). Bezrobocie w gminie sięga 8% (Bank Danych Lokalnych GUS 2009).

Ryc. 11. Zmiany zaludnienia miasta Barcina w latach 1995-2009 (źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS).

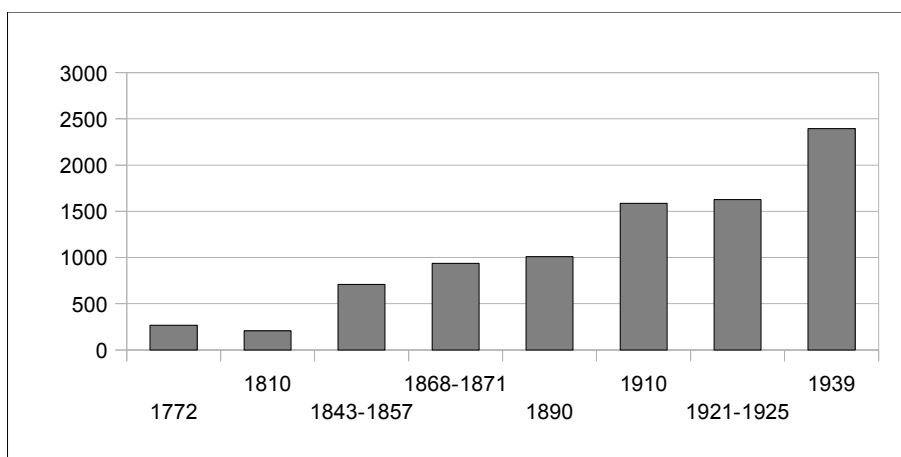
6.2. Zarys historii Barcina

Początki Barcina, podobnie jak większości miast na terenie dzisiejszej Polski, sięgają średniowiecza. Pierwsza wzmianka o parafii barcińskiej pochodzi z 1215 roku. Istotnym wydarzeniem dla miejscowości było nadanie jej przez Kazimierza Jagiellończyka prawa targów i jarmarków w 1472 roku. Na powstałej około 50 lat po tym wydarzeniu mapie Bernarda Wapowskiego można odnaleźć miasto Barczino. W tym też okresie, tj. pierwszej połowie wieku XVI pojawia się również w spisie miast Korony Polskiej. Jako datę nadania praw miejskich uznaje się 12 czerwca 1541 roku. Właścicielami miasta byli Krotowscy (Krzyś i Cieślak 2009).

W połowie XVII stulecia Jan Kazimierz, król Polski, potwierdził przywileje miejskie Barcina. Krótko potem miasto zostało zrujnowane w wyniku potopu szwedzkiego, jednak nie utraciło swych praw, które ponownie zostały potwierdzone przez kolejnego władcę – Michała Korybuta-Wiśniowieckiego (Krzyś i Cieślak 2009, Siuchniński 1965).

W XVIII wieku miało miejsce kilka zmian administracyjnych (między innymi zmiana granic województw, podczas której Barcin w senie administracyjnym przeszedł z kaliskiego do gnieźnieńskiego). Istotnym wydarzeniem było przejście miasta przez Prusy w 1772 roku. Krótko po tym fakcie nowe władze przeprowadziły spis powszechny, tzn. *Indagandę* (Skierska

2009). Dzięki temu znana jest liczba mieszkańców w momencie przejścia miasta, która wynosiła 267 osób (ryc. 12). Pod koniec stulecia uruchomiono pierwsze regularne połączenia dyliżansowe z Inowrocławiem i Bydgoszczą.

Ryc. 12. Zmiany zaludnienia miasta Barcina w latach 1772-1939

(źródło: opracowanie własne na Jelonek 1967).

Koniec stulecia XVIII i pierwsze dekady XIX to okres dużej niestabilności politycznej i gospodarczej. Polska ludność Barcina wzięła aktywny udział w insurekcji kościuszkowskiej. Natomiast w 1807 roku miasto znalazło się w granicach Księstwa Warszawskiego, by już osiem lat później stać się częścią Wielkiego Księstwa Poznańskiego (Krzyś i Cieślak 2009).

W 1833 roku Barcin przestał być miastem prywatnym. Od tego momentu można mówić o jego dynamicznym rozwoju. Około 1843 roku liczba mieszkańców (710) uległa potrojeniu względem roku 1810 (206). Przyrostu zaludnienia miasta nie zatrzymała epidemia cholery z 1852 roku (Jelonek 1967). Natomiast kluczowym dla zrozumienia również dzisiejszego Barcina i jego krajobrazu jest wydarzenie z 1860 roku, mianowicie rozpoczęcie eksploatacji wapieni na okolicznych gruntach, szczególnie we wsi Bielawy (Krzyś i Cieślak 2009).

Spowodowało to rozbudowę infrastruktury oraz powstanie szeregu instytucji takich jak: apteka (1868), straż ogniowa (1868) czy biblioteka (1882); uregulowano również Noteć (1878). W ostatniej dekadzie XIX wieku Barcin

przekroczył 1000 mieszkańców, a także został połączony linią kolejową z Inowrocławiem i Wągrowcem, a później także Mogilnem. Pod koniec stulecia wybudowano również szkołę (1893). Już w wieku XX oddano do użytku stację kolejową (1908) oraz uruchomiono gazownię²⁸ (1912) (Krzyś i Cieślak 2009).

Rozpoczęta w 1914 roku wojna światowa spowodowała powołanie do wojska pruskiego wielu mieszkańców Barcina. Udział barcinian w powstaniu wielkopolskim zaowocował przejęciem miasta przez Polaków²⁹. Kolejne, polskie tym razem władze doprowadziły do włączenia w granice miasta dworu wraz z zabudową gospodarczą. Nowym rodzajem inwestycji, które pojawiły się w dwudziestoleciu międzywojennym, były te związane z rekreacją – powstał ośrodek sportowy, klub wioślarski, a także kąpielisko. Na początku lat 30. liczba mieszkańców Barcina przekroczyła 2000. Pod koniec tej dekady uruchomiono regularne połączenia autobusowe z Bydgoszczą. Dalszy rozwój miasta został przerwany przez wybuch drugiej wojny światowej, która dla Barcina rozpoczęła się masowymi wysiedleniami, a także egzekucjami przeprowadzonymi przez Niemców jeszcze we wrześniu 1939 roku (Krzyś i Cieślak 2009).

6.3. Transformacje krajobrazu kulturowego Barcina po 1945 roku

Barcin został wyzwolony spod okupacji niemieckiej 21 stycznia 1945 roku. Miasta nie dotknęły poważniejsze zniszczenia w wyniku działań wojennych. Niemal od razu po ich zakończeniu przystąpiono do odtworzenia ważnych dla miasta instytucji usługowych czy handlowych. Powstał również ośrodek zdrowia oraz kino. Interesujące, że dopiero w 1945 roku Barcin został zelektryfikowany, a proces ten zakończono dopiero w 1950 roku, gdy latarnie gazowe zastąpiono elektrycznymi (Krzyś i Cieślak 2009).

Zakończenie wojny wiązało się również z szeregiem istotnych zmian w krajobrazie kulturowym miasta, przede wszystkim wynikających z ponownej

---

28 Obecnie budynek mieszkalny.

29 Być może z tym faktem związane jest jeszcze do dziś deklarowane przez wielu barcinian silne związki z Wielkopolską oraz z Poznaniem.

polonizacji miasta. Warto również zwrócić uwagę, że powojenny Barcin miał około 20% mniej mieszkańców względem stanu przedwojennego³⁰. Ujednoliceniu uległa również struktura wyznaniowa. Podczas okupacji zlikwidowany został cmentarz żydowski. Do dziś miejsce to pozostaje niezagospodarowane, a pamięć o tym miejscu trwa – w 2007 roku został tam odsłonięty pomnik³¹. Przetrwał natomiast budynek synagogi, który obecnie pełni funkcję przedszkola (Kawski 2006).

Ryc. 13. Barcin – rynek starego miasta przed odnową. Zwraca uwagę niewielka liczba użytkowników przestrzeni publicznej i częściowe zawłaszczenie powierzchni placu przez samochody (fot. Wojciech Mania 2008).

Zburzono również kościół ewangelicki zlokalizowany naprzeciwko wzgórza św. Wojciecha. Początkowo planowano jego zagospodarowanie jako remizy strażackiej (informacja ustna), jednak jego stan techniczny na to nie

³⁰ W 1939 roku liczył 2394 mieszkańców, natomiast w 1946 było ich 1939 (Jelonek 1967).

³¹ Niekiedy mieszkańcy podają sprzeczne lokalizacje cmentarza (informacja ustna, uzyskana podczas nieformalnych rozmów przeprowadzonych podczas badań terenowych).

pozwoili. W związku z powyższym został on rozebrany w latach 60. Zatarciu uległy również ślady zlokalizowanego obok niego cmentarza, dobrze widocznego na mapie topograficznej z 1940 roku. Obecnie znajduje się tam niewielki park. Takie działania, prowadzące do zmiany funkcji, degradacji bądź zaniku z krajobrazu miasta obiektów o znaczeniu symbolicznym, są z jednej strony konsekwencją wysiedlenia lub wcześniejszej ucieczki z miasta protestantów. Jednak można sądzić, że jest to również element bardziej lub mniej sformalizowanej polityki, której celem była eliminacja z krajobrazu elementów niemieckich (por. Klause 2005).

Ryc. 14. Barcin – os. Kujawy. Przykład próby uzupełnienia deficytu przestrzeni publicznych w strukturze osiedla (fot. Wojciech Mania 2008).

Przedstawione powyżej zmiany zaszły w sferze krajobrazu sakralnego. Uległ on homogenizacji. Przestrzennym wyrazem tego było zniknięcie jednej z wież kościelnych, tradycyjnej dominanty, reprezentującej obecność protestantów w społeczności miasta. Jednak istotne przekształcenia dotyczyły również obiektów świeckich, przede wszystkim XIX-wiecznego dworu, którego bryła

została podzielona na mniejsze części (mieszkania). Działanie to, przeprowadzone po zmianie ustroju, można interpretować nie jako pragmatyczne zaspokajanie głodu mieszkaniowego (w kontekście zmniejszenia się po wojnie populacji o 20%), ale raczej jako symboliczną parcelację siedziby ziemiańskiej i oddanie jej do użytku ludziom. Do ważniejszych ingerencji w ukształtowaną tkankę miejską należy przebudowa rynku, którą przeprowadzono w 1963 roku. W przestrzeń historycznego placu wprowadzono zieleni. Zjawisko to jest obserwowane w wielu małych miastach Polski i jest związane z nowymi trendami w urbanistyce, które pojawiły się po wojnie, a także wprowadzeniem norm dotyczących udziału zieleni w miastach (Ptaszycka 1950).

Jednak najistotniejsze dla współczesnego krajobrazu Barcina decyzje zapadły pod koniec lat 60. XX wieku, kiedy zdecydowano o utworzeniu Kombinat Cementowo-Wapienniczego „Kujawy”. Jak wcześniej nadmieniono, eksploatacja wapienia na tym terenie rozpoczęła się w drugiej połowie XIX stulecia, jednak to sto lat później utworzono rozległy zakład wydobywczo-przetwórczy w odległości około 3,5 km w kierunku południowo-wschodnim od rynku. Zakładowi miało towarzyszyć nowoczesne osiedle mieszkaniowe wraz z infrastrukturą. W 1970 roku na rozległych polach wsi Krotoszyn rozpoczęto budowę osiedla Kujawy (ryc. 14). Ze względu na położenie geograficzne, jest ono oddzielone rozległą doliną Noteci od tzw. starego Barcina. W istocie nie tyle wybudowano osiedle, ile dokonano relokacji miasta. Dowodzi tego fakt przeniesienia do nowej części urzędu miasta, a z czasem innych ważnych dla jego funkcjonowania obiektów. Proces ten trwa do dziś, choć ostatnio podjęto próbę rewitalizacji rynku (www.bip.barcin.pl, dostęp: 15.12.2009.). Niemniej, marginalizacja roli „Starego Barcina” jest bardzo wyraźna (ryc. 13). Przeprowadzona w 2008 roku inwentaryzacja ważniejszych obiektów handlowo-usługowych oraz kulturowych wykazała, że około 30% z nich zlokalizowanych jest w starej części miasta. Reszta, w tym tak istotne miejsca, jak: ratusz, komisariat policji czy ośrodek zdrowia znajdują się w nowej części. Z krajobrazu miasta

w latach 70. zniknęły takie obiekty jak pochodząca z początku XX wieku gazownia oraz rzeźnia. Interesujące jest jednak to, że pozostałe po nich budynki przyjęły nowe funkcje. W pierwszym przypadku utworzono mieszkania, w drugim natomiast powstał zbór Świadków Jehowy (ryc. 15).

Ryc. 15. Barcin – przykład zmiany funkcji obiektu: rzeźnia przekształcona w zbór Świadków Jehowy (fot. Wojciech Mania 2008).

Budowa Osiedla Kujawy trwała do początku lat 80. Zrealizowano większość założenia, jednak na zdjęciu lotniczym z 2003 roku są czytelne ślady rozpoczętych inwestycji, które nie zostały ukończone (bloków mieszkalnych). Wraz z osiedlem bloków wielorodzinnych rozrastała się również dzielnica domów jednorodzinnych, położona w trójkącie między torami kolejowymi a ulicami Mogileńską i Polną. W tej dekadzie rozpoczęto również budowę nowego kościoła katolickiego, jednak inwestycję ukończono dopiero w 2002 roku.

W 1987 roku zamknięto linię kolejową łączącą Barcin z Mogilnem. Po 1989 roku odczuwalna stała się stagnacja gospodarcza regionu. W połowie lat 90. sprywatyzowano Kombinat „Kujawy” (przejęcie przez grupę Lafarge). Znaczenia

nabierały również negatywne procesy demograficzne, szczególnie czytelne pod koniec lat 90. Barcin obecnie ma o 10% mniej mieszkańców niż w połowie lat 90. W 2004 roku zawieszono połączenia kolejowe. Od tej pory obiekty dworcowe niszczeją, a sama linia podlega sukcesji roślinnej (ryc. 16).

Ryc. 16. Dworzec kolejowy w Barcinie: degradacja infrastruktury i postępująca sukcesja roślinna – renaturyzacja terenów przemysłowych (fot. Wojciech Mania 2008).

Pogłębiała się również marginalizacja rynku w krajobrazie miasta. Do momentu wdrożenia miejskiego programu rewitalizacji w 2009 roku pozostał przy nim jeden obiekt handlowy, szkoła oraz znajdujący się w przeznaczonym do rozbiórki budynku bar. Funkcje miejskie i centrotwórcze zostały przeniesione do nowej części miasta, pomimo braku tam dobrze zaprojektowanych przestrzeni publicznych. Niewielkie zieleńce są doraźnie uzupełniane małą architekturą i nienawiązującymi do modernistycznego założenia osiedla elementami (np. fontanna). Do miasta wkraczają również średnioskalowe i wielkoskalowe obiekty handlowe (np. market sieci Tesco), które mogą w przyszłość negatywnie

wpłynąć na strukturę drobnego handlu. W kontekście tematyki tej pracy, lokale zajmowane przez drobne sklepy mogą stać się pustostanami.

Ważnym procesem, który zaważył na funkcjonowaniu wielu małych miast w Polsce, w tym Barcina, była likwidacja linii kolejowej. Zamykanie połączeń lokalnych utrudnia komunikację z ośrodkami regionalnymi i sprzyja izolacji miejscowości. Ponadto, najczęściej proces ten związany jest z porzuceniem infrastruktury. Linie kolejowe z jednej strony podlegają wandalizmowi i niekontrolowanej rozbiórce, z drugiej zaś sukcesji roślinnej. Budynek barcińskiego dworca i towarzysząca mu infrastruktura niszczeje. Część magazynów była wykorzystywana jako dyskoteka, jednak obecnie pozostaje nieużytkowana.

6.4. Transformacje krajobrazu Barcina

Analizę krajobrazu Barcina wykonano na podstawie następujących źródeł:

- niemieckiej mapy topograficznej w skali 1:25 000, arkusz 3173 Bartschin, aktualność 1940,
- zdjęć lotniczych z zasobu CODGiK w skali 1:16 000 z roku 1975,
- zdjęć lotniczych z zasobu CODGiK w skali 1:13 000 z roku 2003.

Liczbę komórek krajobrazowych zidentyfikowanych dla poszczególnych przekrojów czasowych zestawiono poniżej (tab. 2).

Tab. 2. Ogólna charakterystyka analizy komórek krajobrazowych dla miasta Barcina.

Przekrój czasowy	Liczba komórek krajobrazowych	Maksymalna powierzchnia komórki [ha]	Minimalna powierzchnia komórki [ha]	Średnia powierzchnia komórki [ha]	Odchylenie standardowe
1940	287	92,42	0,02	1,77	7,9
1975	737	63,43	0,002	0,70	3,37
2003	602	81,81	0,004	0,86	4,12

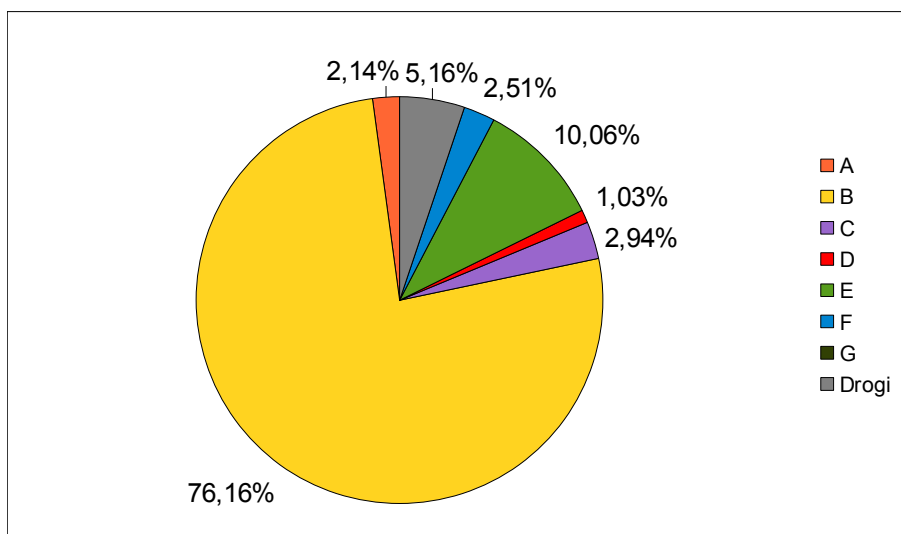
Znacząco niższa liczba komórek krajobrazowych w pierwszym przekroju czasowym wynika z konieczności zastosowania mapy topograficznej, będącej

zgeneralizowanym obrazem kartograficznym przestrzeni geograficznej. Najstarsze dostępne w zasobie CODGiK fotografie lotnicze pochodzą z 1975 roku i stanowią materiał dla drugiego przekroju czasowego. Wnioskowanie zatem o tendencji do wzrostu lub spadku zróżnicowania krajobrazu jest utrudnione. Niemniej zwraca uwagę spadek liczby komórek krajobrazowych pomiędzy drugim a trzecim przekrojem czasowym oraz idący za tym wzrost maksymalnej i średniej powierzchni komórki. Lata 70. to okres rozbudowy Barcina, a zatem dużej dynamiki zmian krajobrazowych, która wpływa również na jego rozdrobnienie. Zakończenie dużych inwestycji wpłynęło na większą stabilność i spójność krajobrazu miasta.

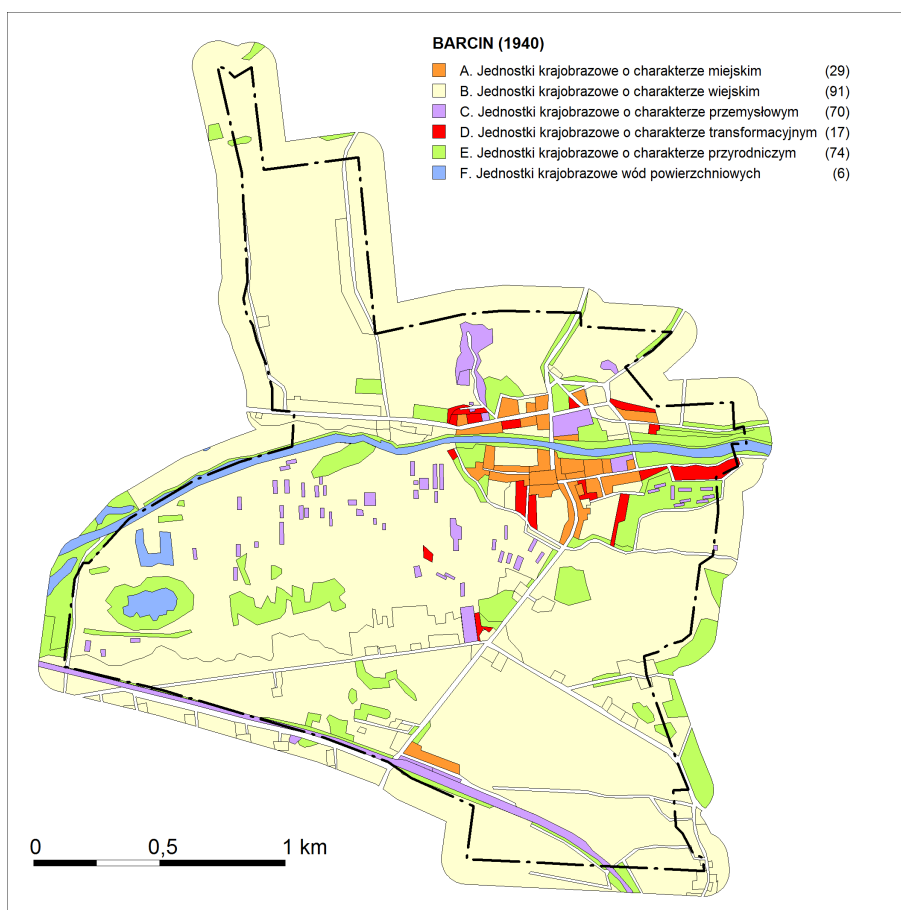
6.4.1. Krajobraz Barcina w 1940 roku

W roku 1940 Barcin wykazywał cechy miasteczka rolniczego. Ponad 75% powierzchni wszystkich komórek krajobrazowych stanowiły te związane z krajobrazem wiejskim (B). Drugie w kolejności były komórki krajobrazowe o funkcji przyrodniczej (E), stanowiące ok. 10% powierzchni wszystkich komórek. Głównie występują w pobliżu doliny Noteci oraz przy pomniejszych zbiornikach wodnych. Zwraca uwagę niski udział lasów, który nie przekracza 6 ha, a ponadto występują one w strefie buforowej, tj. poza formalną granicą administracyjną miasta. Omówione tu obszary uzupełniają wody powierzchniowe (ok. 2,5%).

Powierzchnia komórek związanych z krajobrazami miejskimi wynosiła dla badanego przekroju czasowego nieco ponad 2% (ok. 11,5 ha) wszystkich komórek. Ta kategoria krajobrazowa wyróżnia się dużą zwartością oraz centralnym położeniem względem granic administracyjnych miasta. Nieco większy odsetek powierzchni (ok. 3%) stanowią komórki związane z krajobrazami przemysłowymi oraz eksploatacją kruszyw. Te ostatnie w postaci blisko 2,5-hektarowej odkrywki w północnej części miasta, ale także występujące jako rozproszone w dolinie Noteci miejsca eksploatacji torfów. Istotną rolę mają również tereny przemysłowe zlokalizowane w śródmieściu (w tym związane z infrastrukturą miasta, np.

Ryc. 17. Barcin, 1940 r. – procentowy udział poszczególnych jednostek krajobrazowych w powierzchni miasta (źródło: opracowanie własne).

Ryc. 18. Barcin, 1940 r. – mapa jednostek krajobrazowych (źródło: opracowanie własne).

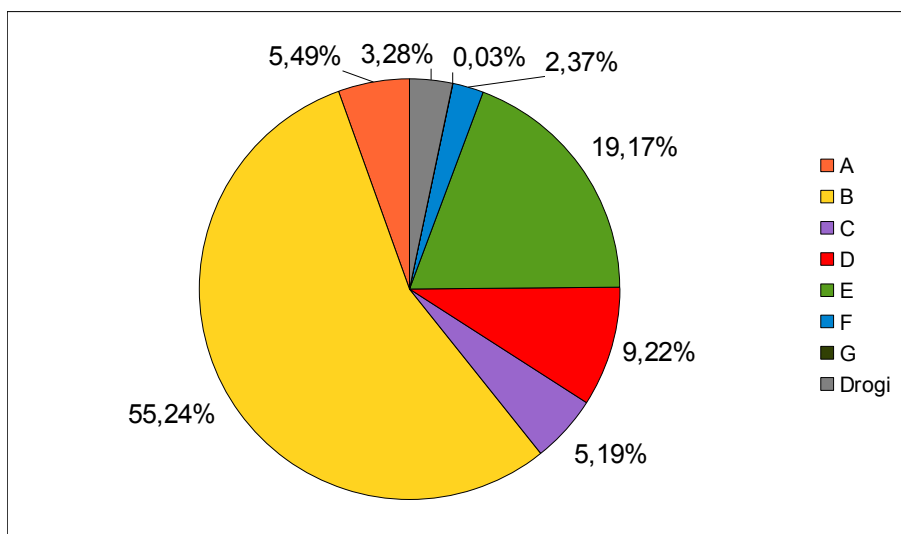
gazownia). Natomiast ok. 1,5 km na południe od centrum wyznaczonego przez rynek znajduje się dworzec kolejowy i związana z nim infrastruktura.

Mapa topograficzna stanowiąca materiał podstawowy dla otwierającego przekroju czasowego nie pozwala na szczegółową interpretację komórek krajobrazowych podlegających transformacji. Pomimo tego zidentyfikowano obszary rozwoju osiedli o charakterze małomiasteczkowym oraz wolnych parcel. Jednak łączny ich udział nie przekraczał 1% (ok. 1,5 ha) powierzchni wszystkich komórek krajobrazowych. Wyniki dla pierwszego przekroju czasowego Barcina przedstawiono na rycinach (ryc. 17 i ryc. 18).

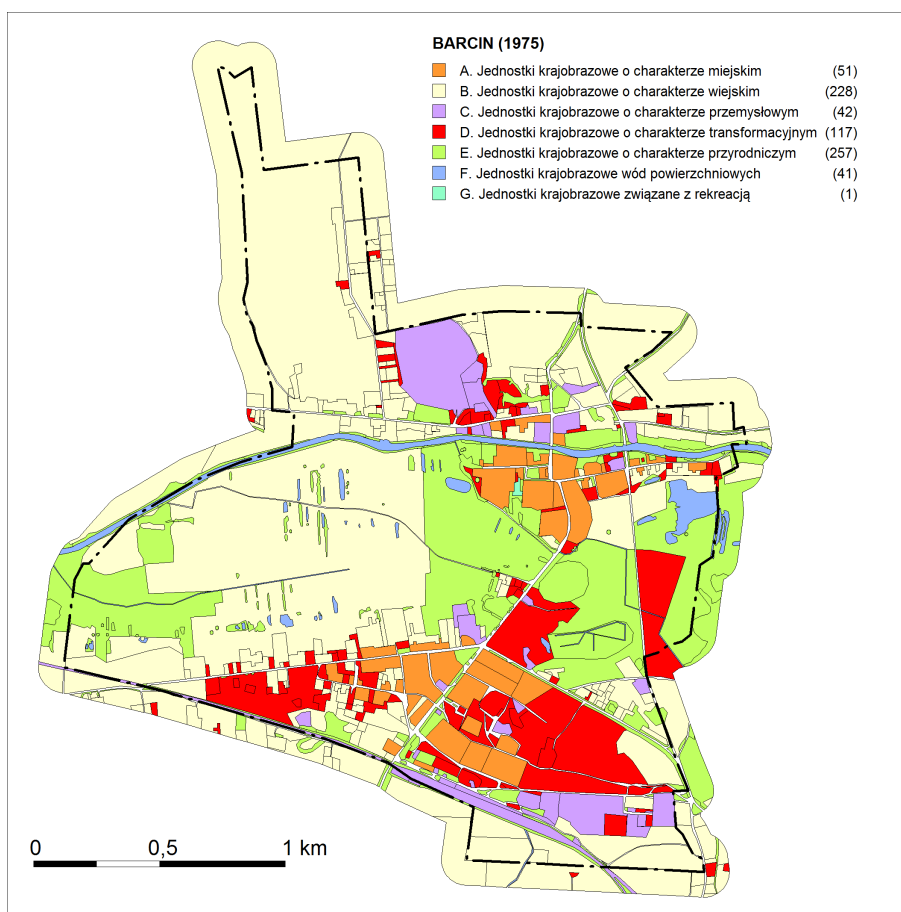
6.4.2. Krajobraz Barcina w 1975 roku

Do wykonania mapy jednostek i komórek krajobrazowych dla drugiego przekroju czasowego, wykorzystano najstarsze znajdujące się w zasobie zdjęcia lotnicze z 1975 roku (ryc. 19 i ryc. 20). Jest to czas najbardziej dynamicznych zmian w krajobrazie badanego miasta. Przede wszystkim zwraca uwagę spadek udziału jednostek krajobrazu rolniczego (B) o blisko 20% względem poprzedniego przekroju czasowego. Towarzyszy temu wzrost do niecałych 20% jednostek krajobrazowych określonych przez funkcje przyrodnicze (E). Należy pamiętać, że obok procesu ubytku terenów rolniczych, może to być związane z tym, iż materiałem użytym dla poprzedniego okresu była mapa topograficzna, na której ze względu na generalizację treści, część terenów w rzeczywistości rolniczo nieużytkowanych została przyłączona do kategorii krajobrazów wiejskich (B).

Nie wpływa to jednak na fakt, że najważniejszym procesem obserwowanym na fotografiach lotniczych z 1975 roku jest budowa osiedla „Kujawy” na południe od „Starego Barcina”. Towarzyszy jej również ekspansja osiedla domów jednorodzinnych w południowo-zachodniej stronie miasta. Skutkuje to tym, że w analizowanym przekroju czasowym aż 10% powierzchni stanowią jednostki krajobrazowe o charakterze transformacyjnym (D). Jest to areal podobny do zajmowanego w owym czasie przez jednostki krajobrazu miejskiego

Ryc. 19. Barcin, 1975 r. – procentowy udział poszczególnych jednostek krajobrazowych w powierzchni miasta (źródło: opracowanie własne).

Ryc. 20. Barcin, 1975 r. – mapa jednostek krajobrazowych (źródło: opracowanie własne).

(A) i przemysłowego (C). W tym ostatnim przypadku, niemal dwukrotnemu powiększeniu uległa odkrywka na północ od Noteci, choć towarzyszy temu zanik torfowisk licznie występujących w roku 1940, a w połowie lat 70. ulegających zarastaniu, a zatem transformacji w kierunku przyrodniczym (E).

Wyraźnie zarysowuje się rolnicza (jednostki krajobrazowe B) zachodnia część miasta oraz południowa będąca w trakcie transformacji funkcji (D) z rolniczej na mieszkaniową. Południową granicę miasta stanowi czynna linia kolejowa wraz z dworcem i towarzyszącymi obszarami przemysłowymi i magazynowymi (jednostki krajobrazowe z kategorii C).

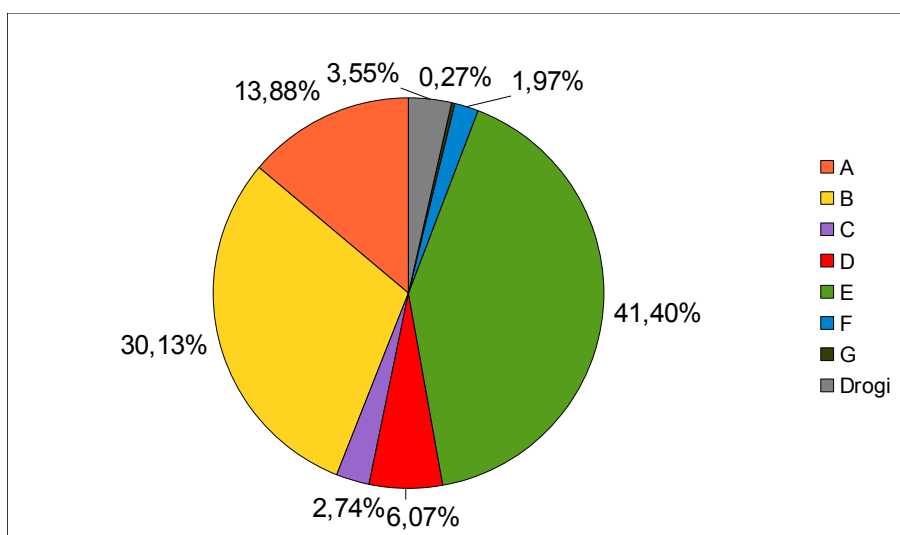
6.4.3. Krajobraz Barcina w 2003 roku

Krajobraz Barcina po transformacji ustrojowej z 1989 roku jest kontynuacją procesów wcześniejszych, niekiedy ich bezpośrednim skutkiem. Zakończono budowę osiedla „Kujawy”, które można nazwać relokacją miasta, na wzór nowych miast powstających między XVI a XVIII wiekiem (Wróblewska 1977). Ostatnim jej etapem jest tworzenie w „Nowym Barcinie” przestrzeni publicznych, mających zastąpić tradycyjny rynek miejski. W 2003 roku jednostki krajobrazowe o charakterze miejskim zajmowały blisko 14% powierzchni miasta. Oznacza to ponad dwukrotny wzrost względem roku 1975 i ponad sześciokrotny względem roku 1940. Przestrzennie bardzo zauważalna jest dwudzielność Barcina. W istocie części te (stara – północna i nowa – południowa) nie są sobie równoważne, to osiedle „Kujawy” bowiem przejęło większość funkcji miastotwórczych.

Bardzo wyraźny jest również ubytek jednostek związanych z krajobrazem wiejskim (B), które w 2003 roku zajmowały jedynie jedną trzecią powierzchni miasta. W największym stopniu wynika to z zaniechania zabiegów agrotechnicznych na użytkach zielonych w dolinie Noteci, czego skutkiem jest ich zarastanie i postępująca sukcesja. Obecnie tereny te stanowią użytek ekologiczny. Wyraźny przyrost jednostek krajobrazowych określonych przez funkcję przyrodniczą (E) wynika również z rozbudowy ogrodów działkowych

i urządzenia parku miejskiego w centralnej części miasta.

Analiza mapy jednostek krajobrazowych pozwala wskazać bardzo wyraźną strefowość miasta. Na południu w strefie 100-metrowej ekwidystanty od granicy administracyjnej znajdują się tereny użytkowane rolniczo. Dalej przebiega nieczynna linia kolejowa, podlegająca silnej sukcesji, a zatem transformacji funkcji (jednostki krajobrazowe kategorii D), przebiegająca zresztą zgodnie z granicą administracyjną miasta. W południowo-wschodniej części znajdują się obszary przemysłowo-magazynowe (kategoria C) o powierzchni około 6 ha.

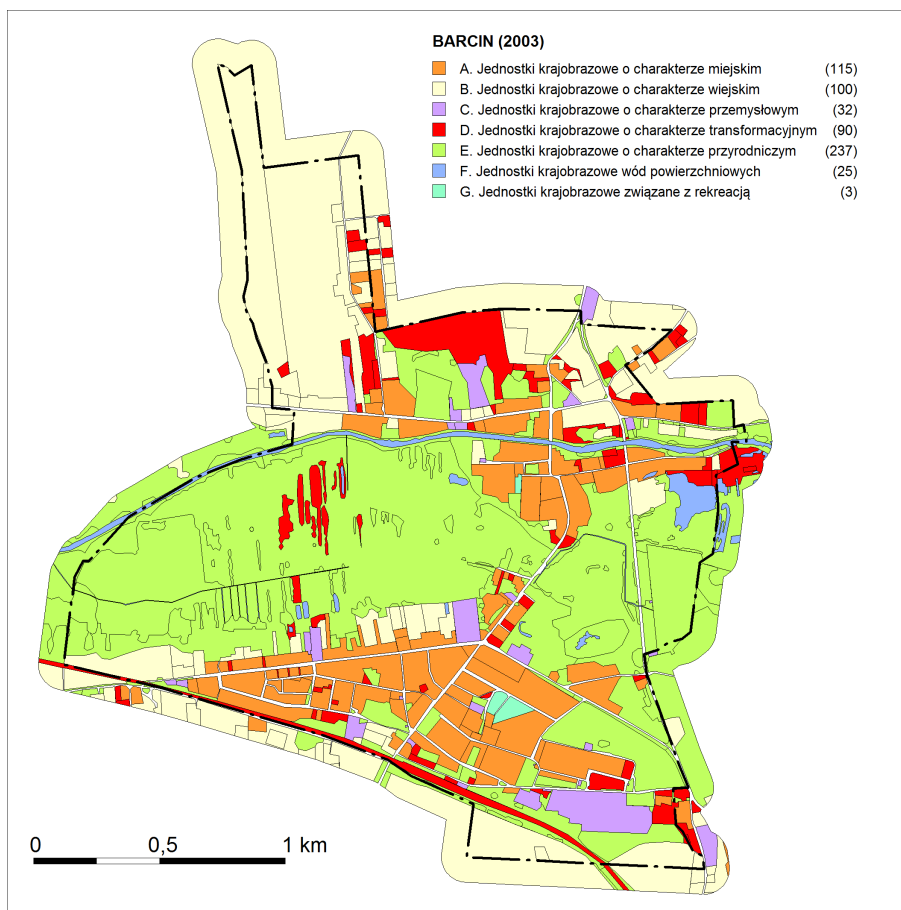

Ryc. 21. Barcin, 2003 r. – procentowy udział poszczególnych jednostek krajobrazowych w powierzchni miasta (źródło: opracowanie własne).

Kolejną strefą jest osiedle „Kujawy”. Całe założenie ma powierzchnię około 35 ha. Po zachodniej stronie funkcjonuje stosunkowo jednorodny osiedle domów jednorodzinnych, w dużej części zbudowanych na działkach porolnych. Całkowita powierzchnia tej strefy to około 30 ha.

Następnie rozpoczyna się rozległa dolina Noteci, stanowiąca zwarty pas określony przez jednostki krajobrazowe o funkcjach przyrodniczych (E), zajmujące łączną powierzchnię ponad 170 ha. Większość tych terenów to rozległe łąki podlegające naturalizacji z czytelnymi pozostałościami torfowisk lub

miejsc eksploatacji kruszyw, obecnie będące niewielkimi zbiornikami wodnymi lub zarastające

Ryc. 22. Barcin, 2003 r. – mapa jednostek krajobrazowych
(źródło: opracowanie własne).

W dolinie Noteci położony jest „Stary Barcin”, z zachowanym późnośredniowiecznym układem miasta, objętym ochroną konserwatorską. Na północ od Noteci zlokalizowany jest XIX-wieczny pałac wraz z folwarkiem i gorzelnią. Przy granicy miasta znajduje się 8-hektarowy obszar poeksploatacyjny, a na zachód od niego postępuje proces suburbanizacji, prowadzący do przekształcenia gruntów rolnych w działki budowlane. Pomimo tego procesu, charakter północnej części Barcina pozostaje zdominowany przez jednostki krajobrazowe o charakterze wiejskim, które zajmują ponad 100 ha

(ryc. 21 i ryc. 22).

6.5. Procesy regresywne w świadomości władz miasta i mieszkańców

Specyfika Barcina polegająca na funkcjonowaniu w granicach miasta dwóch odseparowanych jednostek jest dostrzegana zarówno w literaturze (Krzyś i Cieślak 2009), jak również w dokumentach opracowanych przez lub na zlecenie władz samorządowych, między innymi w Strategii rozwoju społeczno-gospodarczego miasta i gminy Barcin do roku 2010 (2001). Warto zwrócić uwagę, że autorzy Strategii rozwoju... (2001) stwierdzają, że sytuacja demograficzna gminy jest korzystna, wskazując na wzrost liczby mieszkańców w wieku produkcyjnym. Nie traktują ogólnego spadku zaludnienia jako zjawiska negatywnego. Wśród problemów podkreślono uzależnienie Barcina, szczególnie nowego, od zakładów cementowo-wapienniczych. Został on scharakteryzowany następująco:

„[...] jednostka mieszkaniowo-usługowa utworzona na potrzeby kopalni i przemysłu cementowo-wapiennego oraz rozwijająca się dotychczas pod ich wpływem. Ze względu na zmniejszoną dynamikę rozwoju tego przemysłu wynikającą z restrukturyzacji w studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego wskazuje się na potrzebę modyfikacji funkcji przemysłowej miasta na rzecz administracyjno-usługowej i mieszkaniowej” (Strategia rozwoju... 2001: 43).

Sam fakt zaistnienia tak wyraźnego podziału na izolowane od siebie części miasta pośrednio wynika z topografii (wysoczyzny rozdzielone doliną Noteci). Ta ostatnia sprzyja również niepożądanym skutkom działalności przemysłu, takim jak opady pyłów. Na obszarze „Starego Barcina” problemem jest również tzw. niska emisja zanieczyszczeń do atmosfery pochodząca z gospodarstw domowych. Ponadto podnoszone są problemy związane z niedostatkami rozwoju infrastruktury związanej z gospodarką odpadami oraz ściekami (Strategia rozwoju... 2001).

Dyskutowaną w niniejszej pracy wieloznaczność pojęcia krajobrazu można dostrzec również w omawianym tu dokumencie. Troska o walory krajobrazowe jest deklарowana jako jeden z celów operacyjnych województwa kujawsko-pomorskiego związanych ze środowiskiem przyrodniczym (*Strategia rozwoju...* 2001:38). Są one również postrzegane jako czynnik przyrodniczy, stanowiący źródło możliwości rozwoju gminy (*Strategia rozwoju...* 2001: 51). Tymczasem podczas definiowania celów strategicznych rozwoju gminy Barcin, zasoby środowiska i krajobraz stają się częścią *sferę kulturowej*. Cel z nią związany to zachowanie tożsamości kulturowej obszaru gminy (*Strategia rozwoju...* 2001: 67). Przy czym, zdaniem autorów Strategii, owa tożsamość jest zagrożona: „Wejście w struktury zachodnioeuropejskie w konfrontacji z tzw. europejskim modelem życia wiązać się też może z ujemnymi konsekwencjami wyrażającymi się m.in. zatracaniem tożsamości kulturowej” (*Strategia rozwoju...* 2001: 9).

Trudno wchodzić w polemikę z taką tezą, niemniej warto zwrócić uwagę na polityczne uwikłanie krajobrazu, który ma stanowić narzędzie służące podtrzymaniu lokalnych wartości – tożsamości danego miejsca (Lörzing 2001, Olwig 2002).

Obok ogólnie zdefiniowanych w *Strategii rozwoju...* (2001) postulatów związanych z podniesieniem jakości życia mieszkańców poprzez realizację celów strategicznych, na terenie gminy Barcin podjęto również inne inicjatywy. Od 2001 roku miast i gmina wchodzi w skład Pomorskiej Specjalnej Strefy Ekonomicznej, której celem jest aktywizacja gospodarcza regionu poprzez oferowanie inwestorom preferencyjnych warunków działania, szczególnie zwolnień podatkowych, a także pomocy finansowej na rozwój przedsiębiorstwa i tworzenie miejsc pracy. Ta forma stymulacji gospodarczej regionu będzie funkcjonowała do 2020 roku.

Najnowszym dokumentem związanym z kształtowaniem krajobrazu na obszarach wymagających odnowy jest Lokalny Program Rewitalizacji na lata 2007-2015, uchwalony w czerwcu 2008 roku. Jak napisano w uzasadnieniu

uchwały, „członkostwo Polski w Unii Europejskiej stwarza warunki do ubiegania się samorządów gminnych o uzyskanie wsparcia finansowego z funduszy strukturalnych na realizację przypisanych im zadań” (Lokalny Program Rewitalizacji 2008). Przyjęcie programu zatem ma sprzyjać pozyskiwaniu środków na odnowę wytypowanych obszarów na terenie gminy i miasta Barcina.

Najbardziej spektakularnym działaniem podjętym w ramach programu jest przeprowadzona w 2009 roku odnowa rynku w Barcinie (pl. 1 Maja), która obejmowała założenie zieleni na płycie rynku (utworzenie parku) oraz remont ulic i chodników. Z innych inwestycji warto wymienić oddanie do użytku krytego basenu, będącego częścią zespołu szkół w „Nowym Barcinie”.

6.6. Podsumowanie

Barcin jest miastem, którego specyfika jest określona przez podział na starą i nową część. W rozmowach z mieszkańcami oraz funkcjonowaniu miejscowości czytelna jest ambiwalencja związana z deklarowanym przywiązaniem do starej części miasta, z historycznym rynkiem i zabudową. Jednak zdecydowana większość funkcji miejskich jest realizowana w nowej części.

Zmiany w krajobrazie miasta dotyczą przede wszystkim utraty terenów rolniczych – obecnie głównie na rzecz ich renaturyzacji. Nowe inwestycje są realizowane głównie w nowej części miasta (basen, sklep wielkopowierzchniowy). Rola „Starego Barcina”, pomimo podjętych ostatnio działań, pozostanie marginalna. Przypisana historycznym przestrzeniom publicznym w wielu miastach rola centrum kulturalnego (por. Rewers 2005) nie może być w pełni realizowana ze względu na przekształcenie rynku w park. Zresztą wcześniej większość istotnych dla miasta imprez plenerowych (np. Dni Barcina) odbywały się również w nowej części.

Wbrew powyżej wskazanym procesom, Barcin pozostaje małym miastem o silnej tożsamości lokalnej, związanej zarówno z regionem Pałuk, jak również – poprzez tradycję powstańczą – z Wielkopolską. Jest to zjawisko znamienne dla

miasta położonego na pograniczu regionów, administracyjnie bowiem przynależy ono do województwa kujawsko-pomorskiego (por. Matykowski 2007).

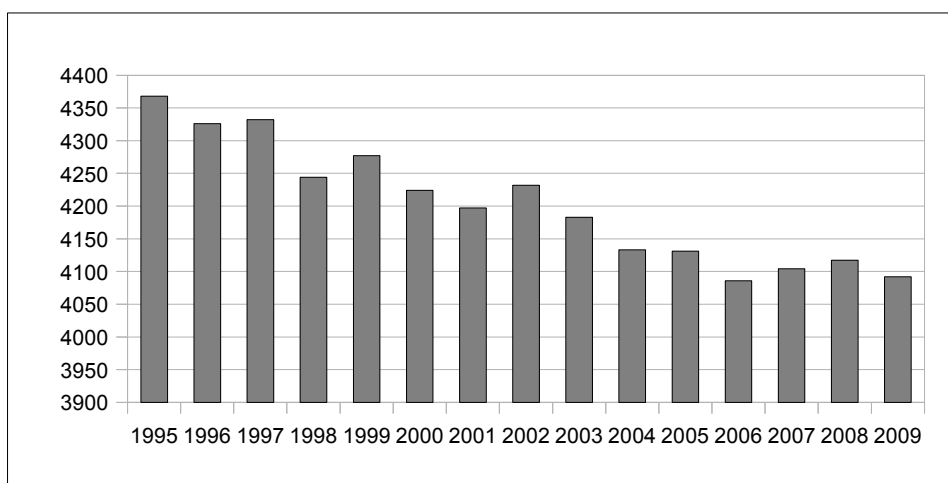
Istotne jest dążenie do rewitalizacji starej części miasta, a także zweryfikowanie planów strategicznych pod kątem trwałego ubytku liczby mieszkańców. Położenie Barcina sprzyja podejmowaniu działań proekologicznych i podnoszeniu jakości przestrzeni miejskiej, dzięki adaptacji dla potrzeb mieszkańców terenów związanych z doliną Noteci.

7. Janowiec Wielkopolski

7.1. Charakterystyka geograficzna

Podobnie do wcześniej omówionego Barcina, Janowiec Wielkopolski znajduje się w granicach powiatu znińskiego (woj. kujawsko-pomorskie). Jest on siedzibą gminy wiejsko-miejskiej. Miasta te są położone około 40 km od siebie.

Zgodnie z fizycznogeograficzną regionalizacją Polski Janowiec Wlkp. leży na pograniczu Pojezierzy Gnieźnieńskiego i Chodzieskiego, które są częścią makroregionu Pojezierza Wielkopolskiego (Kondracki 2002). Miasto jest położone na nizinie. Przepływa przez nie rzeka Wełna.

Ryc. 23. Zmiany zaludnienia miasta Janowca Wlkp. w latach 1995-2009 (źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS).

Powierzchnia Janowca Wlkp. wynosi ok. 3,15 km², zajmując ok. 2,40% całej gminy (130,74 km²). Jest to gmina o charakterze rolniczym, użytki rolne zajmują

bowiem blisko 85% gruntów, a lasy 5%.

Gminę zamieszkuje 9285 osób, z czego w samym Janowcu Wielkopolskim 4092 (Bank Danych Lokalnych GUS 2009). Bez pracy pozostaje około 900 osób, a zatem bezrobocie w gminie wynosi około 10%. Podobnie jak w Barcinie, odnotowano czytelną tendencję spadkową w demografii miasta, choć jest ona mniej regularna niż w przypadku wcześniej omawianego miasta. Od połowy lat 90. Janowiec Wlkp. stracił niecałe 7% populacji (ryc. 23).

7.2. Zarys historii Janowca Wielkopolskiego

Powstanie Janowca Wielkopolskiego należy wiązać z nadaniem rycerzowi Wojciechowi prawa lokacyjnego w 1295 roku przez Przemysła II, księcia wielkopolskiego. Możliwe, że jednym z powodów lokacji miasta było położenie wcześniej osady (Janowego Młyna) przy szlaku wiodącym z Gniezna przez Kcynię do Nakła. Według Krzysztofika (2007) miasto zawsze należało do kategorii miast najmniejszych, choć o charakterze centralnym. Janowiec Wlkp. nigdy nie utracił praw miejskich. Był on własności prywatną, choć przynajmniej kilkakrotnie zmieniał właścicieli.

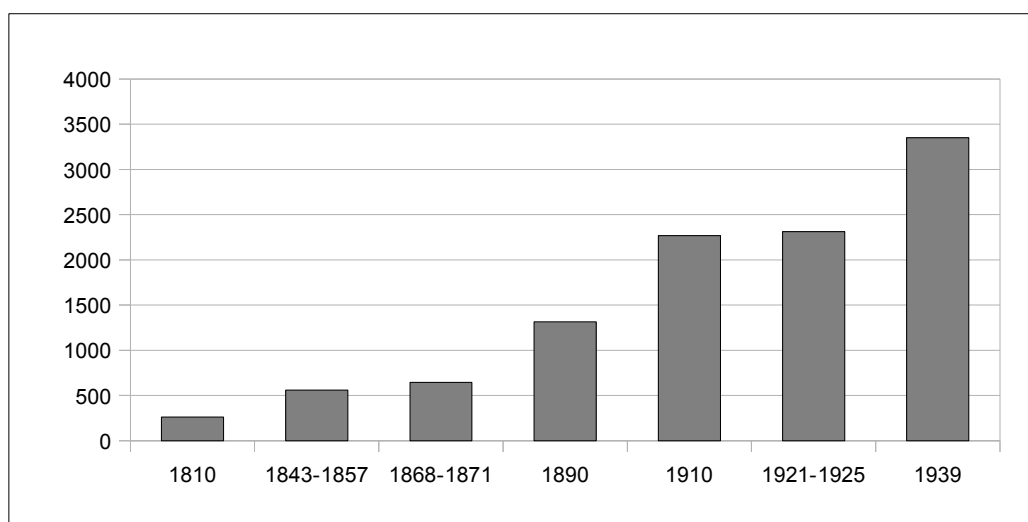
Od lokacji do XVI wieku miasto posiadało stosunkowo stały układ przestrzenny określony przez dwa place: kościelny oraz rynkowy. Dominantą był drewniany kościół, w którego pobliżu znajdował się cmentarz, w drugiej połowie XVIII stulecia przeniesiony poza granice miasta. Janowiec Wlkp. nigdy nie był otoczony murami, a zatem ruch mieszkańców w jego obrębie odbywał się swobodnie. Przez Wełnę był przerzucony przynajmniej jeden trwały most (Kado et al. 1995).

Wydaje się, że przyczyn utrwalenia statusu Janowca Wlkp. jako miasta małego, który utrzymuje do dziś, można upatrywać już w XVII wieku, gdy liczne i długotrwałe konflikty zbrojne (ze Szwecją, wojna trzydziestoletnia, wojny domowe) wyniszczały miasto pod względem gospodarczym, demograficznym i przestrzennym, przez co nie istniały warunki do jego rozwoju. Do XVIII wieku

w mieście dominowała drewniana niska zabudowa kalenicowa kryta słomą. Pod koniec tego stulecia w mieście było około 40 domów. W 1793 roku Janowiec Wlkp. przeszedł w ręce pruskie, by w 1807 roku znaleźć się w Księstwie Warszawskim, a w 1815 na powrót w Prusach (Kado et al. 1995).

Pierwsza od XV stulecia zmiana granic miasta nastąpiła po rozbiorach, w latach 30. XIX wieku. Wtedy też zabudowa drewniana zaczęła być powoli wypierana przez murowaną, w dużej mierze szachulcową (w niewielkim stopniu zachowaną do dziś). Wiadomo, że w owym czasie rynek już po części utracił swą rolę głównej przestrzeni publicznej miasta, w poprzek niego przechodziła bowiem droga. Na początku czwartej dekady XIX wieku powstał przy rynku kościół katolicki, a dopiero w połowie lat 50. tego stulecia domknięto jego pierzeje i wyrównano linie zabudowy (Kado et al. 1995).

Ważnym impulsem rozwojowym dla miasta, w istocie pierwszym tak znacznym od jego powstania, była budowa linii kolejowej oraz dworca w latach 80. XIX wieku. Inwestycja ta sprzyjała rozwojowi przemysłu, ale również wytyczeniu nowych ulic oraz terenów pod zabudowę, na których do pierwszej dekady XX wieku powstały dzielnice mieszkalne w stylu eklektycznym (ryc. 24).

Ryc. 24. Zmiany zaludnienia Janowca Wlkp. w latach 1810-1939 (źródło: Jelonek 1967).

W wyniku aktywnego udziału ludności w powstaniu wielkopolskim miasto zostało włączone do Polski w 1919 roku. W dwudziestoleciu międzywojennym poza rozbudową części mieszkalnych, powstał gmach banku. Po wkroczeniu wojsk III Rzeszy, niemieckie władze dokonały przebudowy rynku, wprowadzając ruch okrężny zamiast przebiegającej ukośnie ulicy (czytelnej jeszcze na niemieckiej mapie topograficznej 1:25 000), tworząc na środku plac.

7.3. Transformacje krajobrazu kulturowego Janowca Wlkp. po 1945 roku

Janowiec Wielkopolski nie uległ znaczącym zniszczeniom w wyniku działań wojennych, a zastany układ przestrzenny został utrwalony przez decyzje władz polskich. Ulice zyskały nowe nawierzchnie, a plac rynkowy został w drugiej połowie lat 60. wzbogacony - zgodnie z ówczesnym trendem zagospodarowywania rynków - o zielenią ozdobną oraz betonowy pomnik upamiętniający 25-lecie wyzwolenia miasta. Od tego okresu spójna pod względem formy i skali zabudowa małomiasteczkowa była rozbijana występującymi punktowo lub w niewielkich skupieniach kilkukondygnacyjnymi blokami (np. w okolicach ul. Gnieźnieńskiej). W latach 70. powstał modernistyczny pawilon handlowy w obszarze śródmieścia.

Druga wojna światowa przyczyniła się również do ukształtowania krajobrazu symbolicznego miasta. Na jego terenie zlokalizowanych jest ok. 20 tablic i pomników upamiętniających głównie miejsca martyrologii mieszkańców. W Janowcu Wielkopolskim znajdował się również kirkut zniszczony w czasie wojny (Kawski 2006). Co prawda jest on upamiętniony tablicą, jednak nie stanowi przestrzeni symbolicznej i nie jest wymieniany w oficjalnych informacjach o mieście³².

W krajobrazie Janowca Wlkp. zwraca uwagę jego zwartość. Miasto posiada czytelny rynek oraz charakteryzuje się wyraźną strefowością. W kierunkach wschodnim i południowym dominuje zabudowa mieszkaniowa oraz

---

³² Dostępnych choćby na witrynie internetowej miasta, gdzie wymienia się około 25 pomników i miejsc pamięci.

infrastruktura związana z ich obsługą (handel, szkolnictwo itp.). W kierunku zachodnim znajdują się tereny przemysłowe i częściowo mieszkaniowe – granicą tej części miasta jest linia kolejowa. Z kolei na północ od rzeki Wełny następują procesy suburbanizacyjne – zanikają krajobrazy rolnicze, zdominowane przez pola uprawne. Te ostatnie ulegają parcelacji i zabudowie. Podobny proces następuje tuż za południową granicą miasta, gdzie powstaje osiedle o charakterze typowo podmiejskim.

Ryc. 25. Janowiec Wielkopolski – zdjęcie lotnicze z 2005 roku. Widoczna pusta parcela w północnej pierzei (A) i długie działki z zachowaną częścią ogrodową wzdłuż pierzei wschodniej (B) (źródło: CODGiK 2005).

O specyfice najstarszej części Janowca Wlkp., wynikającej ze scharakteryzowanych w poprzednim rozdziale uwarunkowań historycznych, świadczą długie działki, częściowo niezagospodarowane (z zachowaną częścią

ogrodową – por. Wróblewska 1977). Zwracają również uwagę niezabudowana działka w północnej pierzei rynku (ryc. 25). Na podstawie analizy źródeł kartograficznych można stwierdzić, że była ona pusta w XIX wieku, zatem jej obecny stan nie jest wynikiem na przykład zniszczeń związanych z drugą wojną światową. Powyższe symptomy wskazują na niestabilny charakter małego miasta, które nie rozwinęło się w pełni od chwili swej lokacji.

Ryc. 26. Rynek Janowca Wlkp. przygotowany do koncertu. Scena zasłania pomnik upamiętniający 25-lecie wyzwolenia miasta (fot. Wojciech Mania 2008).

Współcześnie rynek stanowi przestrzeń publiczną i rekreacyjną miasta, na której również odbywają się rozmaite imprezy plenerowe. Degradacji uległa symboliczna rola pomnika (surowa, ekspresyjna forma o martyrologicznej wymowie). Możliwe, że po części ze względów estetycznych, ale także ideologicznych – poprzez traktowanie go jako pamiątki PRL. Podczas imprez jest on zasłaniany. Zabiegu tego nie stosuje się w przypadku późniejszej, ideologicznie neutralnej, fontanny, znajdującej się po przeciwnej stronie placu rynkowego

(ryc. 26). W obrębie rynku, poza historycznymi budowlami sakralnymi, funkcjonuje kilka sklepów oraz lokal gastronomiczny (kawiarnia) z sezonowym ogródkiem. Jednak centrum administracyjne i handlowe zlokalizowane jest poza rynkiem, ok. 300 m na południe od niego, w okolicach ul. 3 Maja.

Likwidacja linii kolejowej, która nastąpiła w latach 90., przyczyniła się do wzrostu udziału obszarów zdegradowanych, często podlegających sukcesji roślinnej. Choć warto dodać, że sam budynek dworca i inne obiekty kolejowe zostały w dużej mierze zagospodarowane, głównie na cele handlowo-usługowe i magazynowe.

Zwartość układu przestrzennego i wielkość Janowca Wlkp., a także wspomniany ubytek liczby mieszkańców sprawiają, że nie pojawiły się w mieście wielkopowierzchniowe centra handlowe.

7.4. Transformacje krajobrazu Janowca Wielkopolskiego

Analizę krajobrazu Janowca Wielkopolskiego wykonano na podstawie następujących źródeł:

- niemieckiej mapy topograficznej w skali 1:25 000, arkusze 3270 Janowitz i 3271 Rogowo, aktualność 1940,
- zdjęć lotniczych z zasobu CODGiK w skali 1:12 000 z roku 1966,
- zdjęć lotniczych z zasobu CODGiK w skali 1:13 000 z roku 2005.

Poniższe zestawienie przedstawia liczbę komórek krajobrazowych zidentyfikowanych dla poszczególnych przekrojów czasowych (tab. 3).

Tab. 3. Ogólna charakterystyka analizy komórek krajobrazowych dla miasta Janowca Wlkp.

Przekrój czasowy	Liczba komórek krajobrazowych	Maksymalna powierzchnia komórki [ha]	Minimalna powierzchnia komórki [ha]	Średnia powierzchnia komórki [ha]	Odchylenie standardowe
1940	202	43,24	0,02	1,91	4,63
1966	434	38,66	0,002	0,90	2,75
2005	428	11,66	0,007	0,91	1,53

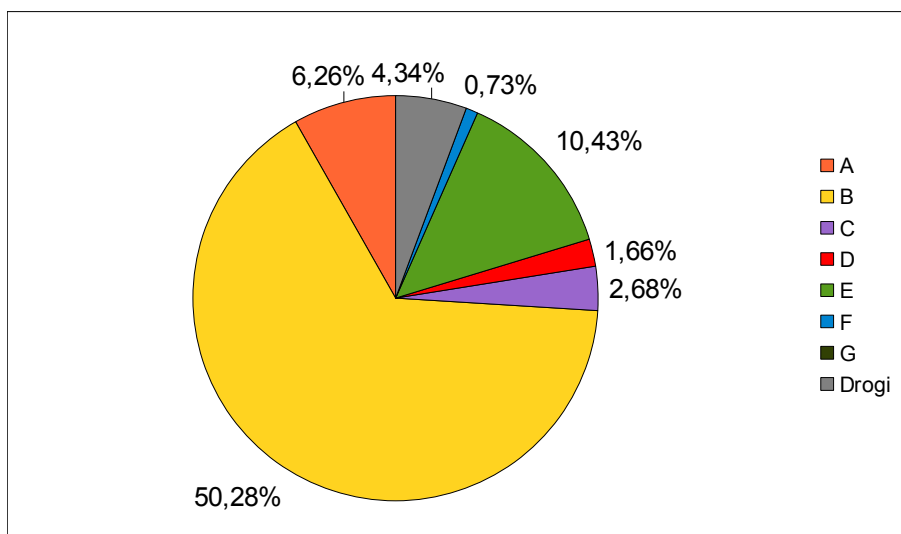
Podobnie jak w przypadku wcześniej analizowanego Barcina, niższa liczba komórek w pierwszym przekroju wynika zapewne z wykorzystanego źródła, tj. mapy topograficznej. Najstarsze dostępne zdjęcie pochodzi z 1966 roku i przedstawia ono obraz krajobrazu miasta po utrwaleniu układu ulic i uporządkowaniu rynku, choć nie ma na nim jeszcze pomnika.

Porównując liczbę komórek krajobrazowych pomiędzy rokiem 1966 a 2005, zwraca uwagę, że ich liczba nie uległa wyraźnej zmianie. Jednak zdecydowana różnica jest widoczna w maksymalnej i średniej wielkości komórki krajobrazowej, która współcześnie jest niemal trzykrotnie mniejsza, niż w roku 1966. Sugeruje to postępujące rozdrobnienie krajobrazu, w dużej mierze związane z utratą krajobrazów rolniczych i parcelacją pól na działki budowlane.

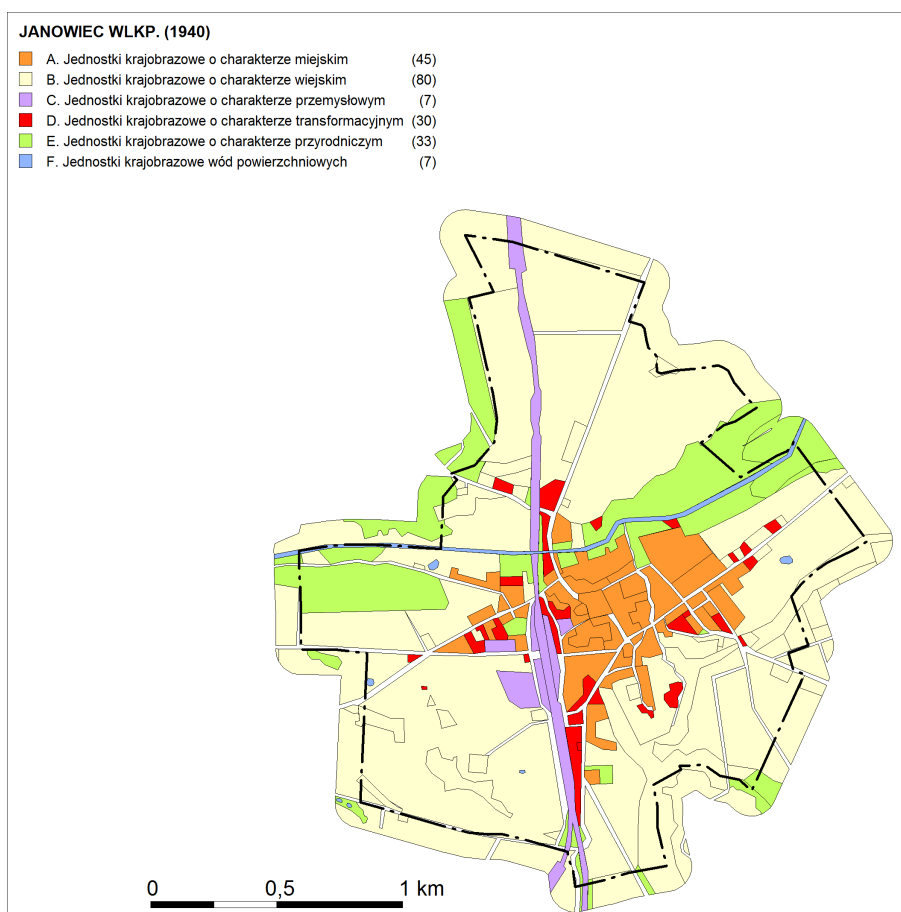
7.4.1. Krajobraz Janowca Wielkopolskiego w 1940 roku

W 1940 roku 65% komórek krajobrazowych Janowca Wlkp. stanowiły te tworzące jednostki krajobraz wiejskiego (B). Pozwala to określić analizowany ośrodek jako miasteczko rolnicze. Kolejne były jednostki związane z krajobrazami określonymi przez funkcje przyrodnicze (E). Stanowiły one blisko 14% powierzchni. Warto podkreślić, że lasy to tylko 22 ha. Głównie występują w zachodniej części miasta, w dużej części w strefie buforowej, a zatem poza granicami administracyjnymi. Większość to tereny zalewowe Wełny, która ma główny udział w kategorii wód powierzchniowych, zajmujących łącznie niecały 1% powierzchni.

Jednostki krajobrazu miejskiego (A) stanowią zwartą powierzchnię zlokalizowaną w centralnej części miasta. Zajmują nieco ponad 8% terenu miasta. Tereny przemysłowe (C), których granicę stanowi przebiegająca południkowo linia kolejowa występują na zachód od niej, okupując 3,5% powierzchni. Przy czym tereny związane z eksploatacją nie przekraczają jednego procenta. Są to głównie niewielkie odkrywki i torfowniki.

Ryc. 27. Janowiec Wielkopolski, 1940 r. – procentowy udział poszczególnych jednostek krajobrazowych w powierzchni miasta (źródło: opracowanie własne).

Ryc. 28. Janowiec Wielkopolski, 1940 r. – mapa jednostek krajobrazowych (źródło: opracowanie własne).

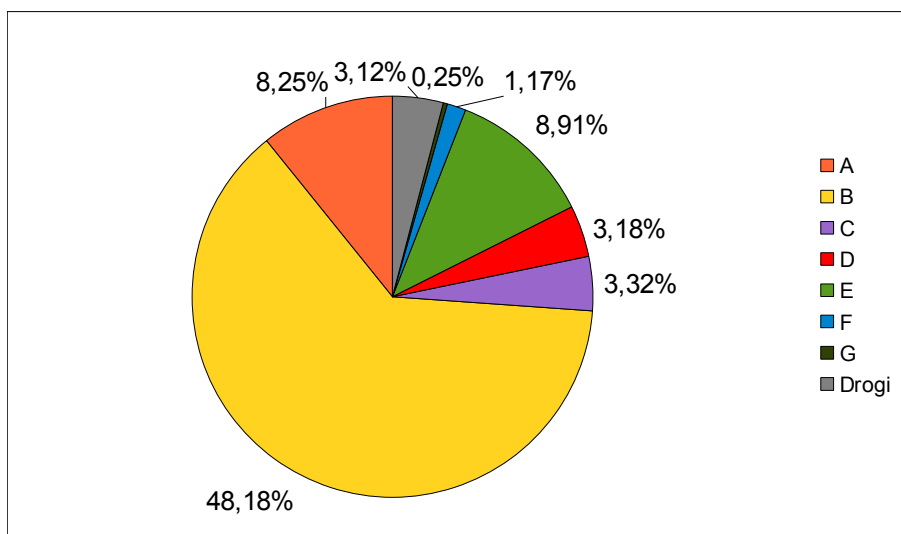
Pomimo niedoskonałości mapy topograficznej, udało się zinterpretować niektóre powierzchnie, stanowiące krajobrazy podlegające transformacjom (D). W roku 1940 procesy te przebiegały na ok. 2% terenów miasta. Są to głównie wymagające zagospodarowania obszary w pobliżu dworca kolejowego, ale również nowo powstające osiedla i zabudowa mieszkaniowa rozproszona wokół rdzenia miasta (ryc. 27 i ryc. 28).

7.4.2. Krajobraz Janowca Wielkopolskiego w 1966 roku

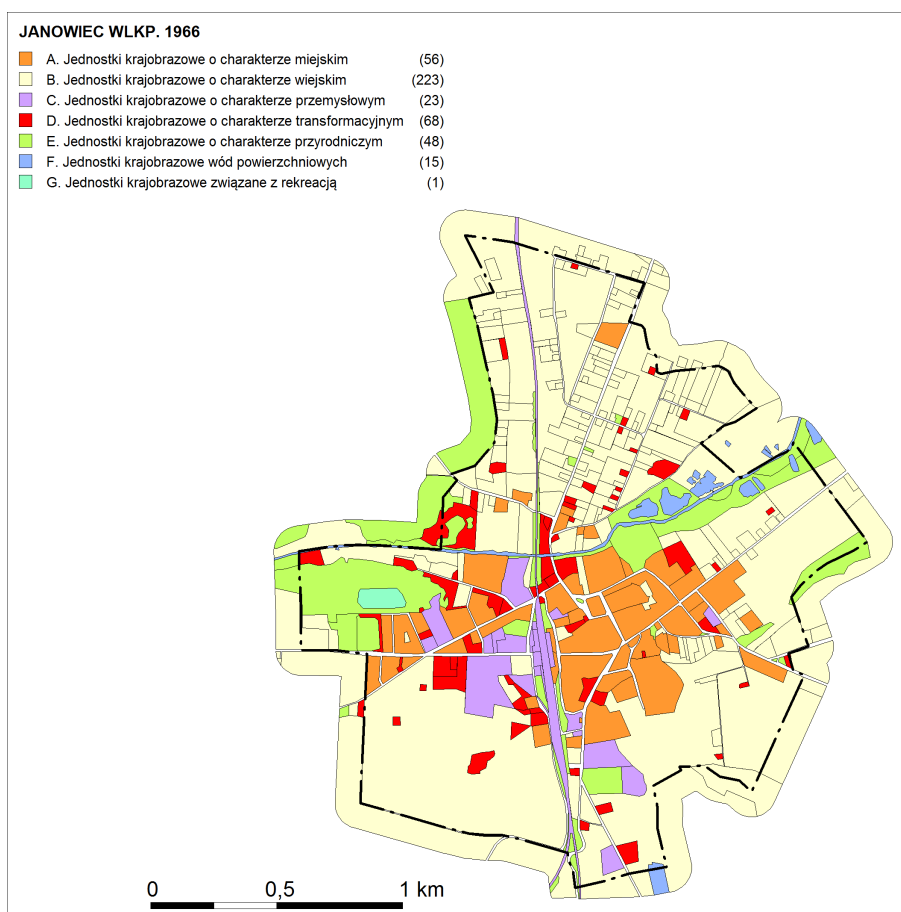
Analiza mapy komórek i jednostek krajobrazowych dla roku 1966 zwraca uwagę przede wszystkim na ekspansję obszarów związanych z krajobrazami miejskimi (A), które przekroczyły poziom 10%. Stało się to kosztem części krajobrazów wiejskich (B), które jednak zachowały swoją zdecydowanie dominującą pozycję (63%). Niewielki wzrost (ok. 1%) odnotowano w przypadku jednostek krajobrazu przemysłowego (C). Z kolei spadek o ok. 2% względem przekroju wcześniejszego nastąpił na terenach określonych przez funkcje przyrodnicze. W pewnym stopniu jest związane z zwiększeniem udziału wód powierzchniowych (F), które wynikał z powstania stawów po północnej stronie Wełny. Pojawiła się również nowa kategoria (G) związana z obszarami rekreacyjnymi (stadion), jednak komórki te stanowiły niecałe 0,5% całości.

Dość wyraźnie, bo dwukrotnie w porównaniu z przekrojem wcześniejszym wzrósł udział komórek krajobrazowych związanych z procesami transformacyjnymi (D). Były one związane głównie z rozbudową miasta i były zlokalizowane głównie wokół zwartej strefy miejskiej określonej przez komórki tworzące jednostki krajobrazowe z kategorii A.

Miasto w połowie lat 60. podlegało procesom urbanizacyjnym, jednak zachowywało swój charakter miasteczka rolniczego. Rozbudowo – przede wszystkim terenów mieszkaniowych – odbywała się na obrzeżach wcześniej istniejących struktur. Mapę jednostek krajobrazowych oraz diagram dla roku 1966 przedstawiono na rycinach (ryc. 29 i ryc. 30).

Ryc. 29. Janowiec Wielkopolski, 1966 r. – procentowy udział poszczególnych jednostek krajobrazowych w powierzchni miasta (źródło: opracowanie własne).

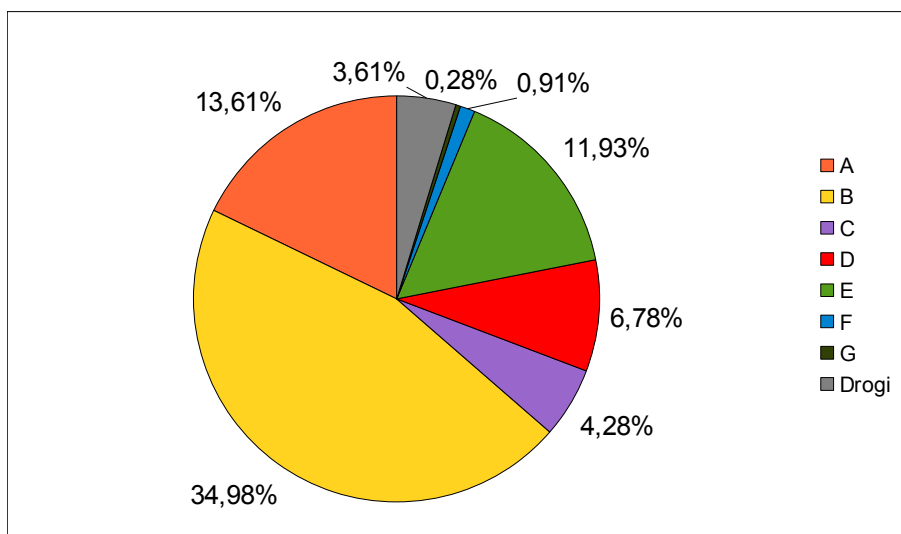

Ryc. 30. Janowiec Wielkopolski, 1966 r. – mapa jednostek krajobrazowych (źródło: opracowanie własne).

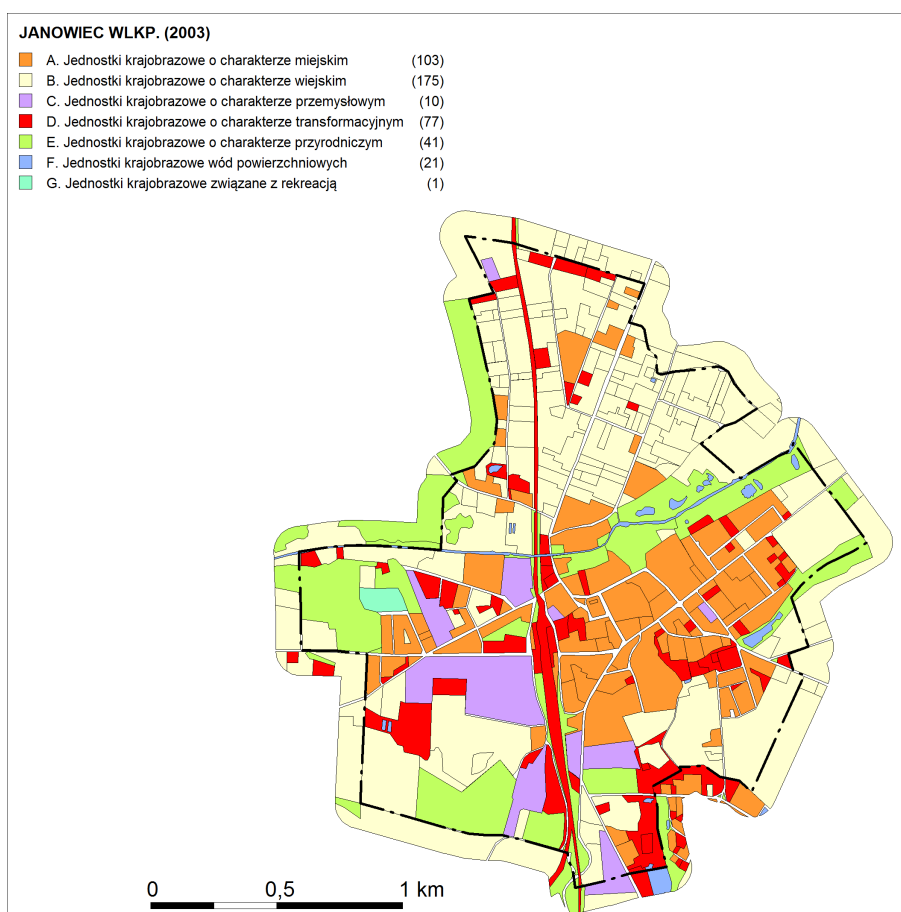
7.4.3. Krajobraz Janowca Wielkopolskiego w 2005 roku

Wyróżnikiem ostatniego przekroju czasowego jest rozrost komórek związanych z krajobrazami miejskimi (A), które zajmowały aż 18%. Niekiedy komórki miejskie powstawały wśród terenów rolnych, tworząc obce w krajobrazie wiejskim enklawy (np. w północnej części miasta). W mniejszym, choć wyraźnym stopniu zwiększył udział jednostek krajobrazu przemysłowego (C), osiągając poziom 5,6%. Najbardziej czytelna zmiana nastąpiła jednak w jednostkach krajobrazu wiejskiego (B), których udział spadł o blisko 20% i w 2005 roku wynosił 46%. Wyraźny jest również przyrost jednostek związanych z komórkami, których funkcje określają procesy seminaturalne (E). Osiągnął on poziom bliski 16%. Przyrost jest związany głównie z odłogowaniem i postępującą renaturyzacją gruntów rolnych.

Istotnym procesem jest jednak przede wszystkim wzrost udziału komórek krajobrazowych związanych z transformacjami krajobrazu. Ich udział wzrósł do blisko 9%. Co równie istotne, już nie stanowiły one, jak miało to miejsce w przekrojach wcześniejszych, pierścienia otaczającego miejski rdzeń. W 2005 roku ich lokalizacja jest znacznie bardziej rozproszona, co więcej, większość stanowią tereny opuszczone, głównie poprzemysłowe (zlikwidowana linia kolejowa), a zatem o charakterze regresywnym. Procesy progresywne w większym stopniu występowały na samych obrzeżach miastach, w strefie buforowej i związane były z procesami suburbanizacyjnymi. Reprezentację graficzną zamykającego przekroju czasowego przedstawiają ryciny (ryc. 31 i 32).

Ryc. 31. Janowiec Wielkopolski, 2005 r. – procentowy udział poszczególnych jednostek krajobrazowych w powierzchni miasta (źródło: opracowanie własne).

Ryc. 32. Janowiec Wielkopolski, 2005 r. – mapa jednostek krajobrazowych (źródło: opracowanie własne).

7.5. Procesy regresywne w świadomości władz miasta i mieszkańców

Janowiec Wielkopolski posiada szereg dokumentów, których zadaniem jest określenie kierunków rozwoju gminy i miasta. Najbardziej ogólna w tym zakresie jest uchwalona w 2001 Strategia rozwoju społeczno-gospodarczego miasta i gminy Janowiec Wielkopolski. Określone tam cele priorytetowe pośrednio wspierają rolę Janowca Wlkp. jako lokalnego centrum, ale o charakterze rolniczym (Strategia rozwoju... 2001: 57).

Pojęcie krajobrazu pojawia się w omawianym opracowaniu dość często i jest konsekwentnie łączone z turystyką i rekreacją. Problemy demograficzne gminy i miasta nie są dostrzegane, strategia bowiem przedstawia jedynie stan aktualny, który nie daje pełnego obrazu, wynikającego z możliwości porównania z danymi dla lat wcześniejszych względem powstania opracowania. Choć dostrzeżono ujemny przyrost naturalny, wyróżniający gminę na tle powiatu, województwa i kraju (Strategia rozwoju... 2001: 24). Lokalni liderzy, uczestniczący w powstaniu dokumentu, oceniają sytuację gminy jako przeciętną, a głosy skrajne rozkładają się w podobnym stopniu (Strategia rozwoju... 2001: 20).

Właściwie w jeszcze mniejszym stopniu problem depopulacji został uwypuklony w Planie rozwoju lokalnego na lata 2004-2013 (2004), w którym jedynie dostrzeżono wysoki udział ludności z wykształceniem poniżej średniego (Plan rozwoju lokalnego 2004: 15).

Wzrost świadomości wpływu regresywnych procesów, szczególnie demograficznych, na rozwój gmin znalazł odzwierciedlenie w nowym, uchwalonym bowiem w pierwszej połowie 2010 roku Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Janowiec Wlkp. Autorzy dokumentów poddali skrupulatnej analizie sytuację demograficzną gminy od roku 1999 i dostrzegają znaczenie negatywnych procesów. Stwierdzają jednak, że główną przyczyną ubytku liczby mieszkańców jest ruch naturalny, a migracje stanowią czynnik poboczny. Przy czym wyjazdy zagraniczne mają znaczenie marginalne, a ubytek liczby mieszkańców traktuje się jako stan normalny małych

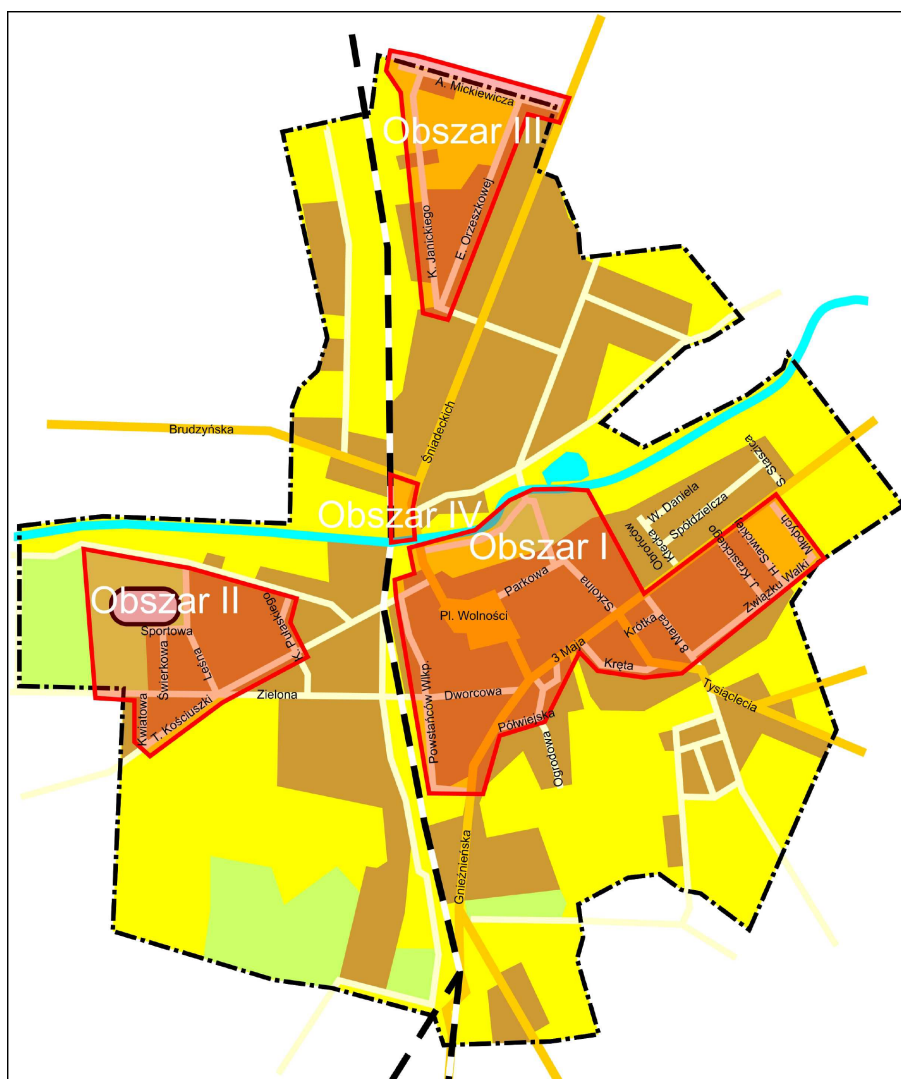
ośrodków (Studium uwarunkowań... 2010: 32-34). Pomimo tego analiza sytuacji demograficznej kończy się dość optymistyczną konkluzją, zakładającą utrzymanie obecnej sytuacji demograficznej, czemu sprzyjać ma wejście w dorosłe życie roczników wyżu demograficznego 1977-1985, a także wzrost jakości życia oraz wynikające pośrednio z powyższego wydłużenie czasu życia (Studium uwarunkowań... 2010: 35).

Dla kształtowania krajobrazu miasta w kontekście ładu przestrzennego istotna jest informacja, że około 1/5 miasta jest pokryta miejscowymi planami zagospodarowania przestrzennego (Studium uwarunkowań... 2010).

W tym samym czasie co Studium uwarunkowań, przyjęto również Lokalny program rewitalizacji (2010), który wyraźnie określa cele związane z zapobieganiem regresywnych procesów określanych jako kurczenie się miast. Warto tu wymienić przede wszystkim „przeciwdziałanie negatywnym zjawiskom demograficznym poprzez wspieranie rodziny oraz zapobieganie emigracji mieszkańców (w tym ludzi młodych) za granicę i do dużych miast” (Lokalny Program Rewitalizacji 2010: 33).

Lokalny program rewitalizacji zdefiniował również obszary problemowe miasta Janowca Wlkp., które będą objęte działaniami. Zwraca uwagę, że składa się na nie w zasadzie cały obszar starego miasta (ryc. 33).

Wdrożenie zapisów powyższych dokumentów, szczególnie tych najnowszych wymaga czasu. Wśród prowadzonych obecnie inwestycji związanych z kształtowaniem krajobrazu miasta dominują te związane z modernizacją dróg i infrastruktury miasta. Bezpośrednio z rewitalizacją związany jest projekt Poprawa funkcjonalności i wizerunku przestrzeni publicznej centrum miasta Janowiec Wielkopolski. Uzyskał on wsparcie finansowe w ramach dotacji celowej dla miast do 5 tysięcy mieszkańców. W ramach wspomnianego projektu realizowane są dwie inwestycje: odnowienie elewacji zewnętrznej budynków użyteczności publicznej w Janowcu Wielkopolskim oraz budowa parkingu przy ulicy 3 Maja (www.janowiec.wlkp.bip.net.pl, dostęp: 20.01.2011.).

Ryc. 33. Obszary objęte lokalnym programem rewitalizacji w Janowcu Wlkp.
(źródło: Janowiec Wlkp. Lokalny program rewitalizacji 2010: 29).

7.6. Podsumowanie

Specyfika Janowca Wielkopolskiego manifestuje się w jego zwartym i trwałym układzie przestrzennym, który jednak wymaga podjęcia działań rewitalizacyjnych. Problemy demograficzne miasta i ich rola w degradacji krajobrazu miejskiego są dostrzegane w najnowszych dokumentach określających kierunki rozwoju Janowca Wlkp.

Zmiany, jakie zachodzą w krajobrazie analizowanego miasta, dotyczą przede wszystkim utraty funkcji rolniczej miasta na rzecz terenów

mieszkańczych, a po części także usługowych. Dostrzegalny jest również proces wzrostu komórek krajobrazowych związanych z procesami transformacyjnymi, przy czym ich lokalizacja uległa znacznemu rozproszeniu, a coraz więcej z nich jest związanych z procesami regresywnymi.

Likwidacja linii kolejowej sprzyja marginalizacji ośrodka, a podejmowane przez władze samorządowe działania, mające na celu przywrócenie połączeń nie przyniosły skutku.

Zwraca uwagę duża świadomość władz lokalnych w zakresie negatywnych procesów zachodzących w krajobrazie miasta. Jednak zapobieganie im, a właściwie minimalizacja będzie zależeć od podejmowania konsekwentnych działań, mających stałe źródła finansowania. Pewne nadzieje na ożywienie gospodarcze regionu wiązane są również z poszukiwaniami gazu ziemnego i ropy naftowej, które w momencie pisania tych słów są prowadzone w okolicach Janowca Wlkp. (www.janowiec.wlkp.bip.net.pl, dostęp: 20.01.2011.).

8. Lubień Kujawski

8.1. Charakterystyka geograficzna

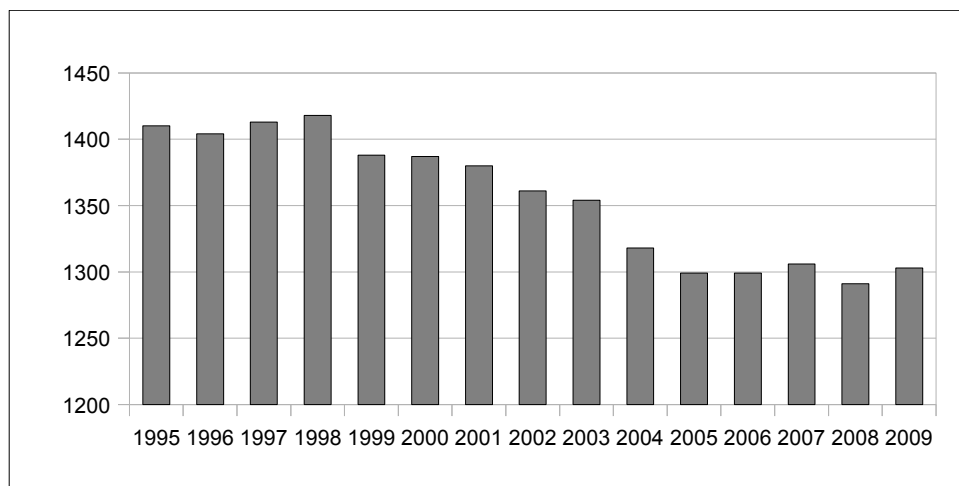
Lubień Kujawski to najmniejsze z analizowanych miast. Jest to ostatni z przykładów położony w granicach województwa kujawsko-pomorskiego. Lubień Kujawski jest siedzibą gminy wiejsko-miejskiej, wchodzącej w skład powiatu włocławskiego. Wyróżnia go brak linii kolejowej w granicach administracyjnych miasta. Najbliższe większe ośrodki to Włocławek (około 33 km), Kutno (około 33 km), a także Płock (około 52 km).

Fizycznogeograficzna regionalizacja Polski umiejscawia Lubień Kujawski na pograniczu Pojezierza Kujawskiego oraz Wysoczyzny Kłódawskiej, która odpowiednio wchodzi w skład makroregionu Pojezierze Wielkopolskie oraz Niziny Południowowielkopolskiej (Kondracki 2002). Miasto położone jest nad Jeziorem Lubieńskim, które w całości znajduje się w jego granicach administracyjnych i jest hydrograficznie powiązane z Bzurą. Rzeźba jest tu stosunkowo dynamiczna, wykazująca cechy przejściowe pomiędzy zlodowaceniami środkowopolski i północnopolskim.

Powierzchnia Lubienia Kujawskiego to około 2,3 km², co stanowi 1,5% powierzchni całej gminy (150,2 km²). Charakter gminy można określić jako zdecydowanie rolniczy, użytki rolne zajmują bowiem około 87% jej powierzchni, a kolejne 5% to lasy.

Populacja gminy wynosi 7603 osoby, a miasto Lubień Kujawski jest zamieszkiwane przez 1306 osób (Bank Danych Lokalnych GUS 2009). Bez pracy pozostaje ok. 12% mieszkańców gminy. Demografia miasta wykazuje widoczną

tendencję spadkową, szczególnie czytelną od końca lat 90., choć w ostatnich kilku latach odnotowano niewielki przyrost liczby mieszkańców (ryc. 34).

Ryc. 34. Zmiany zaludnienia Lubienia Kujawskiego w latach 1995-2009
(źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS).

8.2. Zarys historii Lubienia Kujawskiego

Pierwsze informacje o osadzie, którą można utożsamiać z dzisiejszym Lubieniem Kujawskim są dość późne, pochodzą bowiem z samego końca XIV w. Pod koniec kolejnego stulecia miejscowość uzyskała prawa miejskie (prawdopodobnie przed 1489 r.). Było to miasto, którego funkcjonowanie było ściśle powiązane z miejscowym dworem, którego właścicielami byli Lubienieccy. Stan ten trwał do 1618 roku, gdy wygasł wspomniany ród, a miasto oraz inne dobra ziemskie przeszły w ręce dalszych spadkobierców (Laguna 1968, Siuchniński 1965).

Krajobraz Lubienia Kujawskiego był określony przez bliskość jeziora. Centralnym miejscem był trójkątny bądź trapezowaty centralny plac znajdujący się na zbiegu traktów. Przy nim zlokalizowano kościół. Plac, zapewne pełniący również funkcję rynku, otoczony był nieregularną zabudową drewnianą na działkach z częścią ogrodową, czytelną do dziś. Zwraca uwagę swoista chaotyczność zabudowy i rozproszenie jej wzdłuż głównych dróg.

Rozwój Lubienia Kujawskiego, poniekąd związany z położeniem na szlaku

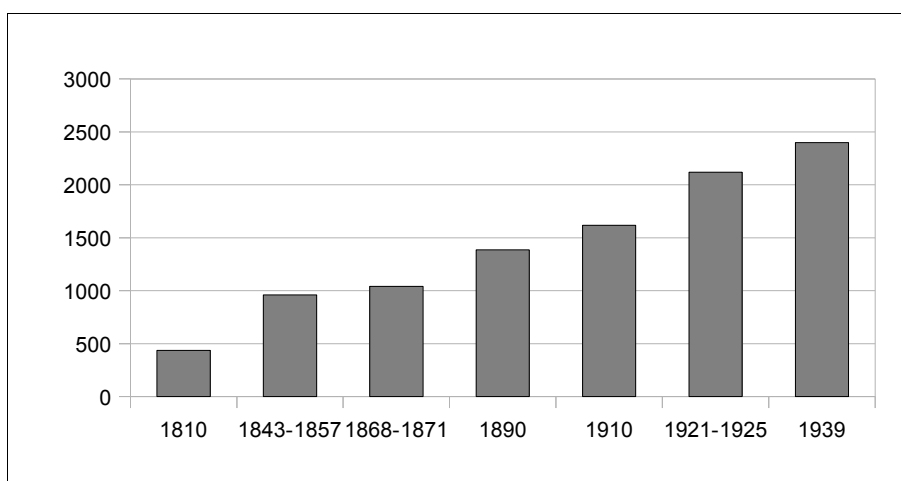
handlowym łączącym Gdańsk z Lwowem, określony był przez obsługę okolicznych mieszkańców. Według Krzysztofika (2007) miasto to nigdy nie reprezentowało kategorii innej niż miasta najmniejsze. W istocie jego wybitnie małomiasteczkowy charakter jest do dziś czytelny w krajobrazie. Układ przestrzenny nigdy nie został dobrze rozwinięty. Od XVII stulecia widoczny jest spadek znaczenia ośrodka, a także utrata części praw miejskich. Ostatecznie do upadku miasta przyczyniły się wojny ze Szwedami, podczas których Lubień Kujawski został doszczętnie spalony (pomiędzy 1655 a 1660 r.).

Kolejne informacje o Lubieniu pochodzą z końca XVIII wieku, kiedy to właścicielami byli Brzescy, którzy zresztą wkrótce (ok. 1804 r.) sprzedali miasto Waliszewskim. Częścią majątku tych ostatnich Lubień pozostał aż do pierwszej dekady XX w (Siuchniński 1965).

Koniec XVIII i początek XIX stulecia to burzliwy okres dla miasta, które kolejno znajdowało się pod protektorem Rosji, następnie w granicach Prus, a od 1815 przynależał do Królestwa Polskiego. Odbiło się to niekorzystnie na sytuacji gospodarczej, a zatem również demograficznej. W tym czasie miasto zamieszkiwało około 750 mieszkańców, a tkankę miejską stanowiła głównie zabudowa drewniana. Istniało jedynie około 60 zabudowań murowanych, w większości niskiej jakości baraków przeznaczonych do obsługi dworu. Zwraca uwagę fakt, iż jedną czwartą populacji Lubienia Kujawskiego stanowili Żydzi (Kawski 2007, Olejniczak 2000).

W pierwszej dekadzie XIX w. sytuacja miasta uległa znaczącemu pogorszeniu – było ono zamieszkiwane już przez 437 osób (Jelonek 1967). Jedynym większym obiektem użyteczności publicznej był kościół, a całkowita liczba domów w mieście nie przekraczała 60 (Kallas 1988). Jednak do około 1850 r. populacja miasta uległa podwojeniu, można zatem mówić o znaczącym wzroście. Był to prowincjonalny ośrodek gminny (cała gmina liczyła mniej więcej 4500 mieszkańców). Do ważniejszych instytucji należał sąd okręgowy. Faktycznym zarządcą miasta (wójtem) był jego właściciel. Pomimo widocznej poprawy sytuacji

demograficznej, miasto traciło swą rangę, by ostatecznie w 1867 r. lub wedle niektórych źródeł trzy lata później utracić prawa miejskie na kolejne 50 lat (Krzysztofik 2007, Gruszczyńska i Poraziński 2002). Wyrazem niskiego statusu miejscowości jest brak linii kolejowej oraz stacji w mieście. W mieście funkcjonowało kilka pomniejszych zakładów przemysłowych (w tym gorzelnia oraz młyn – oba obiekty istniejące do dziś, choć nieczynne). Znajdował się w nim również wzniesiony pod koniec XVIII stulecia, a później wielokrotnie przebudowywany murowany dwór wraz z towarzyszącymi mu parkiem i folwarkiem. Dopiero w pierwszej dekadzie XX wieku zastąpiono kościół drewniany nowym murowanym, w stylu neogotyckim. Stanowi on do dziś główną dominantę krajobrazu miasta, określając jego „punkt ciężkości” (Laguna 1968).

Ryc. 35. Zmiany demograficzne Lubienia Kujawskiego w latach 1810-1939

(źródło: Jelonek 1967).

Pogarszającej się sytuacji gospodarczej miasta towarzyszył wzrost zadłużenia najbogatszej w okolicy rodziny Wasilewskich, którzy w 1911 r. byli zmuszeni sprzedać swoje dobra niemieckiej rodzinie przemysłowców Jungów. Ci z kolei sprzedali go Wernerom, w których rękach pozostawał do 1939 r. Wernerowie przeprowadzili przede wszystkim remont i przebudowę zespołu

dworsko-parkowego. W roku wybuchu II wojny światowej Lubień Kujawski był zamieszkiwany przez 2400 osób (ryc. 35).

8.3. Transformacje krajobrazu kulturowego Lubienia Kujawskiego po 1945 roku

Podczas wojny część miasta uległa zniszczeniu, w tym budynki stanowiące południową pierzeję głównego placu miasta. Zostały one spalone nie w wyniku walk, ale z powodu faktu, iż stanowiły własność żydowską (ryc. 36). W wyniku realizacji zamierzeń ideologicznych hitlerowskich Niemiec z miasteczka zniknęły wszelkie ślady obecności Żydów, w tym synagoga oraz sąsiadujący z cmentarzem katolickim kirkut (Olejniczak 2000). W bezpośredniej bliskości miasta utworzono 170-hektarowe lotnisko wojskowe, które stanowiło bazę wypadową dla Luftwaffe do nalotów na Związek Radziecki. Podczas kontrofensywy Armii Czerwonej w latach 1944-45 Lubień Kujawski kilkakrotnie był ofiarą bombardowań, których właściwym celem było lotnisko (Laguna 1968).

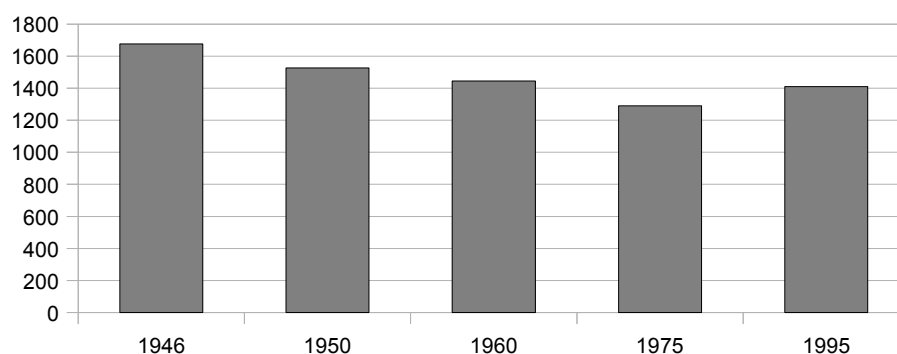

Ryc. 36. Lubień Kujawski – fotografia lotnicza przedstawiająca zniszczony żydowski kwartał miasta (źródło: CODGiK 1959).

W 1946 r. miasto zamieszkiwało 1676 osób (Jelonek 1967). Niewątpliwie miasto utrzymało swój rolniczy charakter. Na fotografii lotniczej z końca lat 50. bardzo czytelne są sady towarzyszące zagrodom. Poza obiektami przemysłowymi, dworem oraz kościołem dominował jednolity typ zabudowy określający krajobraz miasta. Były to pojedyncze lub szeregowe zabudowania murowane, posiadające swe zaplecze gospodarcze oraz wyraźną i użytkowaną część ogrodową. Jedynie przy północno-zachodniej pierzei głównego placu znajduje się niewielkie skupisko zabudowy, wykazujące charakter czysto miejski. Przestrzeń placu już w latach 50. wypełniał skwer z aleją drzew, a zatem bardzo wcześnie został uporządkowany i zyskał funkcję rekreacyjną i estetyczną.

Do ważnych zmian należała nacjonalizacja majątku dworu oraz utworzenie w nim domu dziecka, którą to funkcję gmach ten pełni do dziś. Warto nadmienić, że wyrazem ingerencji ówczesnych władz w krajobraz sakralny tego miejsca, była rozbiórka kaplicy przypałacowej w 1951 roku.

W 1953 roku lotnisko stało się bazą dla 5 pułku lotnictwa szturmowego. Jednak było ono regularnie użytkowane jedynie przez kilka lat.

Ryc. 37. Lubień Kujawski – zmiany zaludnienia miasta w latach 1946-1995 (źródło: opracowanie własne na podstawie Jelonek 1967, Bank Danych Lokalnych GUS).

W latach 60. i 70. XX w. Lubień Kujawski uległ stosunkowo niewielkim zmianom. W południowej części miasta wzniesiono dwukondygnacyjny

modernistyczny pawilon handlowy oraz blok mieszkalny. Obiekt handlowy powstał również na wschód od kościoła. Pobudowano zespół szkół wraz z boiskiem, a także piekarnia oraz pawilon dwora autobusowego przy głównym placu miasta. Na północnym brzegu jeziora rozbudowano infrastrukturę rekreacyjną. Na fotografii lotniczej z 1980 r. widoczny jest częściowy zanik sadów oraz pierwsza faza rozbudowy osiedli domów jednorodzinnych, pełniących już wyłącznie funkcję mieszkalną (bez części zagrodowej, choć na działkach z niewielkimi ogrodami). Osiedla te złożone były ze standardowych projektów domów obecnych w zasadzie w całej Polsce.

Nadmienić tu należy o nietypowej względem pozostałych przykładów sytuacji demograficznej miasta, który w latach 1946-1975 ulegał wyraźnej depopulacji. Trend ten zmienił się dopiero w latach 80., by znów powrócić od połowy lat 90 (ryc. 37).

Okres po 1989 roku to czas stagnacji gospodarczej, choć równolegle przebiegającej z rozwojem małych inicjatyw, pozostawiających w krajobrazie miasta swe piętno w postaci zaskakująco trwałych kiosków i budek o przeznaczeniu handlowym – dziś często opuszczonych i zniszczonych. Główne obiekty przemysłowe miasta uległy likwidacji lub ograniczyły produkcję. Budynek młyna jest dziś pustostanem, natomiast piekarnia i gorzelnia kilka razy wstrzymywały produkcję.

Czytelny w krajobrazie okazał się niewątpliwie zanik sadów i ogrodów warzywnych na zapleczach zagród. Część tych terenów została rozparcelowana i zabudowana, a część odłogowana lub przeznaczona na zieleń o funkcji estetycznej (w ograniczonym zakresie również ekologicznej).

Od początku XXI stulecia Lubień Kujawski prowadzi politykę proinwestycyjną. W ostatnich kilku latach przyniosła ona kilka efektów istotnych nie tylko dla ekonomii miasta, ale wprowadzających szereg zmian do jego krajobrazu. Potencjałem przestrzennym miasta i gminy okazało się nieużywane lotnisko, które przeznaczono na tereny inwestycyjne. Pierwszym nowoczesnym

dużym zakładem jest fabryka opakowań z tworzyw sztucznych „Superfos”. Wraz z nią powstało niewielkie osiedle mieszkaniowe, składające się z bloku wielorodzinnego wraz z otaczającą infrastrukturą (ryc. 38). Co interesujące, zostało ono ogrodzone i zamknięte bramami z domofonami, podobnie do nowych osiedli w dużych miastach (por. Mania i Kozacki 2009). Powstał obiekt stanowiący zaprzeczenie istoty krajobrazu małego miasta, którego życie koncentruje się wokół rynku, a przestrzenie prywatne funkcjonują dopiero w mikroskali (Vidich i Bensman 2000).

Ryc. 38. Osiedle grodzone w Lubieniu Kujawskim (fot. Wojciech Mania 2009).

O specyfice krajobrazu Lubienia Kujawskiego stanowi jego niewielka skala oraz lokalizacja nad jeziorem, które jednak ze względu na złą jakość wód stanowi niewykorzystany potencjał miasta. Pomimo historii sięgającej XIV w., zwraca uwagę stosunkowo uboga warstwa symboliczno-historycznej miasta. Składa się na nią cmentarz, kościół oraz dwór, a także nieliczne tablice pamiątkowe.

Zjawiskiem nietypowym, właściwym bowiem dla dużych miast, w których ludzie odczuwają zagrożenie i potrzebę ochrony przed nim, jest wspomniane już

wyżej powstanie osiedla grodzonego. Przy tej wielkości mieście, jakim jest Lubień Kujawski (ok. 1300 mieszkańców), oznacza to, iż ok. 5-7% ludności zamieszka odgrozione od reszty miasta. Zapewne więcej to mówi o planowaniu przestrzennym niżli o zagrożeniach, jakie czyhają na mieszkańców małych miast. Niemniej, jest to zjawisko tym bardziej czytelne, że dotyczy ośrodka, w którym ponad 80% populacji zamieszkuje w budownictwie jednorodzinym (Strategia rozwoju... 2001: 18).

8.4. Transformacje krajobrazu Lubienia Kujawskiego

Analizę krajobrazu Lubienia Kujawskiego wykonano na podstawie następujących źródeł:

- zdjęć lotniczych z zasobu CODGiK w skali 1:10 000 z roku 1959,
- zdjęć lotniczych z zasobu CODGiK w skali 1:13 000 z roku 1980,
- zdjęć lotniczych z zasobu CODGiK w skali 1:13 000 z roku 2004.

Jako materiał pomocniczy wykorzystano zdjęcia lotnicze z zasobu CODGiK w skali 1:5000 wykonane w 1978 roku, a także w ograniczonym zakresie ze względu na skalę opracowania mapę topograficzną z 1930 roku w skali 1:100 000 (arkusz Kłodawa P39S28)³³.

W tabeli zestawiono liczbę komórek krajobrazowych w poszczególnych przekrojach (tab. 4).

Tab. 4. Ogólna charakterystyka komórek krajobrazowych dla miasta Lubienia Kujawskiego

Przekrój czasowy	Liczba komórek krajobrazowych	Maksymalna powierzchnia komórki [ha]	Minimalna powierzchnia komórki [ha]	Średnia powierzchnia komórki [ha]	Odchylenie standardowe
1959	300	82,24	0,005	1,13	5,68
1980	302	81,10	0,008	1,12	5,44
2004	338	85,60	0,003	0,99	5,27

³³ Już po wykonaniu badań udało się dotrzeć do niemieckiej mapy topograficznej 1:25 000 wydanej w roku 1944 (arkusz Luben 3928 F), jednak ze względu na stosunkowo złą jakość oryginalnego materiału oraz ograniczenia czasowe wykorzystano ją jedynie jako materiał pomocniczy.

Ze względu na brak opracowania topograficznego w dużej skali (1:25 000 lub większej) dla pierwszego przekroju czasowego, wykorzystano najwcześniejsze z dostępnych zdjęć lotniczych, pochodzących z końca lat 50. XX w. Dzięki temu zyskano możliwość porównania wszystkich trzech przekrojów w pełnym zakresie.

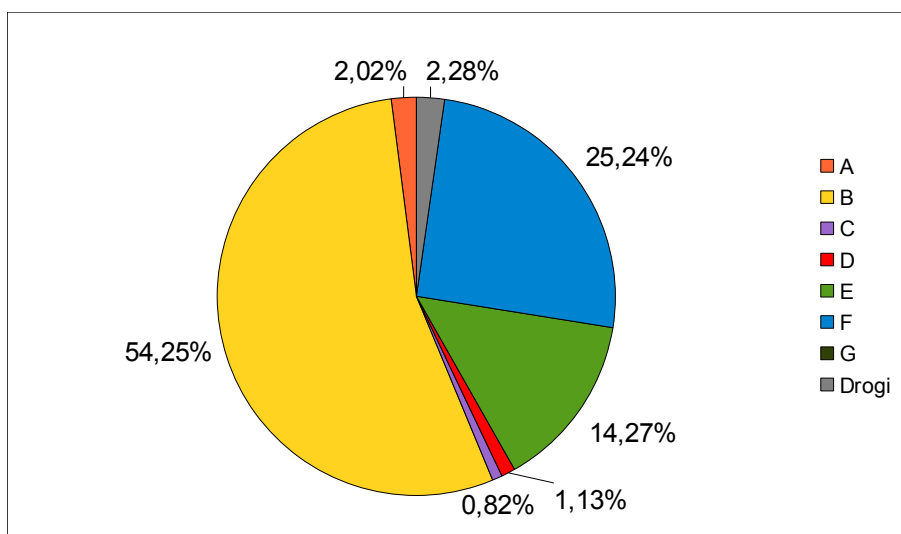
Proces rozdrobnienia krajobrazu miasta, wyraźnie obserwowany w innych przykładach miast, w Lubienia przebiega w znacznie mniejszym zakresie. Liczba komórek krajobrazowych w przekroju zamykającym jest niewiele większa od tej z roku 1959. Zwraca uwagę duża wielkość maksymalnej komórki krajobrazowej, która w poszczególnych przekrojach nie ulega większym zmianom. Jest to spowodowane obecnością Jeziora Lubieńskiego, które stanowi największą zwartą stałą powierzchnię w granicach administracyjnych miasta.

8.4.1. Krajobraz Lubienia Kujawskiego w 1959 roku

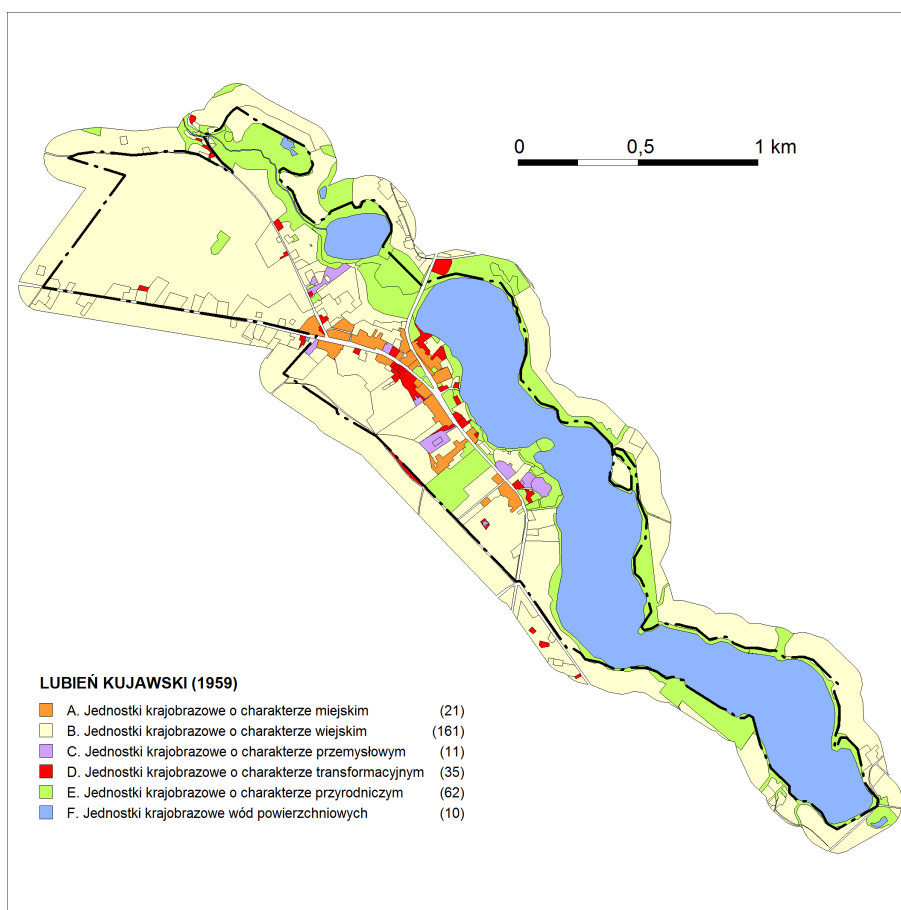
Obraz miasta zarejestrowany na fotografiach lotniczych z 1959 roku przedstawia krajobraz z wyraźnymi śladami zmian, głównie wyburzeń, związanych z eksterminacją żydowskiej społeczności miasta w czasie II wojny światowej. Wyraźnie widoczne są puste parcele w południowej pierzei głównego placu, o łącznej powierzchni około 0,26 ha.

W granicach miasta dominowały krajobrazy rolnicze (B), stanowiące około 55% powierzchni. Jak już wspomniano powyżej, ważnym elementem krajobrazu Lubienia Kujawskiego są wody powierzchniowe (F), szczególnie Jez. Lubieńskie. Stanowią one 25% powierzchni komórek krajobrazowych miasta. Na trzecim miejscu są obszary, które są określone przez funkcje przyrodnicze (E), często zresztą towarzyszące wodom. Stanowią one ok. 14% powierzchni. W badanym przekroju czasowym nie stwierdzono występowania zwartych obszarów leśnych. Jedynie niewielkie zadrzewienia ciągnące się wzdłuż brzegów jeziora oraz wokół cmentarza³⁴.

³⁴ Uwagę zwraca owalne skupisko drzew o powierzchni ok. 0,23 ha, zlokalizowane na niewielkim półwyspie przy południowym brzegu jeziora. Swym kształtem, wielkością i lokalizacją przypomina grodzisko.

Ryc. 39. Lubień Kujawski, 1959 r. – procentowy udział poszczególnych jednostek krajobrazowych w powierzchni miasta (źródło: opracowanie własne).

Ryc. 40. Lubień Kujawski, 1959 r. – mapa jednostek krajobrazowych (źródło: opracowanie własne).

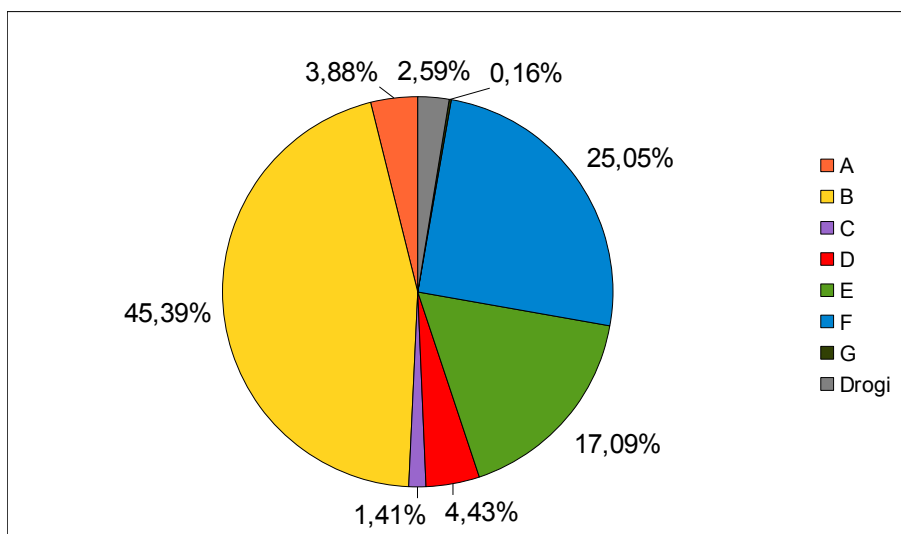
Komórki związane z krajobrazem miejskim (A) zajmowały w 1959 roku w Lubieniu Kujawskim ledwie 2% powierzchni. Są to głównie skupienia zabudowy wokół głównego placu i wzdłuż ulic od niego odchodzących. Na zapleczach zabudowy powszechnie występują sady. Ważnym obiektem jest również zespół dworsko-parkowy o powierzchni 3,5 ha (wraz z częścią folwarczną, ogrodem i sadem blisko 7,5 ha) zlokalizowany na południe od centrum, użytkowany jako dom dziecka. Od południowego zachodu miasto graniczyło z trawiastym lotniskiem wojskowym, fragmentarycznie uwzględnionym w strefie ekwidystanty 100 m od granicy administracyjnej.

Komórki krajobrazowe związane z procesami transformacyjnymi (D) występowały głównie przy południowej pierzei placu głównego (omówione wyżej miejsca zniszczenia „dzielnicy” żydowskiej). Były to również rozproszone parcele w różnych częściach miasta. Łącznie stanowiły ok. 1% powierzchni miasta.

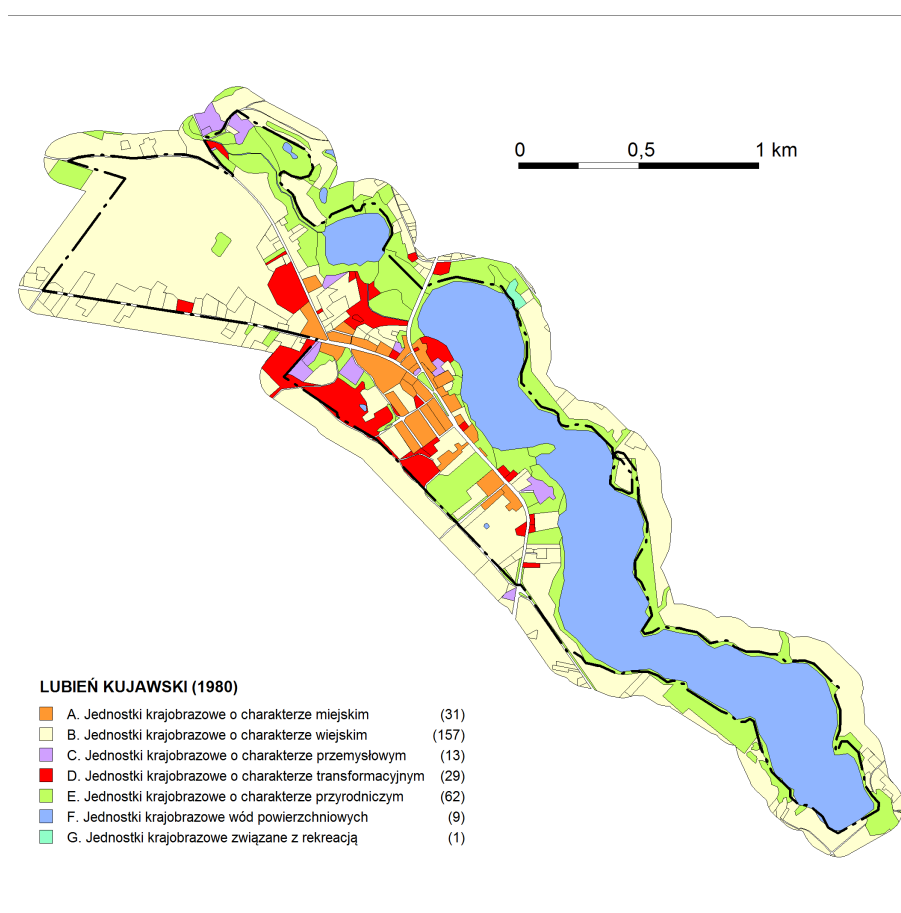
Diagram i mapę dla otwierającego przekroju przedstawiają ryciny (ryc. 39 i ryc. 40).

8.4.2. Krajobraz Lubienia Kujawskiego w 1980 roku

Podobnie jak w roku 1959 roku ważnym elementem krajobrazu Lubienia Kujawskiego są wody powierzchniowe (F). Komórki krajobrazowe z nimi związane stanowią ok. 25% powierzchni. Największą kategorią pozostają komórki związane z krajobrazami rolniczymi (B), które jednak odnotowały czytelny spadek (o ok. 10%) udziału w porównaniu z przekrojem wcześniejszym, zajmując ok. 45% powierzchni. Obszary rolne częściowo uległy renaturyzacji, przechodząc do kategorii E, która odnotowała niewielki wzrost (z 14% do 17%). Jednak istotny jest również wzrost komórek związanych z krajobrazami miejskimi (A). Kategoria ta uległa niemal podwojeniu, osiągając niemal 4% powierzchni.

Ryc. 41. Lubień Kujawski, 1980 r. – procentowy udział poszczególnych jednostek krajobrazowych w powierzchni miasta (źródło: opracowanie własne).

Ryc. 42. Lubień Kujawski, 1980 r. – mapa jednostek krajobrazowych (źródło: opracowanie własne).

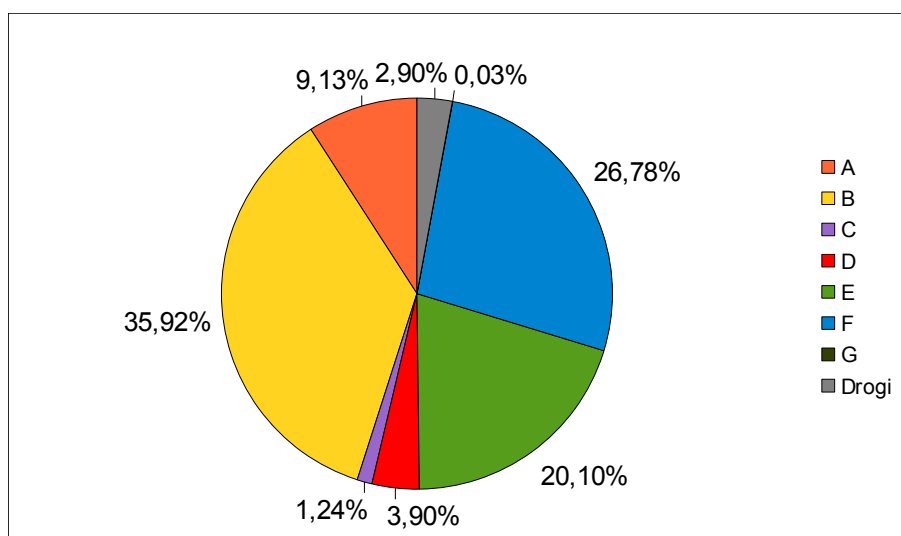
Procesy urbanizacyjne przebiegały głównie wokół historycznie ukształtowanego centrum. Towarzyszył im wzrost komórek krajobrazowych związanych z transformacjami krajobrazu (D), które osiągnęły wysoki poziom 4,5%. Warto nadmienić, że w dużej mierze były to procesy progresywne związane z budową osiedli domów jednorodzinnych, a także przeznaczenie części terenów na rozbudowę infrastruktury miejskiej (np. zespołu szkół) oraz obiektów przemysłowych. W związku z tym ostatnim, kategoria C odnotowała przyrost, osiągając 1,4% powierzchni. Istotne było tu także pojawienie się terenów eksploatacji kruszyw na północnych rubieżach miasta.

Warto również zauważyć pojawienie się nowej kategorii krajobrazów rekreacyjnych (G), głównie związanych z rozwojem infrastruktury nad północno-wschodnim brzegiem Jeziora Lubieńskiego. Zmiany w postaci graficznej przedstawiają ryciny (ryc. 41 i ryc. 42).

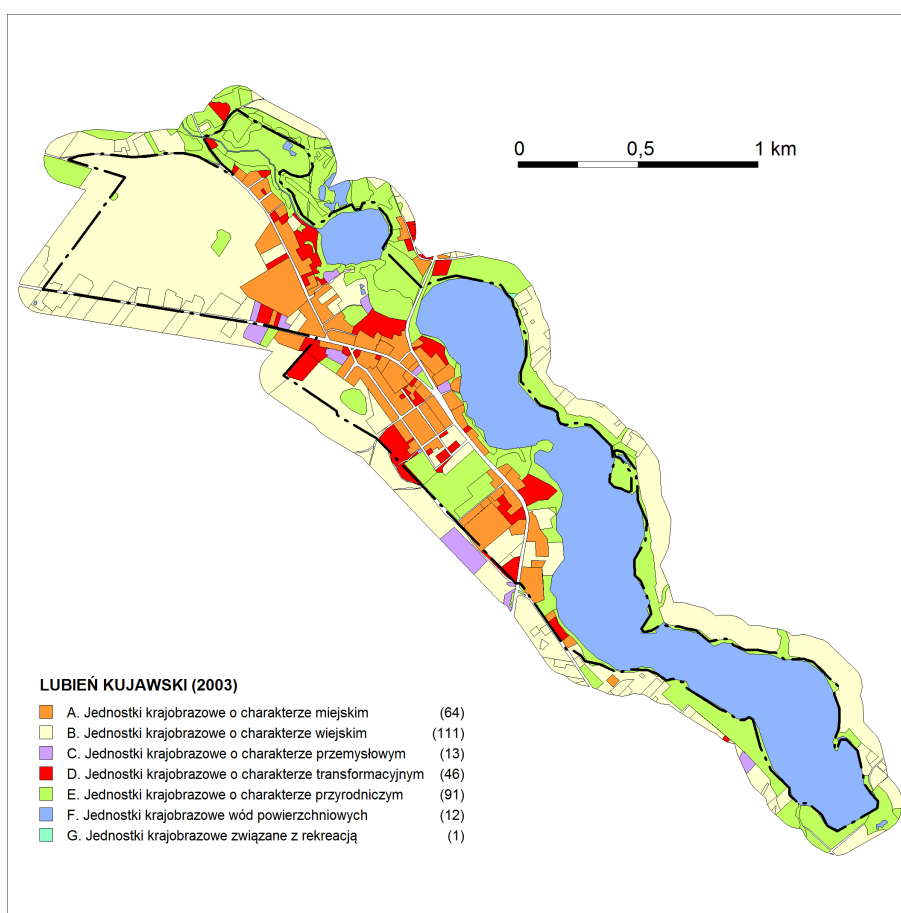
8.4.3. Krajobraz Lubienia Kujawskiego w 2004 roku

Ostatni z przekrojów czasowych (ryc. 43 i ryc. 44) przynosi obraz miasta po przemianach, które nastąpiły w 1989 roku. Przede wszystkim związane były z urbanizacją. Komórki krajobrazowe o charakterze miejskim (A) osiągnęły poziom 9% powierzchni. O podobną wartość spadł w porównaniu z rokiem 1980 rokiem udział komórek o charakterze wiejskim (B). Pozostałe kategorie znajdowały się na podobnym poziomie, co w przekroju poprzedzającym. Niewielki wzrost nastąpił jedynie w przypadku krajobrazów określonych przez funkcje przyrodnicze (E), które osiągnęły poziom 20%.

Pomimo podobnej powierzchni, znacząco zmienił się rozkład przestrzenny komórek krajobrazowych związanych z procesami transformacji (D). W pierwszej dekadzie XXI wieku były one rozproszone, a dominowały wśród nich procesy regresywne, związane utratą funkcji przez zakłady przemysłowe oraz odłogowaniem niektórych terenów.

Ryc. 43. Lubień Kujawski, 2004 r. – procentowy udział poszczególnych jednostek krajobrazowych w powierzchni miasta (źródło: opracowanie własne).

Ryc. 44. Lubień Kujawski, 2004 r. – mapa jednostek krajobrazowych (źródło: opracowanie własne).

Mapę dla tego przekroju unaczęsniono o najnowsze inwestycje: zakład produkujący opakowania z tworzyw sztucznych, powstały na fragmencie dawnego lotniska i towarzyszące mu osiedle, które omówiono w rozdziale 6.4.2. Ten ostatni obiekt nie miał znaczącego wpływu pod względem powierzchni w kategorii komórek związanych z krajobrazami miejskimi, jednak wnosi on nową jakość do krajobrazu małego miasta. Podobny charakter ma przejście pawilonu handlowego przez jedną z sieci marketów.

8.5. Procesy regresywne w świadomości władz miasta i mieszkańców

Dokumentem charakteryzującym Lubień Kujawski i wskazującym kierunki jego rozwoju jest Strategia rozwoju miasta i gminy z 2001 roku. Pomimo że dokument został uchwalony dekadę temu, to zawiera on wskazania do roku 2015. Autorzy wskazują na niewielki spadek zaludnienia w latach 90., jednak zaznaczają, że nie dotyczy on samego miasta (Strategia rozwoju... 2001: 11). Tymczasem proces ten, co wykazano w niniejszej pracy, uległ nasileniu po roku 2001. Za tymi procesami stoją ujemny przyrost naturalny, a także migracje, wskazywane również autorów Strategii:

„Przyczyną takiego stanu są likwidacja zakładów pracy, brak opłacalności w produkcji rolnej, gdzie nakłady przewyższają efekty produkcji, pogarszająca się sytuacja ekonomiczna ludności. Powyższe czynniki są główną przyczyną migracji ludności celem poprawy warunków bytowych” (Strategia rozwoju... 2001: 11).

Pomimo uchybień metodycznych, interesujące obserwacje zawierają wyniki ankiety, cytowane w Strategii rozwoju Lubienia Kujawskiego (2001). Ponad 60% mieszkańców gminy (w tym miasta) uważa, że żyje im się gorzej w porównaniu z innymi gminami. Interesującym faktem jest to, że ponad dekadę po przemianach, które nastąpiły w 1989 roku, połowa mieszkańców nie dostrzega zmian – odpowiedź „nic się nie dzieje”. Kolejne 10% wprost twierdzi, że nie tyle nie dostrzega, a wręcz uważa, że nic się nie zmieniło. Grupę dostrzegającą zmiany

stanowi 35% mieszkańców gminy. W tym kontekście zaskakuje wniosek wyciągnięty przez autorów Strategii rozwoju, którzy stwierdzają, że „zmiany po 1990 r. są wyraźnie widoczne – w postaci budowy i modernizacji dróg, telefonizacji, a także budowy wodociągów” (Strategia rozwoju... 2001: 43). Czy przyczyną tego jest rutyna, często towarzysząca powstawaniu tego typu dokumentów, czy też raczej swoista „prawomyślność”, zakładająca, że zmiany po 1989 roku są z definicji wyłącznie pozytywne – to raczej zagadnienie dla socjologów. Niemniej, warto zwrócić na to uwagę geografów, którzy chętnie wykorzystują, jako materiał badawczy, różnorodne dokumenty strategiczne, powstające na różnych szczeblach.

Wśród priorytetowych problemów, którymi winny zająć się władze Lubienia Kujawskiego, ankietowani mieszkańcy w pierwsze kolejności wskazują bezrobocie oraz szkolnictwo i infrastrukturę (Strategia rozwoju... 2001: 34-37).

Pojęcie krajobrazu pojawia się w tekście Strategii rozwoju w znaczeniu ogólnym, jako hasło wskazujące na korzystne uwarunkowania sprzyjające rozwojowi „pewnych form wypoczynku i rekreacji”. Znow trudno nie ulec wrażeniu, że turystyka jest jedną z dziedzin, którą uznaje się, niejako automatycznie, za właściwą, nawet w gminie, której lesistość nie przekracza 5%, największy zbiornik (Jez. Lubieńskie) jest zanieczyszczony, nie istnieje agroturystyka, a liczba miejsc noclegowych nie przekracza 20. Do jedynej atrakcji o znaczeniu ponad gminnym pretenduje skansen etnograficzny w Kłóbce (Strategia rozwoju... 2001: 29-30).

Potencjałem rozwojowym miasta jest teren dawnego lotniska, wskazywany jako miejsce możliwej aktywizacji gospodarczej. Istotnie, to na tym terenie powstała fabryka opakowań Superfos. Niemniej obraz miasta Lubienia Kujawskiego zarysowany w jego Strategii rozwoju (2001) zdaje się odbiegać od jego rzeczywistego stanu i potencjału.

Kolejnym dokumentem wskazującym kierunki rozwoju gminy – także w wymiarze przestrzennym, również krajobrazowym jest studium uwarunkowań

i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy. W 2010 roku Lubień Kujawski przystąpił do opracowania nowej edycji tego dokumentu. Podczas pisania niniejszego rozdziału nie był on dostępny.

8.6. Podsumowanie

Lubień Kujawski to najmniejsze z analizowanych miast. O jego specyfice świadczy duży udział wód powierzchniowych w granicach administracyjnych miasta (około 1/4 powierzchni), także brak linii kolejowej oraz jego poniekąd wiejski charakter, zbliżający Lubień Kujawski do pojęć stosowanych jeszcze przez Tłoczka (1955), tj. miasteczka rolniczego.

Uwagę zwracają zmiany w krajobrazie, których źródła doszukiwać się należy w drugiej wojnie światowej. Pierwszą z nich była likwidacja żydowskiego fragmentu miasta – przestrzeń ta do dziś pozostaje nie w pełni zagospodarowana, choć znajduje się w sąsiedztwie głównego placu (ryнку) miasta. Druga to zbudowanie w sąsiedztwie miasta lotniska, które obecnie nieużytkowane, z jednej strony stanowi o specyfice pejzażu południowej strony miasta (rozległe tereny „niczyje”), z drugiej zaś stały się potencjałem miasta, obszarem możliwym do zagospodarowania.

W skali miasta widoczny jest niewielki wzrost udziału komórek krajobrazowych o funkcjach przyrodniczych. Niemniej, najistotniejsze transformacje krajobrazu Lubienia Kujawskiego nie dotyczą jego wymiaru ilościowego, a jakościowego, choćby zmiany sposobu użytkowania czy pojawiania się nowych form zamieszkiwania, obcych dla małego miasta.

9. Małomice

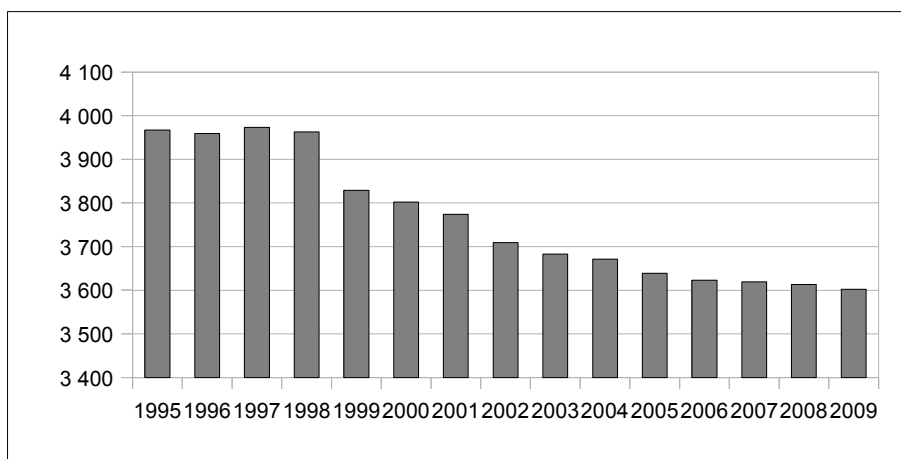
9.1. Charakterystyka geograficzna

Pod względem administracyjnym Małomice leżą w południowej części województwa lubuskiego, stanowiąc część powiatu żagańskiego. Miasto to jest również siedzibą władz gminy wiejsko-miejskiej. Jest ono położone pomiędzy znajdującym się na zachód Żaganiem (około 12 km), a znajdującą się na wschód Szprotawą (około 6 km).

Pod względem fizycznogeograficznym miasto leży na obszarze Borów Dolnośląskich, które wchodzi w skład Niziny Śląsko-Łużyckiej, będącej częścią Nizin Sasko-Łużyckich (Kondracki 2002). Małomice położone są nad rzeką Bóbr, wśród rozległych lasów.

Powierzchnia Małomic to około 5,4 km², przy powierzchni gminy wynoszącej niemal 80 km². Zwraca uwagę użytkowania ziemi w gminie, której 45% jest przeznaczone na użytki rolne, ale taka sama powierzchnia jest zajmowana przez lasy. Pozostałe 10% powierzchni to obszary zurbanizowane i inne formy użytkowania.

Zaludnienie gminy Małomice wynosi 5409 osób (Bank Danych Lokalnych GUS 2009). Same Małomice mają 3602 mieszkańców, czyli około 65% populacji całej gminy. Widoczny jest spadek liczby mieszkańców. Tendencja ta utrzymuje się od połowy lat 90. W 2009 roku Małomice zamieszkiwało 165 osób mniej w porównaniu z rokiem 1995 (ryc. 45). Bezrobocie w gminie oscyluje w okolicach 14% – w 2009 roku bez pracy pozostawało 512 osób (Bank Danych Lokalnych GUS 2009).

Ryc. 45. Zmiany zaludnienia Małomic w latach 1995-2009

(źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS).

9.2. Zarys historii Małomic

Małomice to miasto, które prawa uzyskało bardzo późno, bowiem dopiero w 1969 roku. Niemniej, istnieją poszlaki, że osadnictwo na tym terenie pojawiło się w czasach kultury łużyckiej, a zatem jeszcze przed naszą erą. Osada istniała na pewno od VI wieku n.e. Natomiast pierwsza wzmianka w źródłach pisanych pochodzi z pierwszej połowy XIV stulecia. Około dwieście lat później Małomice (Małynicz) stały się własnością feudalną. Wtedy też, tj. w XVI wieku, prawdopodobnie uzyskały one ograniczone prawa miejskie (1572), na pewno status osady targowej. Wpłynęło to pozytywnie na rozwój gospodarczy niewielkiej miejscowości. Rozwój cechów rzemieślniczych, szczególnie kowalstwa, zwiastował późniejszą ekspansję przemysłu metalurgicznego na omawianym obszarze. Archiwalia kartograficzne sugerują, że morfologia krajobrazu Małomic wykazywała cechy miejskie. Przestrzeń zorganizowana była nad rzeką, wokół prostokątnego rynku o częstych wymiarach ok. 60 na 70 m (Kulesza 2000). Przy rynku zlokalizowany był kościół, a na zachód od niego pałac właścicieli (wybudowany w 1698 roku – dziś nieistniejący) z ogrodem (Siuchniński 1965).

W drugiej połowie XVIII wieku miejscowość przeszła w ręce rodu von Dohnów. Nowi właściciele rozpoczęli proces industrializacji Małomic. Wpłynęło to na rozwój całej osady. Już w 1801 roku uruchomiono pierwsze piece hutnicze.

Intensywny rozwój metalurgii miasto zawdzięcza zamówieniom pruskiej armii. W pierwszej ćwierci wieku XIX Małomice były jednym ze znaczniejszych ośrodków przemysłowych Śląska. Jednym z istotnych wydarzeń tego okresu były wojny napoleońskie, podczas których spalony został pałac właścicieli osady, von Dohnów. Obiekt ten, co warto podkreślić, o istotnym znaczeniu dla krajobrazu symbolicznego Małomic, został odbudowany w połowie stulecia. Dalszy, dynamiczny rozwój gospodarczy bazował na produkcji hutniczej dla wojska. Surowcem była lokalna ruda darniowa. Stan ten trwał w zasadzie do końca XIX stulecia. Dopiero w 1898 roku uruchomiono pierwszy w Małomicach znaczący zakład, którego asortyment był w zasadzie przeznaczony na rynek cywilny. Była to fabryka naczyń (www.malomice.pl, dostęp: 4.04.2010., Siuchniński 1965).

Podobnie do innych przykładów analizowanych w niniejszej pracy, wiek XIX był okresem przemian w krajobrazie związanych z pojawieniem się przemysłu. Zwykle związane były z tym również przekształcenia tkanki miejskiej związane z zastępowaniem zabudowy drewnianej murowaną, a także z pojawieniem się nowych, wcześniej nieistniejących form antropogenicznych, choćby kolei żelaznych. Co jednak wyróżnia Małomice to wzajemne proporcje obszaru starego miasta względem powstałych w XIX wieku obiektów przemysłowych. Kompleks Huty Maria zajmuje zbliżoną powierzchnię do centrum (starych) Małomic (www.malomice.pl, dostęp: 4.04.2010.).

Położenie Małomic (*Mallmitz*) sprzyjało utrzymaniu produkcji przemysłowej w okresie pierwszej wojny światowej. Stagnacja przyszła po zakończeniu działań wojennych, gdy będące stroną przegraną Niemcy musiały przyjąć warunki traktatu wersalskiego, w tym te, związane z demilitaryzacją kraju. Efektem tego było zamknięcie huty w latach 20. XX wieku. Została ona uruchomiona ponownie po dojściu Hitlera do władzy, gdy wbrew postanowieniom z 1919 roku, wznowiono początkowo potajemnie, a w dalszych latach w zasadzie jawnie, produkcję zbrojeniową w Niemczech. Pod koniec lat 20. w Małomicach wybudowano kościół katolicki.

Lata 30. zatem, to okres rozwoju miasta. Wtedy też nastąpiły istotne zmiany w jego krajobrazie. Rozbudowie uległa południowa część miasta (na południe od nieistniejącego rynku, co zostanie omówione później). Głównie były to osiedla mieszkaniowe o charakterze willowym, poniekąd zainspirowane ideami E. Howarda (miasto-ogród), ale zapewne także architekturą i urbanistyką nazistowską. Z duchem rozwoju miast w latach 30. idzie również rozwój terenów sportowych³⁵. Wtedy oddano do użytku boisko oraz basen.

Do czasów drugiej wojny światowej rozwój Małomic przebiegał podobnie do innych analizowanych przykładów. Istniały okresy stagnacji czy wyraźnego kurczenia się lub wręcz degradacji ośrodka (np. podczas wojen napoleońskich), lecz podstawowy kierunek rozwoju miasta został utrzymany, przy czym o szczególnym charakterze ośrodka stanowił jego przemysłowy, a nie rolniczy charakter.

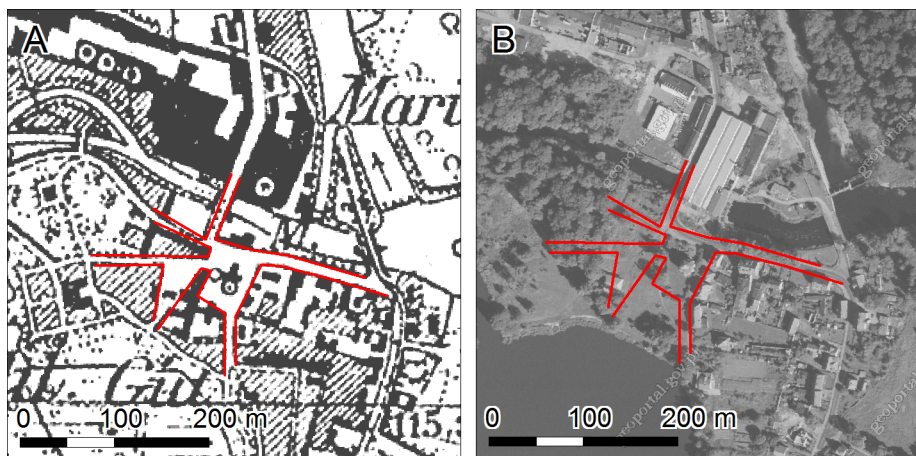
9.3. Transformacje krajobrazu kulturowego Małomic po 1945 roku

Ze względu na przemysłowy charakter, Małomice uległy znaczącym zniszczeniom w wyniku działań wojennych. Celem była znajdująca się w miejscowości (cały czas nie było to miasto) huta. Zniszczeniu uległa również znajdująca się w bezpośrednim sąsiedztwie huty najstarsza część miejscowości o cechach miejskich (rynek, otaczająca go zabudowa, a także pałac z parkiem). Jest to stosunkowo rzadki przykład całkowitego zaniku układu przestrzennego. Punkt ciężkości miasta został przeniesiony na południe. Natomiast w miejscu starego miasta oraz sąsiadującego z nim parku dworskiego powstał skwer miejski (ryc. 46).

Zmianom tym towarzyszył również występujące w innych poniemieckich miastach przemiany ludnościowe. W ciągu powojennych dekad utrzymano przemysłowy charakter miejscowości. Rozbudowie uległa jego południowa część, przy czym progiem rozwojowym była linia kolejowa. W roku 1960 populacja

³⁵ Wyrazem tych nurtów myślowych, mających wpływ na urbanistykę i architekturę kolejnych dekad była tzw. „Karta ateńska” (por. Węclawowicz-Bilska i Blazy 2008).

Małomic osiągnęła poziom 3298 osób (Jelonek 1967). Natomiast w 1969 roku miejscowość uzyskała prawa miejskie. W ciągu kolejnej dekady miasto się rozwijało. W 1975 roku miasto zamieszkiwało blisko 3700 osób.

Ryc. 46. Zanik miejskiego układu przestrzennego w Małomicach: A. stan w 1939, B. stan w 2004 roku (źródła: A. mapa topograficzna 1:25 000, arkusz 4458 Mallnitz; B. zdjęcie lotnicze 1:13 000 CODGiK).

Po przemianach 1989 roku miasto zaczęło borykać się z licznymi problemami gospodarczymi. Największym przedsiębiorstwom zaczął grozić upadek. Również brak środków w budżecie miasta przyniósł spadek jakości tkanki miejskiej. Od połowy lat 90. nałożyły się na to negatywne zjawiska demograficzne, których skutkiem jest depopulacja miasta. Jednak co znamienne w porównaniu z pozostałymi miastami, położenie miasta i po części jego przemysłowy charakter zapobiegły likwidacji linii kolejowej, która pozostaje czynna, w zakresie przewozów towarowych i pasażerskich.

9.4. Transformacje krajobrazu Małomic

Do sporządzenia map jednostek krajobrazowych Małomic posłużyły następujące materiały:

- niemiecka mapa topograficzna w skali 1:25 000, arkusz 4458 Mallnitz,

aktualność 1939,

- zdjęcie lotnicze z zasobu CODGiK w skali 1:26 000 z roku 1975,
- zdjęć lotniczych z zasobu CODGiK w skali 1:13 000 z roku 2004.

Poniższe zestawiono podstawowe charakterystyki komórek krajobrazowych zidentyfikowanych dla poszczególnych przekrojów czasowych (tab. 5).

Tab. 5. Ogólna charakterystyka komórek krajobrazowych dla miasta Małomice

Przekrój czasowy	Liczba komórek krajobrazowych	Maksymalna powierzchnia komórki [ha]	Minimalna powierzchnia komórki [ha]	Średnia powierzchnia komórki [ha]	Odchylenie standardowe
1939	288	40,10	0,020	2,15	4,98
1975	434	40,14	0,005	1,47	4,18
2004	386	55,72	0,005	1,63	5,03

Zaobserwowano wyraźny wzrost rozdrobnienia krajobrazu, mierzony liczbą komórek krajobrazowych, pomiędzy pierwszym a drugim przekrojem czasowym. Efekt ten jednak może wynika z różnic pomiędzy mapą topograficzną a fotografią lotniczą. Niemniej, to właśnie 1975 rok jest przekrojem o maksymalnej liczbie zidentyfikowanych komórek.

Maksymalna wielkość komórki osiągnęła najwyższą wartość w ostatnim przekroju czasowym, co może być związane z ujednoczeniem i uspojnieniem powierzchni leśnych i podlegających renaturyzacji. Najwyższa średnia powierzchnia wystąpiła w pierwszym przekroju, lecz ponownie może to być efekt wykorzystania w tym przypadku mapy topograficznej, jako materiału podstawowego. Minimalna powierzchnia komórki jest porównywalna we wszystkich przekrojach.

9.4.1. Krajobraz Małomic w 1939 roku

Na obrazie krajobrazu Małomic zaważył fakt, iż topografia miasta uległa

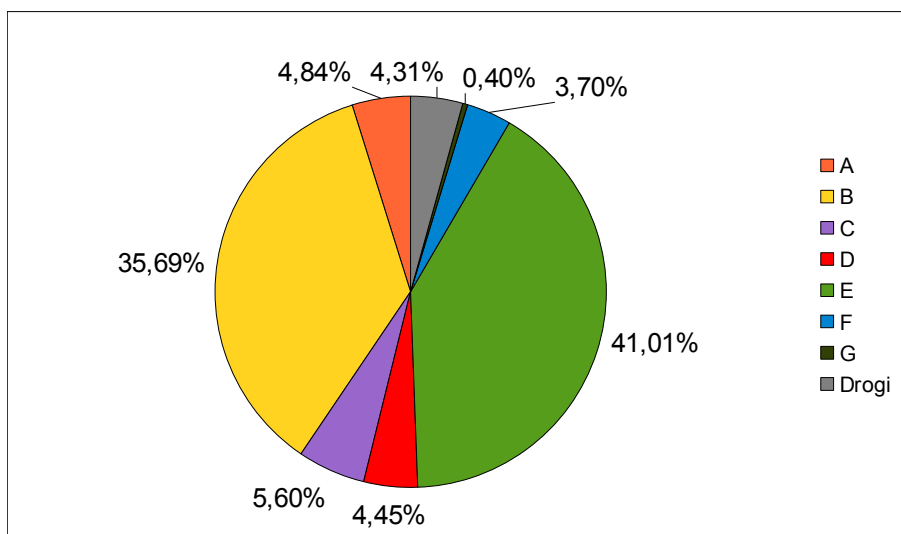
znaczącej zmianie w wyniku zniszczeń wojennych. Należy ten fakt podkreślić, nie można bowiem tej różnicy odczytać z danych ilościowych. Charakterystyczne jest również to, że główną jednostkę krajobrazu Małomic stanowią obszary o charakterze przyrodniczym (E) – głównie są to lasy. Zajmują one nieco ponad 40% powierzchni i wraz z wodami powierzchniowymi (głównie jest to rzeka Bóbr wraz z dopływami i kilkoma towarzyszącymi jej sztucznymi akwenami), zajmującymi około 4% powierzchni, stanowią fundament systemu przyrodniczego miasta. Dopiero na drugim miejscu znajdują się jednostki krajobrazu rolniczego (B), zajmujące niecałe 36% powierzchni miasta.

W porównaniu z innymi miastami, Małomice w pierwszym przekroju czasowym zwracały uwagę stosunkowo wysokim udziałem jednostek krajobrazu miejskiego (A), który wynosił blisko 5%. Zwraca uwagę dwudzielność miasta wyraźnie widoczna na mapie jednostek krajobrazowych. Można wyróżnić starszą część północną z wyraźnie zarysowanym rynkiem, a także pałacem zlokalizowanym w parku oraz znacznie rozleglejszą i nowszą część południową, w dużym stopniu złożoną z osiedli domów jednorodzinnych z działką ogrodową o funkcji ozdobnej (nierolniczej).

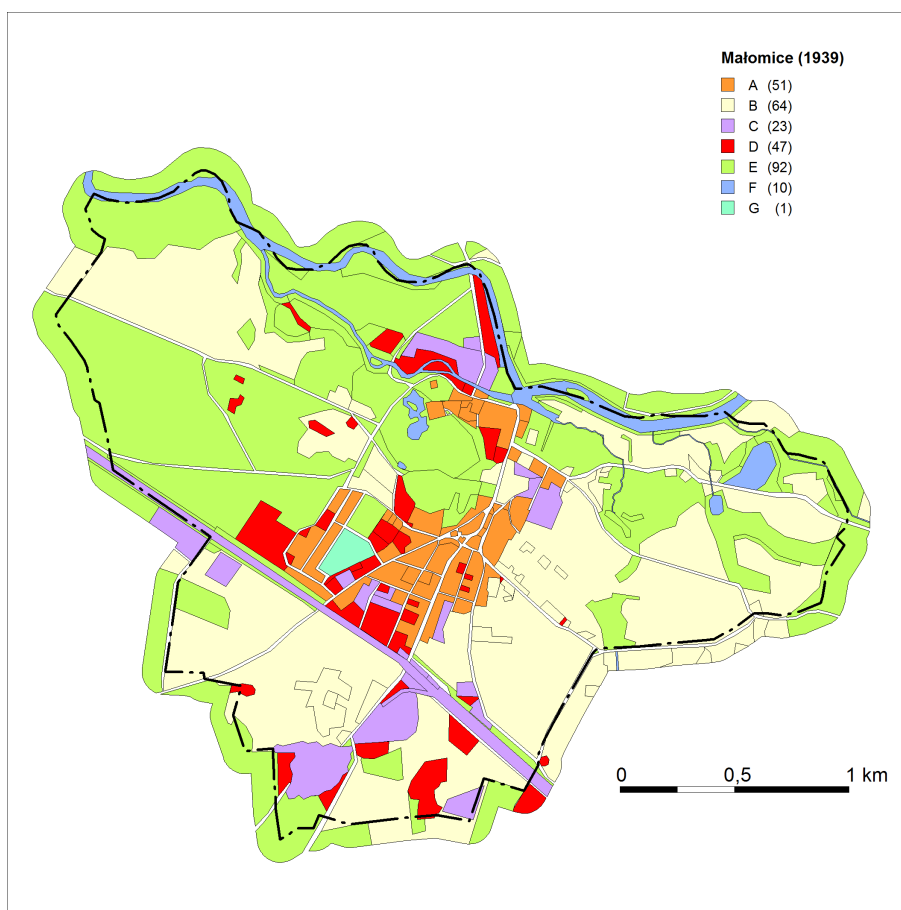
Jednostki krajobrazu związane z przemysłem zlokalizowane są w północnej części miasta, nad rzeką (huta), ale także w południowej, którą przebiega linia kolejowa oraz zidentyfikowana miejsca eksploatacji powierzchniowej kruszyw. Łącznie tereny te zajmują około 5,5% powierzchni.

Stosunkowo wysoki udział osiągnęły jednostki krajobrazowe o charakterze transformacyjnym, który sięgał blisko 4,5%. Było to związane z przedwojenną rozbudową miasta, związaną z rozwojem przemysłu, ale również z coraz większym udziałem terenów zdegradowanych, między innymi poeksploatacyjnych, wymagających rekultywacji lub podlegających sukcesji roślinnej.

Stan krajobrazu Małomic w 1939 roku przedstawiają poniższe ryciny (ryc. 47 i ryc. 48).

Ryc. 47. Małomice, 1939 r. – procentowy udział poszczególnych jednostek krajobrazowych w powierzchni miasta (źródło: opracowanie własne).

Ryc. 48. Małomice, 1939 r. – mapa jednostek krajobrazowych (źródło: opracowanie własne).

9.4.2. Krajobraz Małomic w 1975 roku

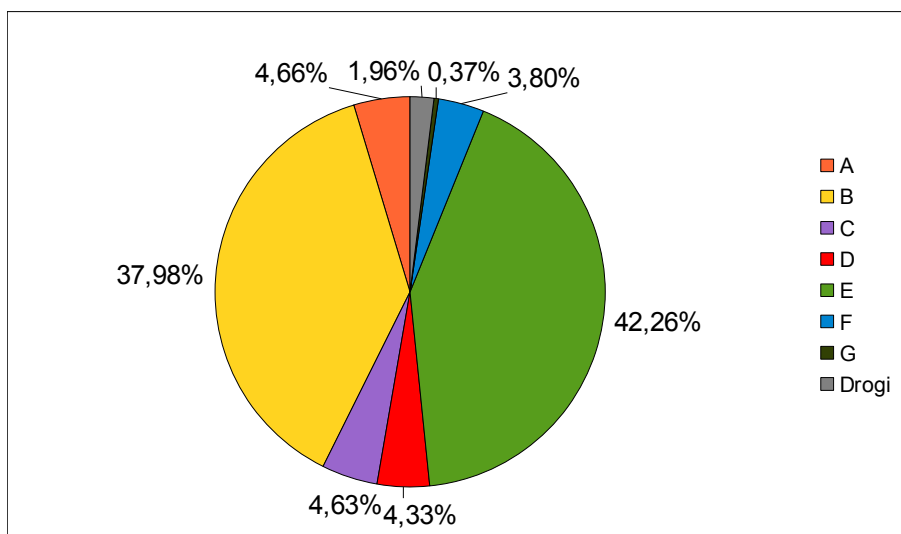
Pod względem miar ilościowych (powierzchni) zwraca uwagę podobieństwo stanu krajobrazu miasta względem roku 1939. Udziały poszczególnych jednostek krajobrazowych są bardzo do siebie zbliżone. Najwyższy udział utrzymały komórki określone przez funkcje przyrodnicze (E), które wraz z wodami powierzchniowymi (F) stanowiły niemal połowę (46%) powierzchni Małomic. Natomiast jednostki krajobrazów rolniczych (B) zajmowały 40% powierzchni.

Krajobrazy miejskie podobnie jak w roku 1939 stanowiły około 5% powierzchni, jednak całkowitemu zniszczeniu uległa północna część miasta z rynkiem. Co istotne i stosunkowo rzadkie, to fakt, iż całkowicie zatarty został układ urbanistyczny najstarszej części. Zniszczeniu uległ również pałac oraz park. Tereny te zaczęły pełnić funkcje przyrodnicze (E), ulegając postępującej sukcesji roślinnej.

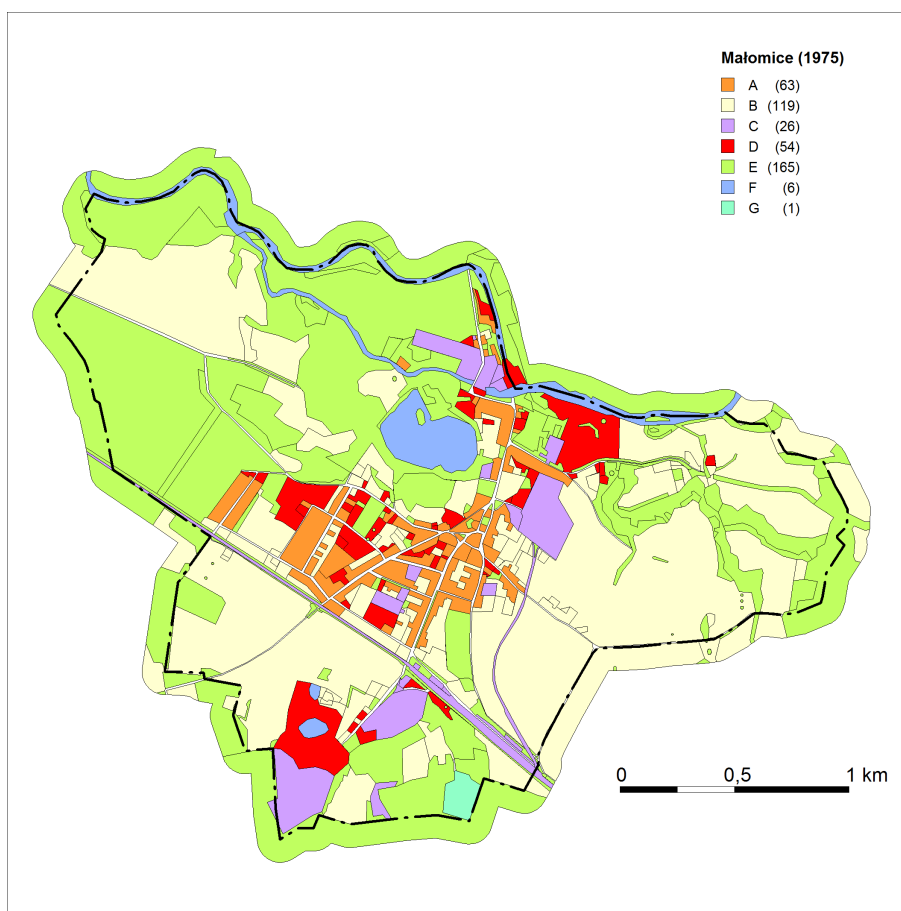
Rozbudowie uległa część południowa. Większych zmian pod względem rozkładu przestrzennego nie odnotowano w przypadku jednostek krajobrazu przemysłowego (C), choć ich udział zmalał nieznacznie względem wcześniejszego przekroju czasowego. Bardzo zbliżony do okresu wcześniejszego był również udział jednostek krajobrazu o charakterze transformacyjnym (D). Było to około 4,5%. W krajobrazie pojawiło się nieco więcej terenów poeksploatacyjnych. Dominujące znaczenie utrzymały tereny huty położone nad Bobrem.

Niewielki choć czytelny był udział jednostek krajobrazu związanych z rekreacją (G).

Małomice w roku 1975 przedstawiono na rycinach (ryc. 49 i ryc. 50).

Ryc. 49. Małomice, 1975 r. – procentowy udział poszczególnych jednostek krajobrazowych w powierzchni miasta (źródło: opracowanie własne).

Ryc. 50. Małomice, 1975 r. – mapa jednostek krajobrazowych (źródło: opracowanie własne).

9.4.3. Krajobraz Małomic w 2003 roku

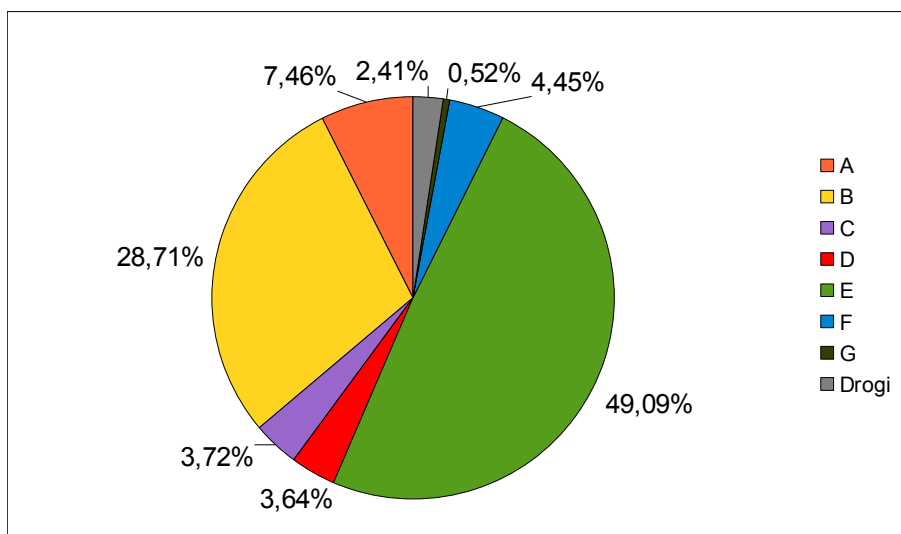
Przekrój zamykający charakteryzuje się największymi zmianami. Przede wszystkim wzrósł udział jednostek krajobrazowych związanych z funkcjami przyrodniczymi (E), które przekroczyły poziom 50% powierzchni miasta (wraz z wodami powierzchniowymi 55%). Natomiast zredukowany został dość znacząco, bowiem o około 10%, udział jednostek krajobrazu rolniczego (B). Część tych terenów uległa odłogowaniu, a ostatecznie sukcesji, przechodząc do wcześniej omówionej kategorii E.

W porównaniu z rokiem 1975 większy udział miały jednostki krajobrazu miejskiego, które zajmowały około 7,5%. Skutkiem procesów urbanizacyjnych jest zagęszczenie zabudowy w południowej części miasta, a także – choć w mniejszym stopniu – ekspansja na tereny do tej pory niezabudowane, najczęściej wcześniej użytkowane rolniczo.

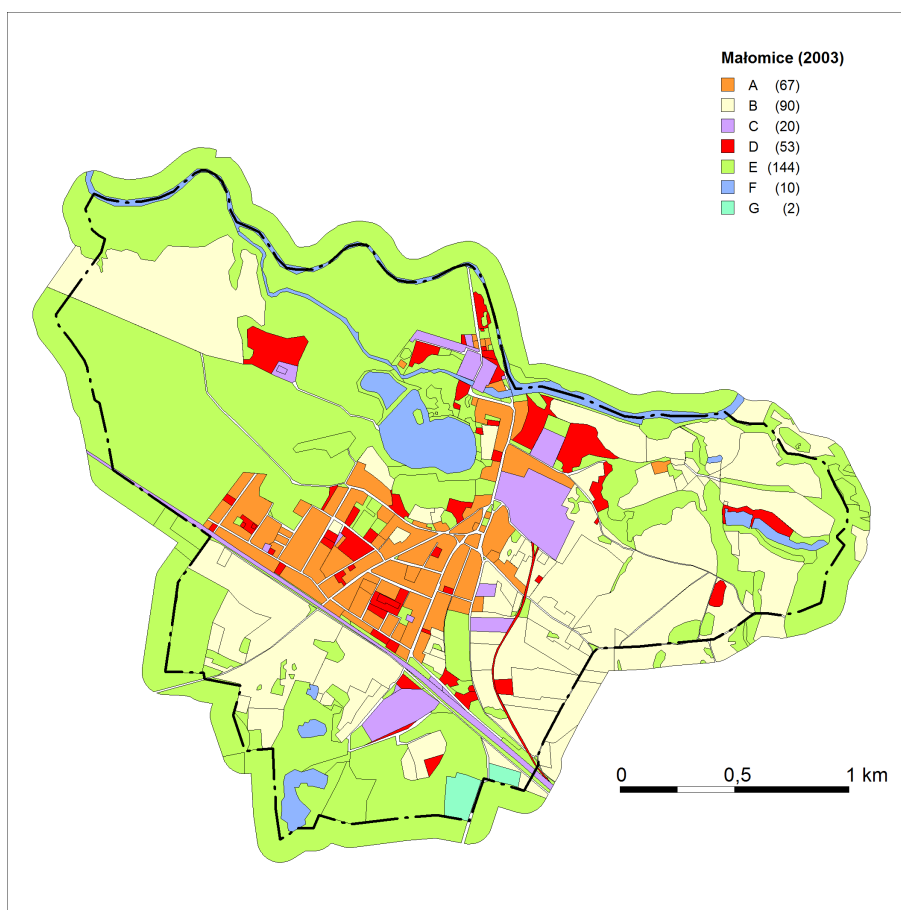
Udział jednostek o charakterze transformacyjnym nieco zmalał, osiągając w roku 2004 wartość około 3,5%. Jest to związane ze zrehabilitowaniem terenów poeksploatacyjnych w południowej części miasta. Choć warto zauważyć pojawienie się nowych obszarów tego typu, na przykład w zachodniej części.

Jednak procesem dominującym pozostaje wzrost udziału terenów biologicznie czynnych, co ma korzystny wpływ na potencjał przyrodniczy miasta. Warto na koniec wspomnieć o czytelnym spadku powierzchni zajmowanej przez jednostki krajobrazu związane z przemysłem (C). Jest to związane z przemianami w tej sferze gospodarki, często wiążącymi się z likwidacją zakładów produkcyjnych. Przy czym w polskich warunkach zamknięcie zakładu nie wiąże się z jego fizyczną likwidacją z krajobrazu. Jest to często proces długotrwały i jego częścią są działania niekontrolowane, związane z nielegalnym odzyskiem złomu i innych materiałów z tego typu miejsc.

Opracowanie graficzne wyników zamykającego przekroju czasowego przedstawiają ryciny (ryc. 51 i ryc. 52).

Ryc. 51. Małomice, 2004 r. – procentowy udział poszczególnych jednostek krajobrazowych w powierzchni miasta (źródło: opracowanie własne).

Ryc. 52. Małomice, 2004 r. – mapa jednostek krajobrazowych (źródło: opracowanie własne).

9.5. Procesy regresywne w świadomości władz miasta i mieszkańców

Dokumentem sporządzonym dla samych Małomic jest strategia rozwoju miasta i gminy. Jednak została ona uchwalona w 1999 i jej horyzont czasowy sięgał roku 2010. Obecnie gmina nie posiada aktualnego dokumentu o charakterze strategicznym.

Małomice są jedynym z badanych miast, które wykazują przemysłowy, a nie rolniczy charakter. Co więcej, położone jest ono wśród rozległych lasów. Te szczególnie uwarunkowania przyrodnicze łączą kilka gmin w tym regionie Polski i to one stały się podstawą utworzenia lokalnej grupy działania „Bory Dolnośląskie”. W jej skład wchodzi dziesięć gmin z województw lubuskiego oraz dolnośląskiego, między innymi Małomice. Organizacja ta ma własną strategię rozwoju, integrującą działania poszczególnych gmin. Jej misję sformułowano następująco:

„Lokalna Grupa Działania «Bory Dolnośląskie» to Stowarzyszenie osób, których celem nadrzędnym jest rozwój obszarów wiejskich Borów Dolnośląskich – krainy tradycji i wyjątkowej przyrody. Działamy poprzez partnerską współpracę i porozumienie trzech sektorów dla integracji gmin i lokalnych społeczności. Chcemy łączyć różne środowiska i skupiać ludzi wokół spraw ważnych dla regionu. Nie boimy się sporów bo wiemy jak je twórczo rozwiązywać” (Lokalna Strategia Rozwoju... 2008: 72).

Zwraca uwagę skupienie działań na obszarach wiejskich, choć warto też wspomnieć, że mocno podkreślane są walory krajobrazu, który jest źródłem tożsamości regionu (por. Cosgrove 1988).

Dokument zawiera również diagnozę sytuacji demograficznej Małomic. W latach 2002-2006 odnotowano ujemne saldo migracji, zarówno w ruchu wewnętrznym, jak i zagranicznym. Zwraca również uwagę ujemny przyrost naturalny, choć ten wskaźnik w ostatnich latach znów osiągnął wartości dodatnie (Lokalna Strategia Rozwoju... 2008: 44-45).

Lokalna Strategia Rozwoju... (2008) określa również główne cele dla

poszczególnych gmin, realizowane w nawiązaniu do uwarunkowań lokalnych. Zdefiniowano trzy główne cele, mające prowadzić do rozwoju regionu i zahamowaniu negatywnych procesów:

1. lepsze wykorzystanie potencjału przyrodniczego i kulturowego w rozwoju regionu,
2. wzrost miejsc pracy na obszarach wiejskich,
3. wzrost kapitału społecznego w Borach Dolnośląskich.

W ramach każdej z powyższych kategorii realizowane są cele szczegółowe, dobrane indywidualnie dla każdej z gmin należącej do lokalnej grupy działania. Dla Małomic są to: (1) promocja regionu Bory Dolnośląskie, (2) rozwój mikroprzedsiębiorczości i wsparcie firm usługowych oraz (3) rozwój współpracy partnerskiej (Lokalna Strategia Rozwoju... 2008: 100). Do celów, które mają osiągnąć Małomice, nie należy rozwój infrastruktury turystycznej i sportowo-rekreacyjnej. Odróżnia to w pewnym stopniu opisywane tu miast od innych badanych w niniejszej pracy.

Strategie rozwoju zawierają zwykle w swej treści wyniki ankiet przeprowadzonych wśród mieszkańców. Jednak, jak można wnioskować choćby z liczby zebranych ankiet, często nie są to dane kompletne i systematycznie zbierane. Wybiegając zatem nieco poza główne wątki tego rozdziału, warto też zwrócić na inne źródła informacji, świadczące o świadomości mieszkańców w kwestii negatywnych procesów zachodzących w miastach.

Niekiedy to sami mieszkańcy wskazują konkretne sytuacje, mające miejsce w krajobrazie miasta. Ułatwienie w ujawnianiu często negatywnych zjawisk jest Internet. Tworzone są alternatywne względem oficjalnych witryny, a także prezentowane są zdjęcia i filmy. Jest to obszerny, choć rozproszony materiał. Przykładem niechaj będzie film (sekwencja zdjęć) opublikowany pod tytułem „Małomice - Impresje szklanym okiem...”³⁶. Widoczne są w nim fragmenty obrazu będące ilustracją objawów kurczenia się miasta: pustostany, zaniedbane place

36 Dostępny pod adresem: http://youtu.be/flJLZI_qGHo (30.08.2010.).

i budynki, dzikie wysypiska, zdegradowane obiekty sportowe i inne.

9.6. Podsumowanie

Małomice wyróżniają się na tle innych przedstawionych w tej pracy miast kilkoma cechami. Przede wszystkim faktem, że prawa miejskie uzyskały dopiero w latach 60. XX wieku. Jednak już wcześniej miejscowość wykazywała, choćby poprzez układ przestrzenny z rynkiem, wiele cech miejskich. Co więcej, wspomniany układ przestrzenny uległ całkowitemu wymazaniu z krajobrazu miasta podczas drugiej wojny. Zniszczeniu uległa nie tylko zabudowa, ale również siatka ulic. Centrum miasta zostało przeniesione w kierunku południowym.

Kolejną cechą wyróżniającą Małomice jest jej dominująca funkcja. Przynajmniej od XVIII wieku był to ośrodek przemysłowy, przede wszystkim hutniczy, a nie rolniczy, jak ma to miejsce w innych przedstawionych przykładach. Stąd też stosunkowo wysoki udział jednostek krajobrazowych o charakterze przemysłowym, osiągający wartość 5-6%. Choć w ostatnim przekroju odnotowano czytelny spadek do około 4%.

Istotny wpływ na charakter Małomic ma również położenie wśród Borów Dolnośląskich. Już w pierwszym przekroju udział jednostek krajobrazu rolniczego był równoważony przez jednostki krajobrazu określone przez funkcje przyrodnicze, w większości lasy. Udział obu tych kategorii sięgał około 40%. Natomiast w ostatnim przekroju zdecydowaną przewagę uzyskała druga z wymienionych kategorii, osiągając poziom 50% powierzchni miasta.

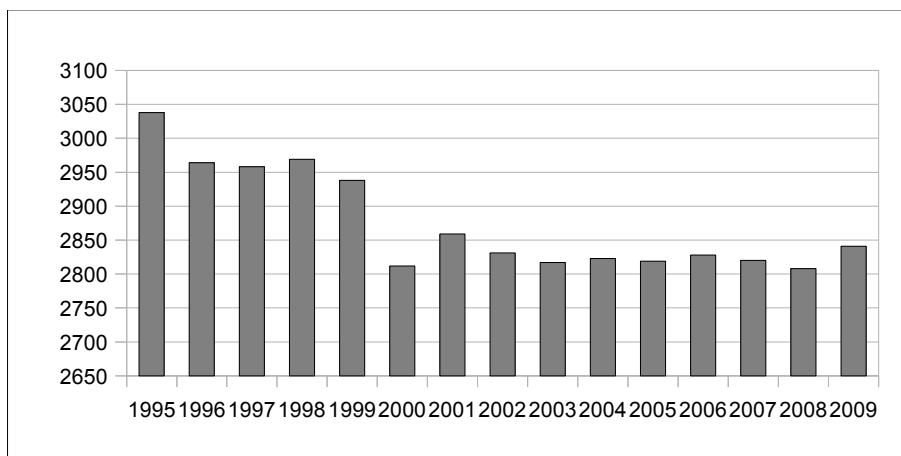
Współcześnie krajobraz Małomic ulega procesom o charakterze regresywnym. Ujemne saldo migracji powoduje odpływ mieszkańców, wzrasta udział nieużytków miejskich i pustostanów. Środki zaradcze podejmowane przez miasto są podejmowane w ramach współpracy z Lokalną Grupą Działania „Bory Dolnośląskie”. Ich celem jest ożywienie szczególnie sektora małych przedsiębiorstw.

10. Nowe Miasteczko

10.1. Charakterystyka geograficzna

Nowe Miasteczko jest jednym z dwóch przykładów leżących w województwie lubuskim. Leży ono w powiecie nowosolskim i jest największym ośrodkiem gminy wiejsko-miejskiej noszącej tę samą nazwę co miasto. Najbliższe większe ośrodki to położone na północ od Nowego Miasteczka Nowa Sól (około 13 km) oraz Zielona Góra (około 30 km), a także znajdujący się 25 km na wschód Głogów.

Zgodnie z fizycznogeograficzną regionalizacją Polski Nowe Miasteczko leży w mezoregionie Wzgórz Dalkowskich, które wchodzi w skład Wału Trzebnickiego (Kondracki 2002). Miasto jest położone w dolinie Białej Wody.

Ryc. 53. Zmiany zaludnienia Nowego Miasteczka w latach 1995-2009
(źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS).

Nowe Miasteczko ma powierzchnię 3,3 km². Natomiast gmina, której jest

siedzibą, zajmuje obszar 77 km². Miasto zatem stanowi około 4,3% powierzchni gminy. Dominującą formą użytkowania jest rolnictwo, zajmujące nieco ponad 70% powierzchni gminy, a kolejne 18% to lasy (Bank Danych Lokalnych GUS 2009).

Całą gminę zamieszkują 5534 osoby, z czego w mieście 2841 (około 50%). Podobnie do innych przykładów, w Nowym Miasteczku widoczny jest spadek liczby mieszkańców, szczególnie wyraźny w drugiej połowie lat 90. Jednak w ostatnich latach nastąpiła stabilizacja sytuacji demograficznej (ryc. 53). Bezrobocie w gminie w roku 2009 dotyczyło około 9% jej mieszkańców (Bank Danych Lokalnych GUS 2009).

10.2. Zarys historii Nowego Miasteczka

Powstanie krajobrazu Nowego Miasteczka jest związane z XIII-wiecznym ruchem lokacyjnym, który dał początek współczesnej sieci osadniczej na terenie Polski. Można domniemywać, że miasto zostało lokowane na miejscu wsi lub osady targowej, leżącej na szlaku z Krosna Odrzańskiego do Wrocławia. Nazwa Nowe Miasteczko pojawiła się w dokumencie z 1296 roku, sygnowanym przez Henryka III. Jest to prawdopodobna data lokacji miasta³⁷. Zastanawia w tym kontekście nazwa osady, przedrostek „Nowy” lub „Nowe” pojawia się często w przypadku późniejszych, nowożytnych ponownych lokacji, często lokalizowanych w bezpośrednim sąsiedztwie pierwotnego miasta (Wróblewska 1977).

Po około 40 latach od prawdopodobnej lokacji Nowe Miasteczko przeszło we władanie czeskie, by w 1386 roku przejść w ręce prywatne – Wirsingów. Opisywane zawirowania związane z własnością miasta przypadły na okres zmian w organizacji systemu administracyjnego. Wprowadzono podział na dystrykty, zarządzane przez wójtów, a nie kasztelanów jak to było wcześniej. Początkowo Nowe Miasteczko było siedzibą wójta, jednak w dokumentach z XV stulecia można odnaleźć wzmiankę przypisującą to miasto do dystryktu kożuchowskiego. Z tego samego wieku pochodzą pierwsze źródła pisane na temat burmistrza i rady

³⁷ Krzysztofik (2007) podaje jako datę lokacji rok 1295.

miejskiej (www.nowemiasteczko.pl, dostęp: 4.03.2011., Siuchniński 1965).

Analizując zachowane relikty początków krajobrazu miasta, szczególnie jego układ przestrzenny z centralnie położonym rynkiem o typowych dla terenów Polski wymiarach 80 x 60 m oraz regularną siatką ulic sugerują, że miasto zostało starannie zaplanowane i stosunkowo szybko zyskało swą dojrzałą formę – pierwotnie zapewne wypełnioną zabudową drewnianą (Kulesza 2000).

Kolejne stulecia to okres dostatku miasta. Zabiegi rycerskiego rodu, do których należało Nowe Miasteczko zapewniły jego mieszkańcom stabilną egzystencję. Duże znaczenie miało rozbudowane prawo targowe. Zapaść gospodarcza (być może także demograficzna?) nadeszła w XVII wieku. Jej przyczyną była wojna trzydziestoletnia, rozpoczęta w 1618 roku. Warto nadmienić, że zagrożeniem nie były bezpośrednie działania zbrojne, które ominęły miasto, ale przemarsze wojsk, które częstokroć rabowały i niszczyły miejscowości znajdujące się na ich drodze. Takie wydarzenia miały miejsce przynajmniej kilkakrotnie, aż do 1634 roku, kiedy to miasto zostało spalone.

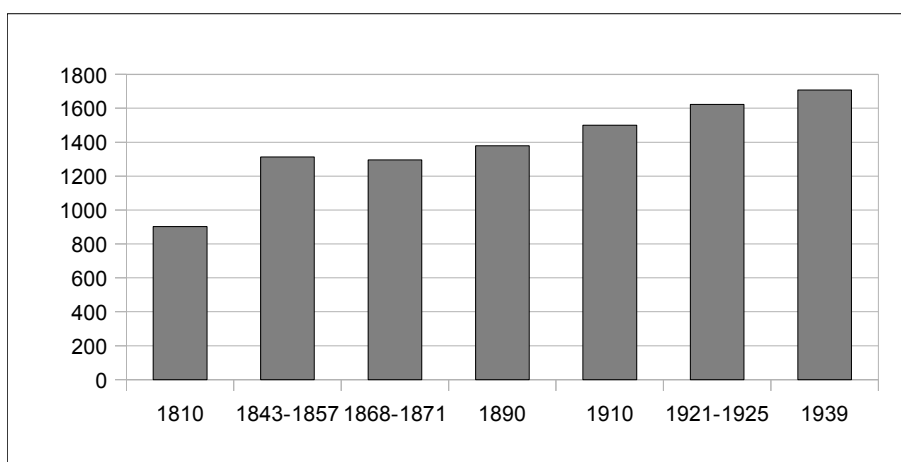
Zakończenie wojny przyniosło istotne zmiany, wpływające również na kształt krajobrazu Nowego Miasteczka. Pierwszorzędnym problemem była niewątpliwie odbudowa miasta, które utraciło swoich właścicieli. W 1649 roku miejscowość przeszła w ręce zakonu jezuitów. Ważnym krokiem było przywrócenie praw targowych, które zostały dodatkowo rozszerzone piętnaście lat później. Stan względnej stabilizacji trwał do połowy XVIII wieku, kiedy to miasto ucierpiało w wyniku wojny siedmioletniej toczonyj w latach 1756-1763³⁸. Pod koniec stulecia znów nastąpiła ważna zmiana administracyjna – miasto stało się częścią księstwa Żagańskiego. W tym też czasie powstał poza obrębem starego miasta zbór ewangelicki, stanowiący jedną z dominant miasta. Do początków XIX stulecia Nowe Miasteczko było ważnym ośrodkiem targowym o charakterze centralnym, posiadającym silne zaplecze rolnicze, a także rzemieślnicze. Przez cały okres swojego istnienia należało ono do kategorii miast najmniejszych

38 Była to pierwsza wojna, którą można określić mianem światowej. Walki toczyły się w Europie, Indiach, Ameryce Północnej, a także na Karaibach.

(Krzysztofik 2007). Początek XIX stulecia był dla miasta niełatwy z powodu powodzi z 1804 roku, ale także przemarszów wojsk w latach 1806-1808.

Jak wykazano na przykładzie innych analizowanych w niniejszej pracy miast, ważnym czynnikiem kształtującym ich krajobraz było pojawienie się kolei. Sprzyjała ona rozwojowi gospodarczemu, a w miastach budowano dworce, magazyny oraz zakłady przemysłowe lokalizowane w pobliżu linii kolejowych. Wiązało się to także z powstaniem stref funkcjonalnych w krajobrazach miasta oraz progów, ukierunkowujących ich rozwój przestrzenny.

Jednak w Nowym Miasteczku pierwsza linia kolejowa, i to o znaczeniu lokalnym (Kozuchów – Niegosławice) została uruchomiona dopiero w 1892 roku. Jest to przykład roli uwarunkowań ekonomicznych i społecznych, które mają wpływ na przestrzeń materialną – krajobraz miasta. W latach 40. XIX stulecia istniały plany poprowadzenia przez Nowe Miasteczko linii kolejowej Wrocław – Berlin oraz Wrocław – Szczecin. Zarzucenie tych planów paradoksalnie można wiązać z dużą świadomością mieszkańców co do roli kolei. Zaproponowali tak wysokie ceny za grunty przeznaczone pod budowę torowisk, że spółka kolejowa musiała odstąpić od inwestycji (www.nowemiasteczko.pl, dostęp: 4.03.2011.)

Ryc. 54. Zmiany demograficzne Nowego Miasteczka w latach 1810-1939

(źródło: Jelonek 1967).

Przez zahamowanie rozwoju miasta, długo dominowała w nim zabudowa

drewniana, która sprzyjała rozprzestrzenianiu się pożarów. Wiadomo przynajmniej o kilku, które w XIX wieku znacząco wpłynęły na degradację tkanki miejskiej. Warto również nadmienić, że przełom XIX i XX wieku to czas wprowadzania zieleni do przestrzeni Nowego Miasteczka. W tym czasie obsadzono lipami ulice śródmiejskie. Jednak pod względem demograficznym XIX stulecie było procesem dynamicznego rozwoju miasta (ryc. 54).

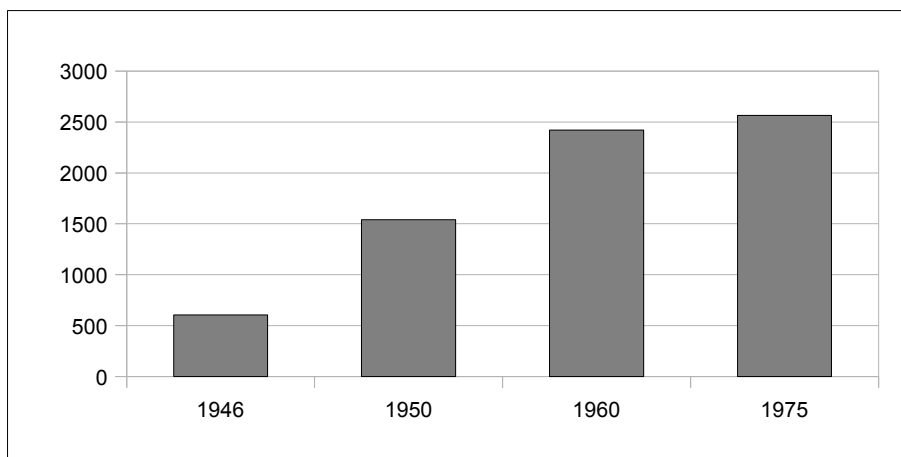
Kłęska Niemiec w I wojnie światowej negatywnie odbiła się na sytuacji gospodarczej Nowego Miasteczka (*Neustädtel*). W 1919 roku utraciło ono prawa miejskie (Krzysztofik 2007). Jako miejscowość o znaczeniu lokalnym funkcjonowało ono do końca drugiej wojny światowej. Działania wojenne ominęły Nowe Miasteczko, dzięki czemu zachowało ono swój zwarty układ przestrzenny. Jednak warto wspomnieć o niewielkiej przestrzeni (0,08 ha), ale znamiennej zmianie w krajobrazie kulturowym miasta. Podczas wojny zlikwidowano kirkut, znajdujący się na peryferiach ówczesnego Nowego Miasteczka³⁹. Częściowo uległ on zabudowie, a jego niewielki fragment został zamieniony w skwer (Burchard 1990). Działania takie, powszechne w miastach objętych rządami hitlerowców, miały wyjątkowo dobitną wymowę ideologiczną i symboliczną, w judaizmie bowiem cmentarze są nienaruszalne tak długo, jak długo wiadomo o ich lokalizacji.

10.3. Transformacje krajobrazu kulturowego Nowego Miasteczka po 1945 roku

Podobnie do innych miast położonych na zachodnich ziemiach obecnej Polski, niekiedy zwanych „odzyskanymi”, najważniejszą zmianą, która uwarunkowała dalszy rozwój miasta była wymiana ludności niemieckiej na polską, a także zmiany polityczne, które nastąpiły w Polsce po 1945 roku. Wiązały się z tym przekształcenia w organizacji życia miasta, dotyczące sposobu sprawowania władzy na szczeblu lokalnym, ale także zmiany toponimii oraz elementów

³⁹ Nakaz budowy cmentarza poza granicami miasta wynika z zasad judaizmu.

krajobrazów sakralnego. W przypadku Nowego Miasteczka, nazwa miejscowości jest tłumaczeniem niemieckiego *Neustädte*. Natomiast procesy demograficzne charakteryzowały się bardzo wysoką dynamiką. W 1946 roku miasto zamieszkiwało ledwie 600 osób (około 1/3 stanu sprzed wojny), by w roku 1950 przekroczyć poziom 1500 mieszkańców (ryc. 55).

Ryc. 55. Zmiany demograficzne Nowego Miasteczka w latach 1810-1939

(źródło: Jelonek 1967, Rocznik GUS 1975).

Miasto nie uległo zniszczeniu podczas wojny, a zatem został zachowany jego układ przestrzenny w kształcie owalu. Istotną częścią krajobrazu Nowego Miasteczka były tereny wojskowe (strzelnice) znajdujące się po jego wschodniej stronie – po wojnie zlikwidowane i przeznaczone pod zabudowę mieszkaniową oraz tereny sportowe. Specyficzne dla krajobrazu Nowego Miasteczka jest to, że funkcjonuje on wraz z przylegającą od zachodu do niego wsią, Gołaszynem. Pomimo odrębności administracyjnej, byty te pozostają trwale ze sobą związane.

W ciągu kolejnych dekad, szczególnie od lat 60. zaczęły pojawiać się w mieście formy właściwe większym miastom, a będące wyrazem centralnie sterowanej polityki urbanizacyjnej. Na południe od miasta średniowiecznego, za rozbudowaną fabryką mebli powstało osiedle złożone z bloków, a także osiedla domów jednorodzinnych o charakterze miejskim, to znaczy bez zaplecza zagrodowego. W tej samej części miasta powstał stadion miejski. Również

próbowano zagospodarować dla celów rekreacyjnych i sportowych wypełnione wodą wyrobiska pozostałe po eksploatacji węgla brunatnego w północno-wschodniej części miasta.

Stagnacja początku lat 90. nie ominęła również Nowego Miasteczka. Zlikwidowano linie kolejową oraz wspomniany ośrodek rekreacyjny nad stawami. Przetrwiała fabryka mebli „ZEFAM” o przedwojennej tradycji, jednak stan tego jednego z największych przedsiębiorstw w gminie jest zły.

O lokalnej specyfice świadczy również istnienie na terenie gminy specyficznej i licznej grupy zakładów produkcyjnych wytwarzających krasnale i inne figury ogrodowe (Strategia rozwoju... 2000: 28).

W mieście wzrasta również liczba nieużytkowanych budynków, a w krajobrazie kulturowym, pomimo kilku interesujących zabytków, brakuje dominanty, która by wyróżniała miasto. Być może należy ten fakt powiązać z faktem, że po 1945 roku w Nowym Miasteczku zamieszkała ludność napływowa, której nie udało się „zakorzenieć” w nowym miejscu. Jest to zjawisko trudne do zbadania na gruncie geografii, zatem zostanie pozostawione w formie pytania.

10.4. Transformacje krajobrazu Nowego Miasteczka

Sporządzenie map jednostek krajobrazowych Nowego Miasteczka było możliwe dzięki wykorzystaniu następujących materiałów:

- niemiecka mapa topograficzna w skali 1:25 000, arkusz 4360 Neustaedel, aktualność 1942,
- zdjęcie lotnicze z zasobu CODGiK w skali 1:24 000 z roku 1964,
- zdjęć lotniczych z zasobu CODGiK w skali 1:13 000 z roku 2003.

Poniższe zestawiono podstawowe charakterystyki komórek krajobrazowych zidentyfikowanych dla poszczególnych przekrojów czasowych (tab. 6).

Widoczny wzrost rozdrobnienia krajobrazu, wyrażony liczbą komórek krajobrazowych w poszczególnych okresach, można tłumaczyć z różnicą skali

i typu zastosowanego materiału (mapa i zdjęcia lotnicze). Niemniej zwraca uwagę postępujący i znaczny wzrost rozdrobnienia pomiędzy drugim a trzecim przekrojem. W tym ostatnim przypadku średnia wielkość komórki krajobrazowej spadła trzykrotnie.

Tab. 6. Ogólna charakterystyka komórek krajobrazowych dla miasta Nowe Miasteczko

Przekrój czasowy	Liczba komórek krajobrazowych	Maksymalna powierzchnia komórki [ha]	Minimalna powierzchnia komórki [ha]	Średnia powierzchnia komórki [ha]	Odchylenie standardowe
1942	335	49,37	0,023	1,25	4,61
1964	762	45,41	0,002	0,56	2,41
2003	908	20,48	0,002	0,47	1,44

Największe komórki krajobrazowe zidentyfikowano w pierwszym przekroju (około 50 ha), choć w drugim ich wielkość była niewiele mniejsza. Na tym tle bardzo czytelny jest spadek wielkości maksymalnej komórki w okresie zamykającym, gdy wyniósł on nieco ponad 20 ha. Ten parametr wyraźnie wskazuje na postępujące rozdrobnienie krajobrazu Nowego Miasteczka. Z kolei minimalna wielkość komórki krajobrazowej jest właściwie podobna we wszystkich przekrojach, trudno zatem na jej podstawie wyciągać jakieś wnioski, dotyczące stanu i kierunku transformacji krajobrazu analizowanego miasta.

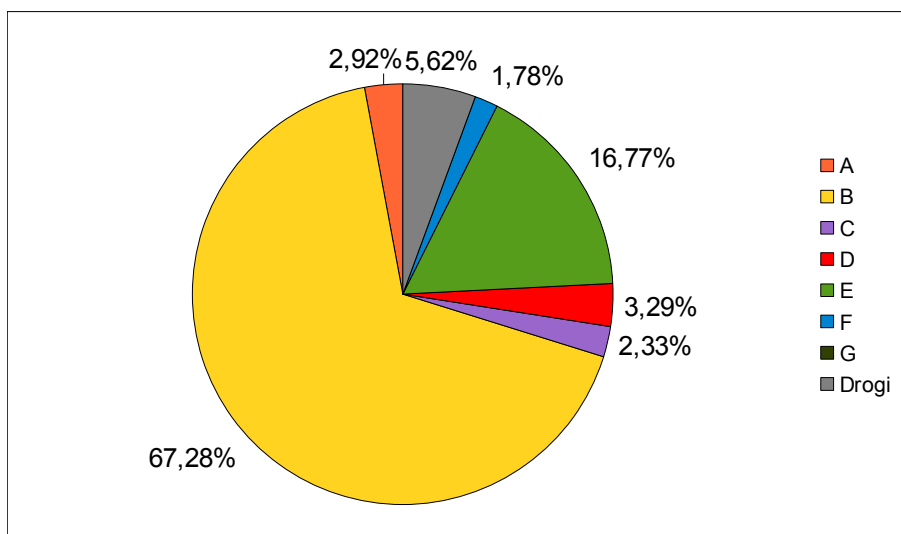
10.4.1. Krajobraz Nowego Miasteczka w 1942 roku

Krajobraz położonego nad Białą wodą Nowego Miasteczka wykazywał cechy typowe dla niewielkiego prowincjonalnego ośrodka (ryc. 56 i ryc. 57). Jednostki krajobrazu miejskiego (A) zajmowały niewielką powierzchnię, sięgającą niecałych trzech procent. Jednak uwagę zwracał bardzo zwarty i dobrze zachowany średniowieczny układ miasta z centralnie położonym rynkiem, kościołem w jego pobliżu i regularną siecią ulic. Układ ten jest uzupełniony nowymi obszarami miejskimi i przemysłowymi znajdującymi się na północ i południe od pierwotnej

lokacji. Jednostki krajobrazu przemysłowego (C) znajdują się również na północnych peryferiach miasta (tereny eksploatacji kruszyw) oraz po jego zachodniej stronie (tereny kolejowy). Ich łączny udział sięga niecałych 2,5%. Od północnego zachodu do granic miasta przylega wieś Gołaszyn.

Jednostki krajobrazu wiejskiego (B) zajmowały aż 67% powierzchni miasta. Pola uprawne i zagrody stanowiły zaplecze miasta i otaczały miasto lokacyjne. Jednostki krajobrazu określone przez funkcje przyrodnicze (E) oraz wody powierzchniowe (F) zajmowały niecałe 19%. Była to głównie dolina Białej Wody oraz pomniejsze doliny, a także niewielkie wyspy leśne, znajdujące się częściowo w strefie wyznaczonej przez ekwidystantę 100 m od granicy administracyjnej miasta. W północno-wschodniej części miasta zlokalizowane były cztery stawy, będące pozostałością eksploatacji powierzchniowej i o ile można zinterpretować treść mapy, już w 1942 roku ulegały przekształceniom funkcji. Obok powyższych, do jednostek krajobrazu podlegającym transformacjom (D) należały tereny na południe od pierwotnej lokacji. Był to główny kierunek rozwoju miasta. Zidentyfikowano je również w postaci rozproszonych komórek po zachodniej stronie Nowego Miasteczka. Ich łączny udział osiągał 3,3%. Tak wysoki wynik (szczególnie rozpatrywany względem jednostek z kategorii A) zwraca uwagę, jednak wynika on z dużego udziału terenów poeksploatacyjnych w granicach miasta.

Dla 1942 roku nie odnotowano jednostek krajobrazowych związanych z rekreacją. Jest to uwaga o tyle istotna, że obszary takie zaczną odgrywać znaczącą rolę w ostatnim przekroju czasowym.

Ryc. 56. Nowe Miasteczko, 1942 r. – procentowy udział poszczególnych jednostek krajobrazowych w powierzchni miasta (źródło: opracowanie własne).

Ryc. 57. Nowe Miasteczko, 1942 r. – mapa jednostek krajobrazowych (źródło: opracowanie własne).

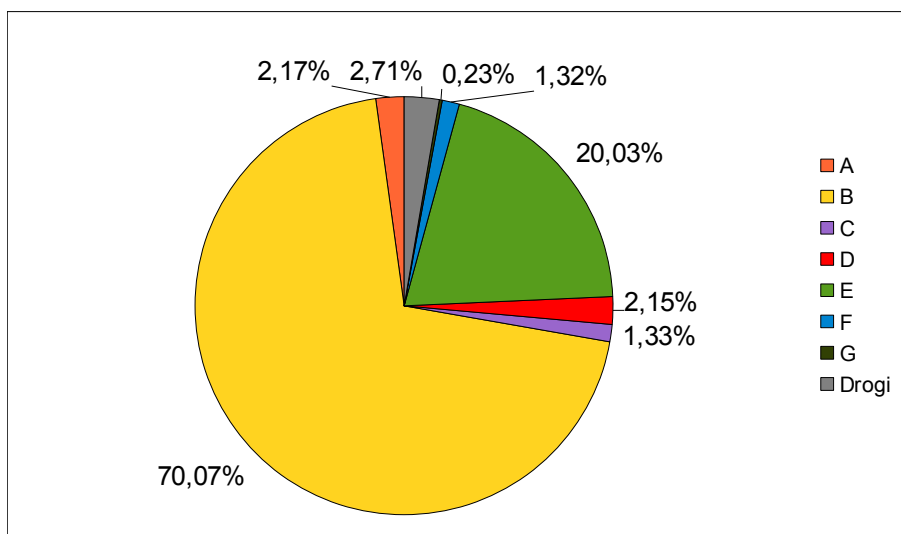
10.4.2. Krajobraz Nowego Miasteczka w 1964 roku

W połowie lat 60. krajobraz Nowego Miasteczka nie uległ znaczącym zmianom (ryc. 58 i ryc. 59). Choć odnotowano nieznaczny ubytek komórek w jednostkach krajobrazu miejskiego (A) i wyniósł on około 2,2%, to należy to raczej wiązać ze zmianą materiału użytego do sporządzenia map. Jednostki krajobrazowe związane z przemysłem (C) zajmowały około 1,3% powierzchni.

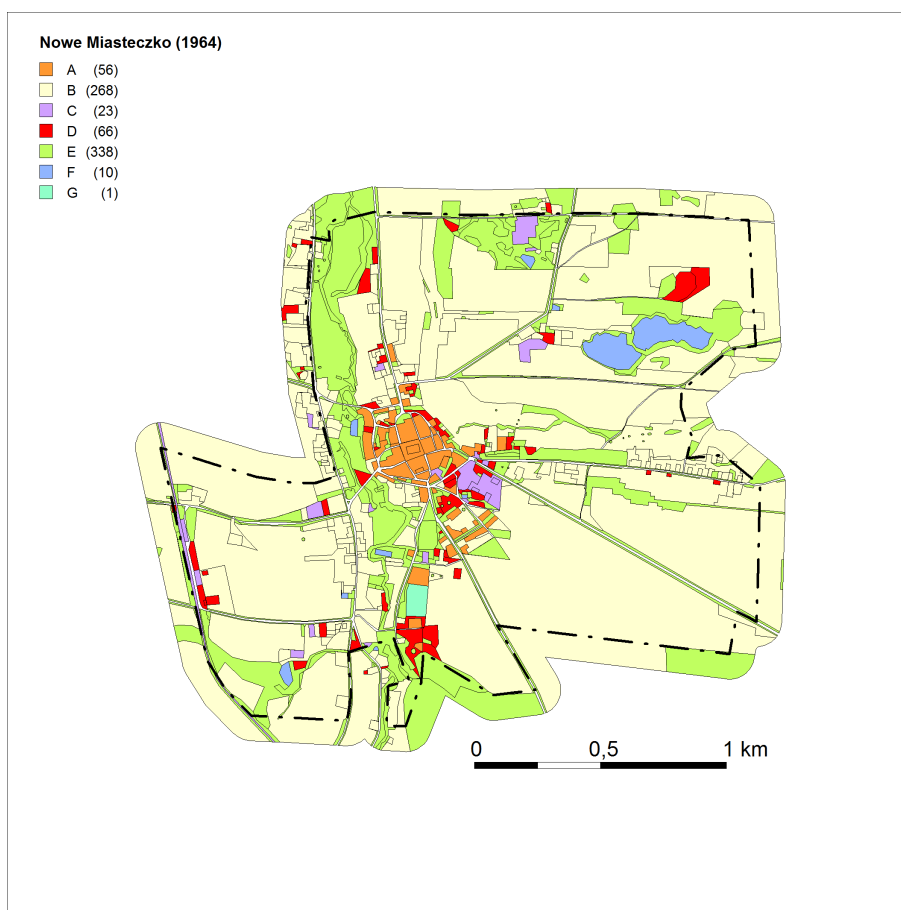
Zdecydowanie dominującą pozycję miały jednostki związane z krajobrazem wiejskim (B). Względem przekroju czasowego poprzedzającego ich udział nieznacznie wzrósł do 70%. Istotniejsza zmiana nastąpiła wśród jednostek związanych z funkcjami przyrodniczymi (E) oraz wodami powierzchniowymi (F). Ich udział osiągnął łącznie około 23%. Jednak warto zwrócić uwagę, że z krajobrazu północnych rubieży miasta zniknęły dwa niewielkie stawy istniejące na terenach poeksploatacyjnych. Uległy one najprawdopodobniej naturalnej sukcesji, której sprzyjała eutrofizacja ich wód. Za to powiększeniu uległy stawy w zachodniej części miasta.

Rozkład przestrzenny jednostek związanych z transformacją krajobrazu (D) był bardziej rozproszony niż w przekroju poprzedzającym. W większości są to niewielkie komórki rozproszone wokół centralnej części miasta – głównie nowo powstające zabudowania mieszkalne. Większe obszary z tej kategorii jednostek związane z procesami regresywnymi – obszarami bez określonego zagospodarowania czy funkcji w południowej części miasta, na wpół dziki składowiskiem odpadów w części północnej i terenami poprzemysłowymi. Łączny udział tej kategorii jednostek wynosił około 2,15%, co stanowi taką samą powierzchnię, jak jednostki krajobrazu miejskiego. Jednak ze względu na swe rozproszenie nie mają one dużego wpływu na kształt krajobrazu miasta.

Przed rokiem 1964 pojawiły się komórki krajobrazowe związane z rekreacją (G), jednak ich udział nie przekraczał 0,25%.

Ryc. 58. Nowe Miasteczko 1964 r. – procentowy udział poszczególnych jednostek krajobrazowych w powierzchni miasta (źródło: opracowanie własne).

Ryc. 59. Nowe Miasteczko, 1964 r. – mapa jednostek krajobrazowych (źródło: opracowanie własne).

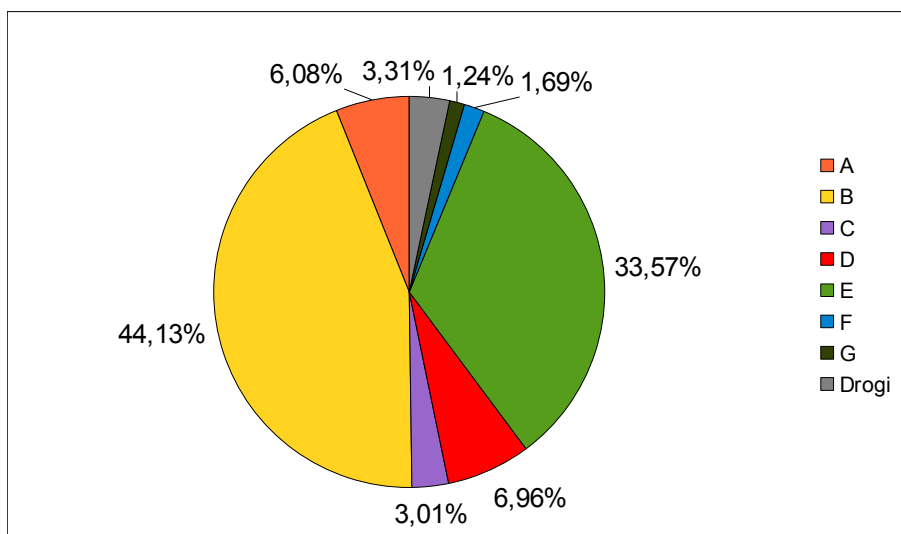
10.4.3. Krajobraz Nowego Miasteczka w 2003 roku

Ostatnia z map jednostek krajobrazowych, sporządzona dla roku 2003 przynosi obraz krajobrazu Nowego Miasteczka po radykalnych zmianach względem przekrojów wcześniejszych (ryc. 60 i ryc. 61). Przede wszystkim potrojeniu uległ udział jednostek krajobrazu miejskiego (A), który przekroczył 6%. Miasto rozrosło się przede wszystkim w kierunkach południowym, północnym oraz wschodnim. W południowej części nowego miasteczka pojawiło się osiedle złożone z prefabrykowanych bloków. Udział jednostek krajobrazowych związanych z przemysłem osiągnął poziom 3%, dzięki powstaniu zakładów w zachodniej części Nowego Miasteczka.

Powyższym procesom towarzyszył znaczący spadek udziału jednostek krajobrazu wiejskiego (B), który w roku 2003 wyniósł 44%, a zatem 26% mniej niż w roku 1964. Obok urbanizacji, drugą przyczyną tego stanu była renaturyzacja części obszarów, szczególnie we wschodniej części miasta, gdzie otaczające stawy grunty rolne zostały zalesione, w dużej mierze pełniąc funkcję parku miejskiego. Pojawiły się również obszary zajmowane przez ogrody działkowe. W ostatnim przekroju jednostki krajobrazowe związane z funkcjami przyrodniczymi zajmowały obszar aż 34%.

Również wysoki był udział jednostek związanych z transformacjami krajobrazu (D), który osiągnął poziom 75% całkowitej powierzchni miasta. Jednak warto zauważyć, że w równej mierze było to związane z procesami progresywnymi, głównie powstawaniem zabudowy mieszkaniowej – również na terenach wcześniej należących do kategorii B, np. w kierunku wschodnim, wzdłuż ul. Poniatowskiego. Procesy regresywne związane były głównie z likwidacją obiektów przemysłowych i linii kolejowych – głównie w zachodniej części miasta, lecz również obiektów sportowych w otoczeniu stawów, które planowano wykorzystywać rekreacyjnie.

Pomimo powyższego, udział terenów związanych z rekreacją (G) osiągnął 1,24%. Były to głównie obszary w południowej części miasta.

Ryc. 60. Nowe Miasteczko 2003 r. – procentowy udział poszczególnych jednostek krajobrazowych w powierzchni miasta (źródło: opracowanie własne).

Ryc. 61. Nowe Miasteczko, 2003 r. – mapa jednostek krajobrazowych (źródło: opracowanie własne).

10.5. Procesy regresywne w świadomości władz miasta i mieszkańców

W przypadku Nowego Miasteczka analiza dokumentów o charakterze strategicznym pozwala na wykazanie tempa zmian zachodzących w mieście. Dysponuje ono bowiem zarówno Strategią rozwoju miasta i gminy Nowe Miasteczko (2000), jak i późniejszym o cztery lata Planem rozwoju lokalnego miasta i gminy Nowe Miasteczko (2004). Obowiązujące Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta i gminy pochodzi z 2000 roku. W tym ostatnim dokumencie zwraca uwagę szczególne podejście do dziedzictwa kulturowego gminy. Zarówno miasto, jak i wsie są szczegółowo opisane w części pierwszej opracowania, tj. uwarunkowania. Należy nadmienić, że zawarto również krótkie opisy krajobrazów, skupiające się przede wszystkim na charakterystyce układów przestrzennych i dominantach.

W Strategii rozwoju... (2000) dostrzeżono problemy demograficzne, z którymi miasto i gmina borykała się od lat 90. Przyrost naturalny, choć zmienny pozostawał dodatni. Problemem, zwłaszcza w drugiej połowie lat 90., było ujemne saldo migracji. W roku 1992 było ono na poziomie 5, by dwa lata później spaść do -3, a w 1996 jeszcze bardziej, bo aż do -78. Pomimo że w kolejnych latach wskaźnik ten znów osiągał wartości dodatnie, to autorzy strategii podkreślili negatywny aspekt zjawiska. Dostrzeżony został również problem odpływu szczególnie ludzi młodych. Ponadto w dokumencie tym przedstawiono diagnozę mentalności społeczności lokalnej:

„Jest to gmina typowo rolnicza. Transformacja ustrojowa istotnie zmieniła warunki życia na wsi. W gospodarce wolnorynkowej ujawniło się z pełnymi konsekwencjami ekonomicznymi i społecznymi nie w pełni uświadamiane i nieznane wcześniej bezrobocie. Powszechnie towarzyszy tym zmianom postawa biernego oczekiwania na wsparcie i pomoc ze strony wszechogarniającego w poprzednim ustroju państwa. Pozostawiona własnemu losowi ludność wiejska musi szukać rozważnych dróg rozwoju rolnictwa i swojej wsi” (Strategia rozwoju... 2000: 8).

O dynamice zmian można się przekonać porównując treść cytowanego powyżej opracowania z Planem rozwoju lokalnego (2004). Przedstawione tam dane pokazują pogłębienie negatywnych procesów: zarówno przyrost naturalny, jak i saldo migracji osiągnęły ujemne wartości.

Wszystkie wymienione w tym rozdziale dokumenty są zgodne w podkreślaniu walorów przyrodniczych miasta i jego okolic, które predysponują Nowe Miasteczko do rozwijania turystyki oraz rolnictwa ekologicznego. Misja miasta i gminy została sformułowana następująco:

„Zapraszamy do naszego miasta i gminy atrakcyjnie położonych przy drodze łączącej Skandynawię z Pragą. Posiadamy walory historyczne, kulturowe jak również dogodne warunki do prowadzenia działalności gospodarczej” (Strategia rozwoju... 2000: 54).

Zwraca uwagę przekaz misji, który w pewnym sensie sugeruje usługowy charakter Nowego Miasteczka względem otoczenia i nie ma w niej zawartego postulatu dbałości o społeczność lokalną. Oczywiście analizując tego typu źródła, należy mieć na uwadze ich ogólny charakter.

Z kolei Plan rozwoju lokalnego (2004) zawiera listę przedsięwzięć realizowanych w ramach Zintegrowanego Programu Operacyjnego Rozwoju Regionalnego. Proponowane inwestycje obejmują rozbudowę sieci wodociągowej i kanalizacyjnej, modernizację oczyszczalni ścieków, rekultywację składowiska odpadów, a także odnowę rynku. Zwraca uwagę wysoki udział działań związanych z ochroną środowiska i podniesieniem jakości infrastruktury miejskiej. Ich realizacja powinna wpłynąć na podniesienie jakości krajobrazu miasta.

10.6. Podsumowanie

Nowe Miasteczko to przykład małego miasta, którego krajobraz uległ istotnym zmianom w drugiej połowie XX wieku. Pomimo że w bezpośrednim sąsiedztwie miasta lokacyjnego eksploatowano pokłady węgla brunatnego, to działalność ta

nie rozwinęła się na większą skalę. Śladem po górnictwie są stawy w północno-wschodniej części miasta, wykorzystywane rekreacyjnie. Nowe Miasteczko utrzymało swój rolniczy charakter, choć udział jednostek krajobrazowych o charakterze wiejskim ulegał w ciągu ostatnich kilku dekad znaczącemu zmniejszeniu z 70% do około 45%. W tym samym okresie (od lat 70. XX wieku) zintensyfikowaniu uległy procesy urbanizacyjne. Pojawiły się nowe osiedla mieszkaniowe (także złożone z kilkukondygnacyjnych bloków) oraz towarzysząca im infrastruktura: szkoły, ośrodki zdrowia, tereny sportowe. Proces ten przyczynił się do zwiększenia stopnia rozproszenia krajobrazu. Pomimo to, miasto lokacyjne, utrzymało swe centralne znaczenie.

Podobnie do innych małych miast, istotnym procesem jest renaturyzacja niektórych obszarów miejskich. Źródłem terenów, które podlegają sukcesji roślinnej, są albo nieużytki rolnicze, choć coraz częściej są to tereny przemysłowe, szczególnie związane z likwidacją linii kolejowych. Specyficzne położenie tej ostatniej powoduje, że stanowi ona, choć nieczynna zachodni próg, ograniczający rozwój miasta. Charakterystyczne jest to, że linia kolejowa jest odsunięta od miasta. Natomiast po wschodniej stronie miasta znajdują się tereny związane z prowadzoną dawniej eksploatacją węgla brunatnego. Na tych obszarach oraz częściowo odłogowanych gruntach rolnych rozwinęła się stosunkowo rozległa roślinność, tworząc klin zieleni.

Poza powyżej opisanymi cechami, o specyfice krajobrazu Nowego Miasteczka świadczy jego współistnienie z przylegającą od zachodu wsią Gołaszyn. Ponadto we współczesnym krajobrazie miasta zwraca uwagę stosunkowo duża ilość obszarów wymagających rekultywacji (np. składowisko odpadów w północno-wschodniej części).

Dzięki uniknięciu zniszczeń podczas drugiej wojny światowej, miasto zachowało swój zwarty układ przestrzenny o średniowiecznym rodowodzie. Według dokumentów strategicznych, szanse rozwoju miasta wiązane są z inwestycjami w infrastrukturę miejską, ale także z promocją rolnictwa

ekologicznego i agroturystyki, które przynajmniej pośrednio nawiązują do tradycji rolniczych Nowego Miasteczka.

11. Dobra

11.1. Charakterystyka geograficzna

Miasto i gmina wiejsko-miejska Dobra jest częścią powiatu łobeskiego⁴⁰, znajdującego się w województwie zachodniopomorskim. Jest ono położone około 50 km na wschód od Szczecina. Najbliższe miasta to Nowogard (15 km w kierunku północno-wschodnim) oraz Łobez, znajdujące się około 22 km na północny zachód.

Podział fizycznogeograficzny Kondrackiego (2002) lokalizuje Dobrą na pograniczu kilku jednostek: Równiny Nowogardzkiej, a Pojezierza Ińskiego i Wysoczyzny Łobeskiej. Przy czym ta pierwsza przynależy do makroregionu Pobrzeża Szczecińskiego a dwa ostatnie do Pojezierza Zachodniopomorskiego. Opisywane miasto leży w dolinie rzeki Dobrzenicy. O jego specyfice świadczy położenie wśród jezior. Jezioro Dobre znajduje się w granicach administracyjnych miasta, jednak w promieniu 5 km w kierunku wschodnim zlokalizowane są znacznie większe: Okrzeja i Woświn.

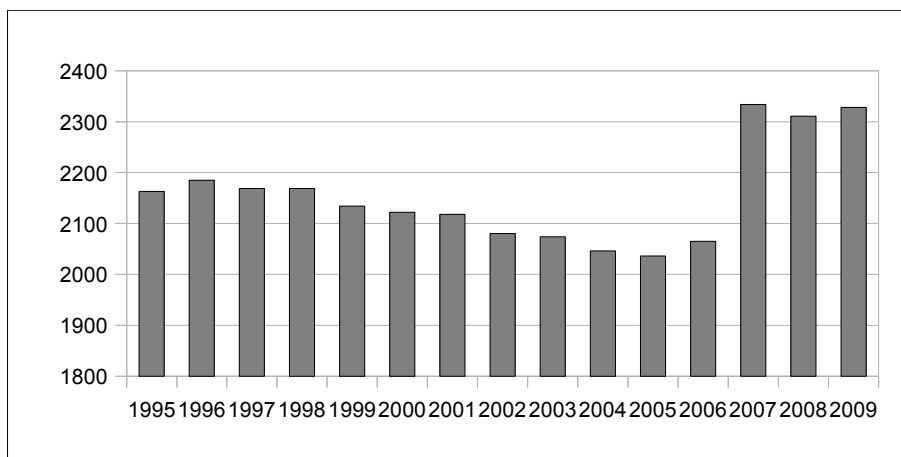
Powierzchnia Dobrej wynosi 2,4 km². Należy zaznaczyć, że powierzchnia ta uległa zwiększeniu w 2007 roku o ponad 4 ha. Miasto leży na terenie stosunkowo dużej gminy, jej powierzchnia wynosi bowiem 116 km². Przy czym gmina ma charakter rolniczy. Użytki rolne stanowią 77% jej powierzchni. Natomiast lasy zajmują niecałe 13% (Bank Danych Lokalnych GUS 2005).

Gmina jest zamieszkiwana przez 4407 osób, z czego na miasto przypada 2328 osób, a zatem ponad połowa mieszkańców (Bank Danych Lokalnych GUS

---

40 Do 2002 roku miasto i gmina Dobra wchodziły w skład powiatu goleniowskiego.

2009). O specyfice sytuacji demograficznej Dobrej świadczy fakt, że do 2006 roku obserwowana była tendencja spadkowa, a potem gwałtowny (w skali miasta) wzrosty liczby mieszkańców, spowodowany wspomnianym już wyżej poszerzeniem granic miasta (ryc. 62). W 2009 roku bez pracy pozostawało 426, czyli o 300 mniej w porównaniu z rokiem 2005.

Ryc. 62. Zmiany zaludnienia Dobrej w latach 1995-2009

(źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS).

11.2. Zarys historii Dobrej

O specyfice krajobrazu Dobrej stanowią uwarunkowania przyrodnicze. Wiadomo, że zarówno gród, jak i miasto były położone bezpośrednio nad jeziorem, które dziś nie istnieje, choć jego pozostałości są widoczne jeszcze na mapie topograficznej z lat 30. (*Kl. Teez-See*). W przeszłości akwen był połączony niewielkim ciekim z obecnym Jez. Tuczno (*Gr. Teez-See*), znajdującym się we współczesnych granicach administracyjnych miasta.

Wiadomo, że krajobraz okolic Dobrej był zasiedlony przynajmniej od VI stulecia. Na ten okres datowane są pozostałości grodu. Natomiast miasto zostało lokowane zapewne w 1331 roku lub nieco wcześniej (Krzysztofik 2007). We wskazanym roku nazwa miasta pojawia się w źródłach pisanych – w bulli papieskiej. Od samych początków miasto stanowiło lenno von Dewizów. Ich lokalna siedziba powstała na wzniesieniu w północno-wschodniej części miasta

lokacyjnego. Walory obronne miejsca były znane już wcześniej, budowla powstała bowiem na miejscu gródka. W XV wieku, po rozbudowie murów, była to jeden z ważniejszych obiektów obronnych Pomorza (www.dobragmina.pl, dostęp: 4.05.2010., Siuchniński 1965).

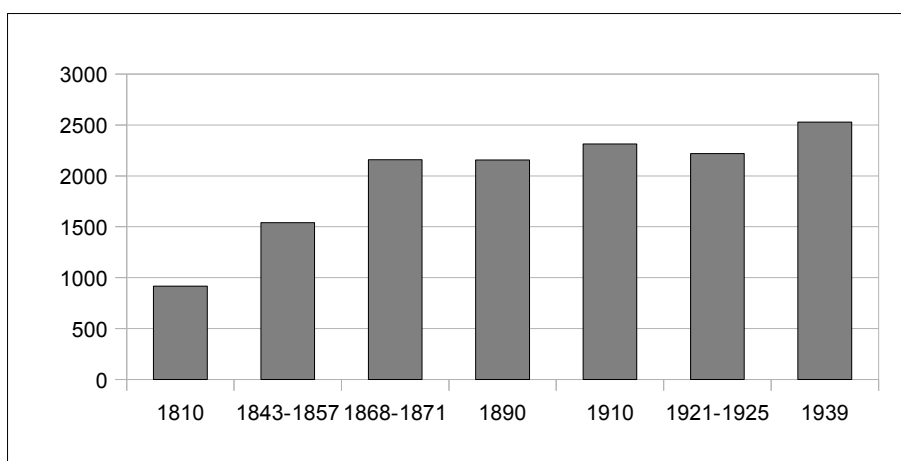
XVI wiek jest okres dynamicznego rozwoju miasta, którego bazę ekonomiczną stanowiło rzemiosło, a także rolnictwo. Symbolem okresu prosperity Dobrej, do dziś obecnym w krajobrazie miasta, była rozbudowa zamku na wzgórzu, nazywana Nowym Domem. Rozpoczęta 1538 roku inwestycja znacząco wpłynęła na formę miejsca i pośrednio wymowę symboliczną tej części krajobrazu miasta. Budowla obronna została zamieniona w okazałą siedzibę magnacką, ciągle manifestując władzę sprawowaną przez von Dewizów nad Dobrą, lecz od XVI stulecia na pierwszym miejscu był stawiany aspekt ekonomiczny (bogactwo magnatów), a nie siła ich miecza, którą symbolizował wcześniejszy zamek (por. Lörzing 2001, Olwig 2002).

Wiek XVII to okres powolnego upadku miasta. Podobnie jak w przypadku choćby omawianego wcześniej Nowego Miasteczka, negatywny wpływ na miasto i jego krajobraz miał długotrwały konflikt – wojna trzydziestoletnia. Jednak z punktu widzenia zagadnień poruszanych w niniejszej pracy, istotnym wydarzeniem prowadzącym do niemal całkowitej depopulacji, była epidemia dżumy z 1647 roku. Wedle źródeł, Dobrą zamieszkiwało wtedy około 600 osób, z czego po przejściu zarazy pozostało ich 48. Oznacza to, że ponad 90% mieszkańców zmarło lub opuściło miasto. Na te wydarzenia nałożyły się konflikty wewnętrzne pomiędzy von Dewizami, którzy opuścili miasto. Ich siedziba od początku XVIII wieku stała opuszczona, z czasem popadając w ruinę. Po raz kolejny ta dominanta krajobrazu kulturowego miasta zmieniła swą symboliczną wymowę. Co więcej, w kolejnym stuleciu pozostałości zostały częściowo wysadzone w celu pozyskania materiałów budowlanych (www.dobragmina.pl, dostęp: 4.05.2010., Siuchniński 1965).

Do połowy XIX wieku miasto zachowało swój układ przestrzenny

z regularną siatką ulic. Kwartały wypełniała niska zabudowa, częściowo murowana, głównie szachulcowa⁴¹. Rozwój gospodarczy prowincjonalnego ośrodka przebiegał powoli, choć wiadomo, że pod koniec stulecia działało kilka zakładów działających na rzecz rynku lokalnego. Była to między innymi mleczarnia, ale też wytwórnia i rozlewnia wód mineralnych. W 1895 roku uruchomiono również lokalną linię kolei wąskotorowej wiodącą do Stargardu Szczecińskiego. Rok później uruchomiono drugą linię do Reska.

Pod względem demograficznym wiek XIX był okresem przyrostu liczby mieszkańców. Proces ten uległ spowolnieniu w pierwszej połowie XX wieku, jednak tendencja wzrostowa utrzymywała się aż do 1939 roku (ryc. 63).

Ryc. 63. Zmiany demograficzne Dobrej w latach 1810-1939

(źródło: Jelonek 1967).

Miasto Dobra pod rządami niemieckimi nosiło nazwę *Daber* i do okresu drugiej wojny światowej nie zostało w sposób znaczący rozbudowane. Nie uległo też większym zniszczeniom w wyniku działań wojennych.

11.3. Transformacje krajobrazu kulturowego Dobrej po 1945 roku

Zmiany krajobrazu kulturowego Dobrej po 1945 roku wynikały w pierwszej kolejności ze zmian demograficznych (zastąpienie ludności niemieckiej polską -

41 Najstarszy zachowany budynek pochodzi z końca XVII wieku - obecnie znajduje się w nim pensjonat.

napływową). W 1946 miasto liczyło 1553 mieszkańców, a zatem około 1000 mniej względem 1939 roku (Jelonek 1967). Istotna była także przemiana szaty ideologicznej miasta. Pierwszym wyrazem tego była zmiana nazwy z niemieckiej *Daber* na obecnie stosowaną⁴². Miasto uniknęło poważnych zniszczeń, dzięki czemu zachowało swój układ przestrzenny oraz tkankę miejską. Centralną częścią pozostało charakteryzujące się zwartą zabudową miasto lokacyjne z rynkiem, częściowo zabudowanym oraz z kościołem. Ważną dominantą, czy też „punktem ciężkości” miasta były ruiny zamku na wzgórzu na północ od rynku. Od strony północno-zachodniej i południowej czytelny pozostały późniejsze dzielnice, z wolnostojącymi domami posadowionymi na stosunkowo dużych działkach ogrodowych. W części południowej były również zlokalizowane zakłady przemysłowe i stacja kolei wąskotorowej. Natomiast około 500 m od rynku w kierunku wschodnim znajdował się folwark, w latach powojennych znacjonalizowany i przekształcony w PGR.

Od lat 50. rozbudowywano infrastrukturę miasta, jednak nie naruszając w sposób znaczący układu przestrzennego. Wyjątkiem może być wolnostojący blok wybudowany wschodniej pierzei rynku, niedostosowany skalą i formą do otoczenia. Pojawiły się formy użytkowania przestrzeni wcześniej rzadko występujące w małych miastach. Były to przede wszystkim ogrody działkowe w części południowo-wschodniej, później również zachodniej, a także tereny sportowe i boiska. Stadion miejski jest do dziś siedzibą założonego w 1946 roku klubu sportowego. Warto nadmienić, że w latach 50. miasto raczej traciło mieszkańców. Według danych Jelonka (1967) w 1950 roku było zamieszkiwane przez 1397 osób. Proces ten należy jednak raczej wiązać z przemieszczeniami ludności w pierwszych latach powojennych niż z regularnym procesem depopulacji czy też kurczenia się miasta. Dość powiedzieć, że dekadę później miasto przekroczyło próg 2 tysięcy mieszkańców (Jelonek 1967).

Ważna zmiana, już wcześniej sygnalizowana, dotknęła komponentów

---

42 Niekiedy do nazwy Dobra, dla odróżnienia od innych miejscowości o tej nazwie, dodaje się „koło Nowogardu”.

przyrodniczych krajobrazu miasta. W wyniku melioracji całkowitej likwidacji uległo jezioro, nad którym była położona Dobra. Zaniechano również eksploatacji powierzchniowej kruszyw i torfów, jednak po tej działalności zachowały się czytelne ślady w krajobrazie w postaci zagłębień wypełnionych wodą.

Największa rozbudowa nastąpiła w kierunku wschodnim. Za dawnym folwarkiem (PGR) powstało niewielkie osiedle dwukondygnacyjnych domów, jednak nie składające się ze skrajnie uproszczonych bloków wielkopłytowych – ich bryły zostały nieco urozmaicone.

W okresie 1945-1989 krajobraz Dobrej koło Nowogardu nie zmienił radykalnie swojego charakteru w sensie materialnym. Choć należy pamiętać, że zmiana przynależności państwowej i idące za tym przemiany ustrojowe i ludnościowe miały znaczenie dla miasta i jego krajobrazu. Wyraźniejsze i bardziej dynamiczne zmiany nastąpiły po roku 1989. Na początku lat 90. zlikwidowano linię kolei wąskotorowej do Łobza. Stosunkowo późno, bowiem dekadę później zamknięto również drugą linię do Stargardu. Budynek stacji pozostał opuszczony, a tabor do dziś niszczeje na bocznicach, pomimo planów ponownego uruchomienia kolejki, tym razem jako atrakcji turystycznej. Na przeszkodzie stanęły zaniedbania związane z degradacją taboru i ubytkami w torowiskach. Takie podejście wydaje się zdradzać doraźny stosunek człowieka do niektórych elementów krajobrazu kulturowego w danych uwarunkowaniach ekonomicznych⁴³.

W ostatnich kilku latach podjęto szereg działań określanych miastem rewitalizacji na obszarze starego miasta. Dobra podtrzymuje również swój obraz miasta średniowiecznego, o tradycjach rycerskich (raczej w znaczeniu ogólnym), organizując coroczny Jarmark Doberski.

---

43 W pewnym sensie podobna sytuacja, choć blisko 200 lat wcześniej dotyczyła doberskiego zamku, który w pierwszej połowie XIX wieku stał się łatwym i tanim źródłem budulca, by pod koniec tego samego stulecia stać się przedmiotem konserwacji i ochrony.

11.4. Transformacje krajobrazu Dobrej

Mapy jednostek krajobrazowych dla Dobrej sporządzono na podstawie:

- niemieckiej mapy topograficznej w skali 1:25 000, arkusz 2457 Daber, aktualność 1929,
- polskie mapy topograficznej w skali 1:10 000, arkusz 331.444 Dobra, aktualność 1988,
- zdjęć lotniczych z zasobu CODGiK w skali 1:13 000 z roku 2003.

Poniższe zestawiono podstawowe charakterystyki komórek krajobrazowych zidentyfikowanych dla poszczególnych przekrojów czasowych (tab. 7).

Tab. 7. Ogólna charakterystyka komórek krajobrazowych dla miasta Dobra

Przekrój czasowy	Liczba komórek krajobrazowych	Maksymalna powierzchnia komórki [ha]	Minimalna powierzchnia komórki [ha]	Średnia powierzchnia komórki [ha]	Odchylenie standardowe
1929	239	20,81	0,020	1,40	2,95
1988	382	27,32	0,010	0,90	2,36
2003	623	18,02	0,003	0,56	1,63

W przypadku Dobrej problem stanowił niedostatek teledetekcyjnych materiałów źródłowych. Najstarsze zdjęcia lotnicze z zasobu CODGiK pochodziły z 1996 roku. Z tej przyczyny dla pierwszych dwóch przekrojów czasowych zdecydowano się wykorzystać mapy topograficzne. Należy o tym pamiętać w przypadku porównywania liczby komórek krajobrazowych. Pomimo tego zastrzeżenia, tendencja wzrostowa jest bezsprzeczna. Należy z tym wiązać spadek średniej powierzchni komórki.

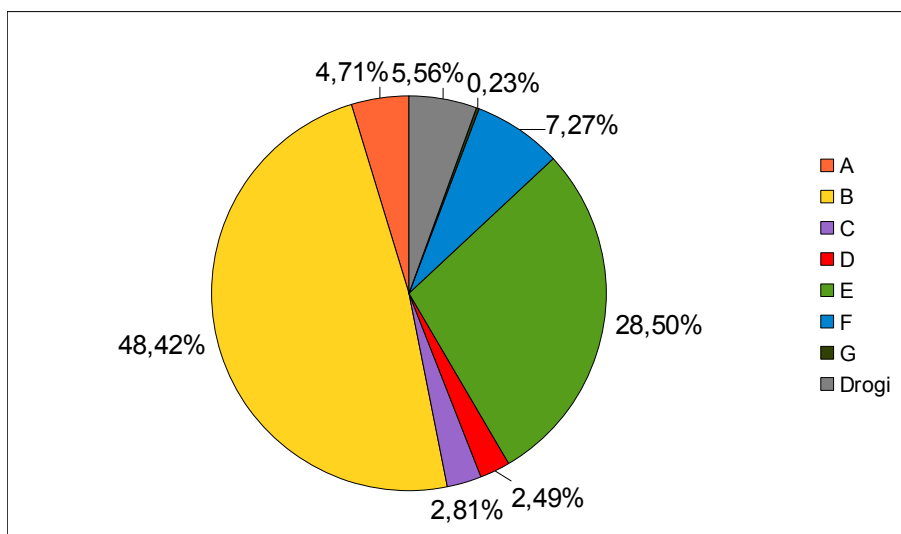
Natomiast nieco inaczej wygląda sytuacja w przypadku powierzchni największej komórki, którą odnotowano w środkowym przekroju czasowym, gdzie wyniosła ona około 27 ha. Dla przekroju pierwszego było to 18 ha, a dla trzeciego 20 ha.

11.4.1. Krajobraz Dobrej w 1929 roku

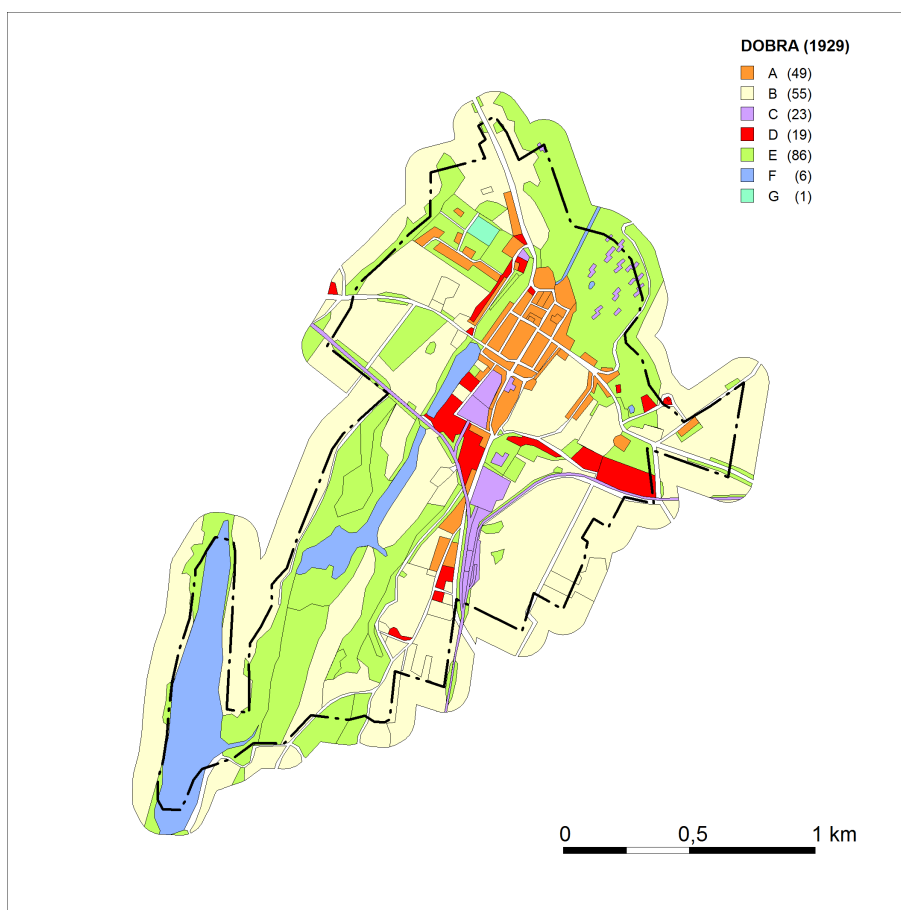
Krajobraz Dobrej w pierwszym przekroju czasowym charakteryzował się stosunkowo wysokim udziałem jednostek krajobrazu miejskiego (A), sięgającym blisko 5%. Ponadto, jednostki te charakteryzowały się dużą koncentracją. Rozwój miasta odbywał się w kierunku południowym i wschodnim, co wyrażało się największym udziałem komórek o charakterze transformacyjnym (D), o łącznej powierzchni 2,5%. Tam również znajdowała się wyraźnie wydzielona strefa przemysłowa (jednostki kategorii C o powierzchni 2,8%), której lokalizacji należy łączyć z przebiegającymi tam liniami kolei wąskotorowej (ryc. 64 i ryc. 65).

Podobnie do innych omawianych w tej pracy małych miast, bardzo ważną częścią ich krajobrazu były komponenty wiejskie (B). Ich udział sięgał 48%. Jednostki te występowały naprzemiennie z obszarami o funkcjach przyrodniczych (E), na które składały się głównie podmokłe tereny dolinne (w ich obrębie również miejsca eksploatacji torfów), a w południowej części niewielkie enklawy leśne. Łączna powierzchnia jednostek omawianej kategorii wynosiła około 29%.

Na jednostki krajobrazowe związane z wodami powierzchniowymi (F) składały się głównie dwa jeziora: będące w bezpośredniej bliskości miasta *Kl. Teez-See* (nazwa według ówczesnej mapy topograficznej) oraz znajdujące się w południowej części miasta *Gr. Teez-See* (obecnie Tuczno). Wody powierzchniowe w pierwszym przekroju czasowym stanowiły 7,27% powierzchni miasta.

Ryc. 64. Dobra 1929 r. – procentowy udział poszczególnych jednostek krajobrazowych w powierzchni miasta (źródło: opracowanie własne).

Ryc. 65. Dobra, 1929 r. – mapa jednostek krajobrazowych (źródło: opracowanie własne).

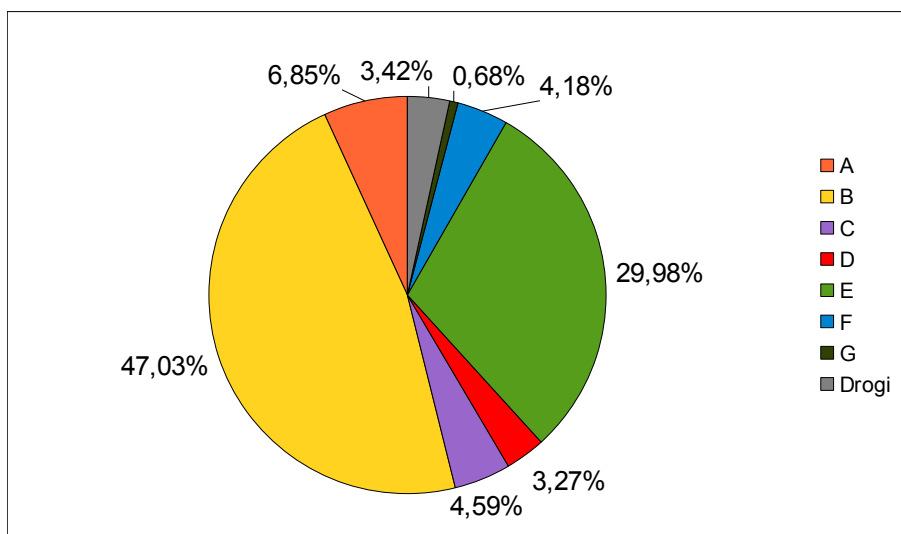
11.4.2. Krajobraz Dobrej w 1988 roku

Drugi przekrój czasowy jest późniejszy o blisko 60 lat od pierwszego (ryc. 66 i ryc. 67). W tym czasie najwyraźniejszy wzrost nastąpił w kategorii jednostek krajobrazu miejskiego (A), których powierzchnia wyniosła blisko 7%. Nowa zabudowa pojawiła się na północ, południe oraz wschód od pierwotnego miasta, przyczyniając się do rozproszenia przestrzennego układu miejskiego. Wyraźny wzrost dotyczył również jednostek krajobrazowych związanych z przemysłem (C) i osiągnął on poziom 4,6%.

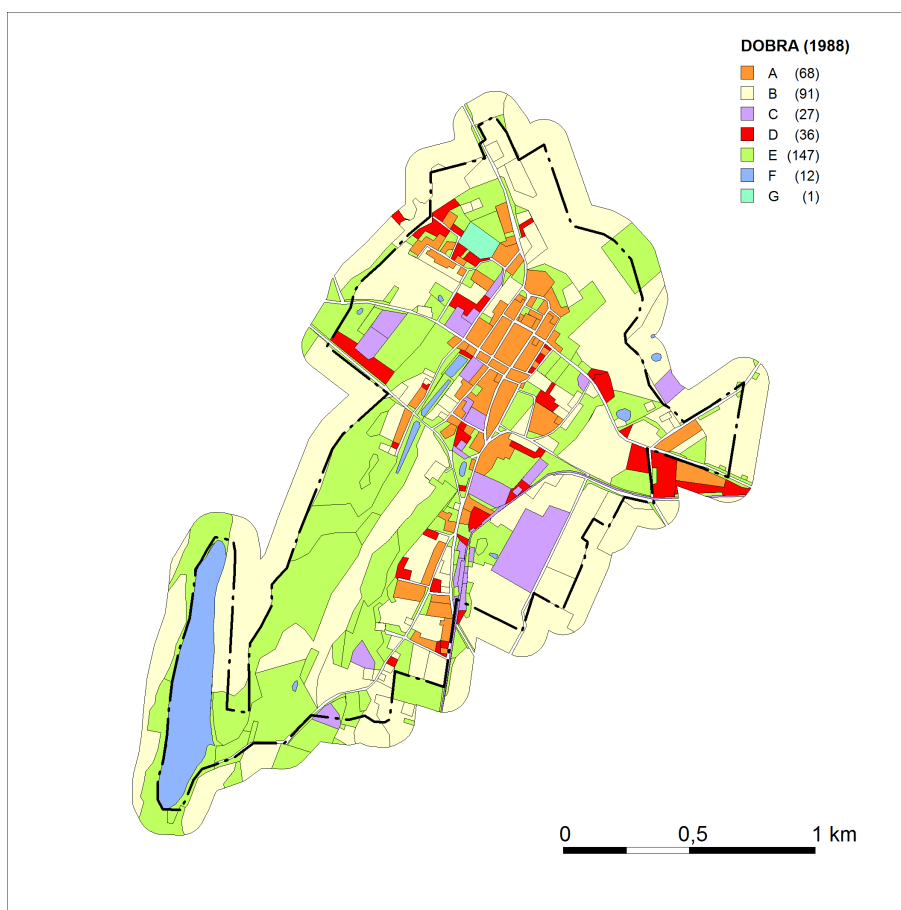
W niewielkim stopniu wzrósł udział jednostek krajobrazowych o charakterze transformacyjny (D), osiągając poziom 3,2%. Przy czym procesy transformacyjne w większości były związane z rozbudową osiedli mieszkaniowych w peryferyjnych częściach pierwotnego miasta.

Jednostki związane z krajobrazem wiejskim (B) utrzymały swój udział, który wyniósł w omawianym przekroju 47%. Nie zmienił się również udział jednostek krajobrazowych określonych przez funkcje przyrodnicze (E), oscylując w okolicach 30% całkowitej powierzchni miasta. Za to dość czytelny był spadek udziału wód powierzchniowych (F), który dla 1988 roku wynosił około 4%. Był on związany z odwodnieniem doliny i towarzyszącym temu zanikiem mniejszego z jezior.

W drugim przekroju czasowym odnotowano występowanie komórek związanych z funkcjami rekreacyjnymi i sportowymi w Dobrej. Ich udział był, jak na tę kategorię, dość wysoki i wynosił około 0,7%.

Ryc. 66. Dobra 1988 r. – procentowy udział poszczególnych jednostek krajobrazowych w powierzchni miasta (źródło: opracowanie własne).

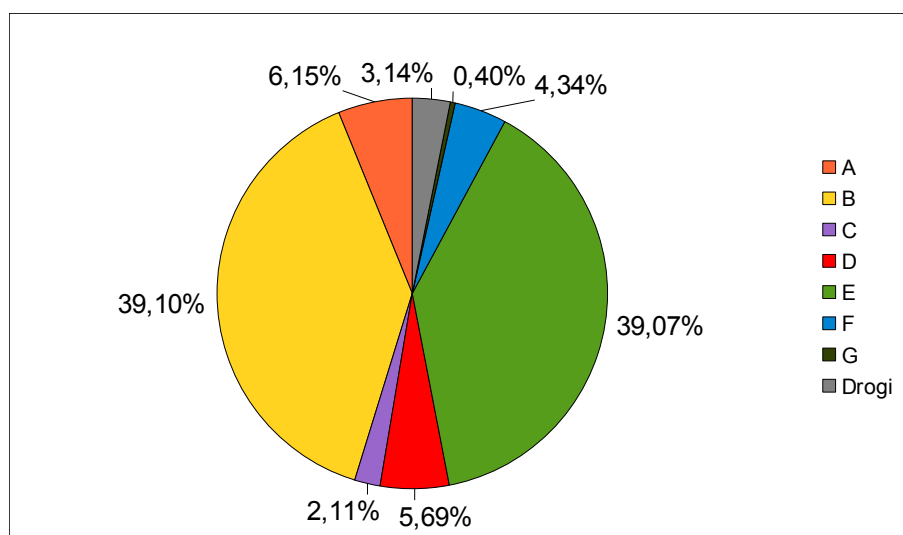

Ryc. 67. Dobra, 1988 r. – mapa jednostek krajobrazowych (źródło: opracowanie własne).

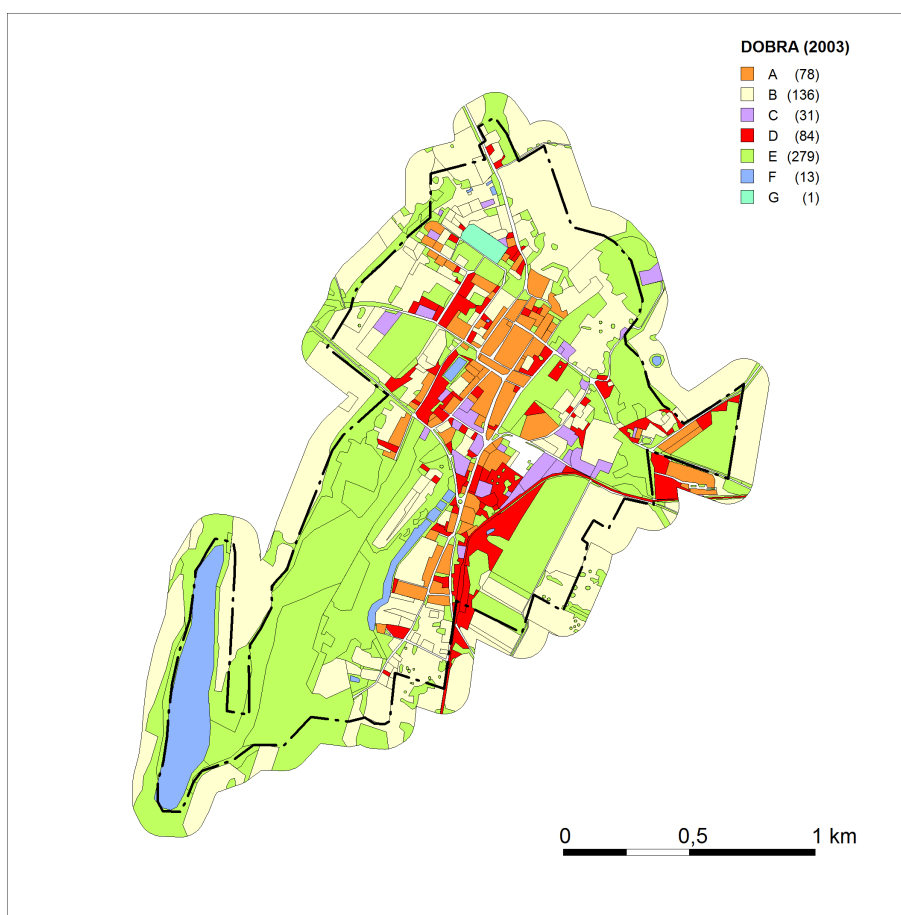
11.4.3. Krajobraz Dobrej w 2003 roku

Ostatnia ze sporządzonych map, przedstawiająca stan miasta na początku XXI wieku, ukazuje wyraźniejsze zmiany względem poprzednich dwóch przekrojów czasowych (ryc. 68 i ryc. 69). Warto zauważyć, że nie zmienił się udział jednostek krajobrazu miejskiego i wynosił on nieco ponad 6%. Za to wyraźnie spadł do poziomu około 2% udział jednostek związanych z krajobrazem przemysłowym (C). Przyczyniła się do tego likwidacja linii kolejowych i towarzyszącej im infrastruktury, które były częścią omawianej kategorii, ale także sprzyjały koncentracji zakładów produkcyjnych i terenów magazynowych.

Związany z tym jest czytelny przyrost powierzchni komórek związanych z transformacjami krajobrazu (D), który osiągnął poziom 5,7%, co jest wartością znaczną. Przy czym wzrost tych powierzchni jest związany raczej z terenami regresywnymi (nieczynne zakłady produkcyjne, nieczynne linie kolejowe itp.), niż rozbudową miasta, jak to miało miejsce w poprzedzającym przekroju.

Ryc. 68. Dobra 2003 r. – procentowy udział poszczególnych jednostek krajobrazowych w powierzchni miasta (źródło: opracowanie własne).

Ryc. 69. Dobra, 2003 r. – mapa jednostek krajobrazowych
(źródło: opracowanie własne).

Do 39% spadł udział krajobrazów wiejskich. Podobnie jak w innych przykładach tendencji tej towarzyszy przyrost terenów określonych przez funkcje przyrodnicze (E), który w 2003 roku wyniósł również 39%. Za to udział wód powierzchniowych (F) pozostał na tym samym poziomie nieco ponad 4%.

Swój udział utrzymały również jednostki o charakterze rekreacyjnym (G). Ich niewielki spadek do 0,4% względem poprzedniego przekroju czasowego należy raczej wiązać z odmiennością materiału podstawowego (zdjęcie lotnicze), niż z rzeczywistym zmniejszeniem ich powierzchni w krajobrazie omawianego miasta.

11.5. Procesy regresywne w świadomości władz miasta i mieszkańców

Dobra jest przykładem małego miasta, które buduje swą tożsamość, czerpiąc z dziedzictwa kulturowego. Krajobraz miasta ma dla tego procesu istotne znaczenie, to bowiem jego cechy, w szczególności artefakt krajobrazowy, jakim jest zamek, stanowi podstawę wizerunku miasta. Ponadto obszar starego miasta jest w całości objęty ochroną konserwatorską.

Dokumenty o charakterze strategicznym nie zawierają istotnych odniesień do negatywnych procesów zachodzących w Dobrej. Podobnie do innych opisywanych w pracy miast, podkreślana jest rola turystyki. Choć w przypadku niniejszego przykładu zdaje się nie być to jedynie postulatem. Miasto bowiem konsekwentnie podejmuje działania, mające na celu promocję Dobrej, jako miejsca atrakcyjnego, o wysokich walorach rekreacyjnych. Doroczny Jarmark Doberski nie ma charakteru ściśle lokalnego, jak w przypadku imprez organizowanych w innych miastach (np. Dni Barcina). Oferta jest skierowana do turystów spoza regionu, choćby poprzez specjalną witrynę internetową (www.dobragmina.pl), ale przede wszystkim przez skalę imprezy i jej różnorodną ofertę.

Warto jednak nadmienić, że podejmowane są działania, które łączą się z zapobieganiem wspomnianym procesom, zarówno w sferze społecznej, infrastrukturalnej, jak i wpływającej na jakość przestrzeni miejskiej. W 2009 roku miasto zaciągnęło długoterminowy kredyt na kwotę 400 tys. zł na rewitalizację rynku starego miasta (bip.dobragmina.com.pl, dostęp: 5.04.2011.).

Rozważa się również możliwość ponownego uruchomienia kolei wąskotorowej, jednak działanie to wymagałoby dużych nakładów, choć zapewne mogłoby wpłynąć na podniesienie jakości przestrzeni poza obszarem starego miasta.

Miasto aktywnie korzysta ze środków Europejskiego Funduszu Społecznego. Z ich pomocą realizowany jest szereg przedsięwzięć o charakterze edukacyjnym, sportowym oraz integrującym społeczność lokalną.

Należy stwierdzić, że władze Dobrej mają świadomość zarówno zagrożeń,

jak i szans na rozwój miasta. Znamienne jest to, że na jego terenie nie ma żadnych dużych zakładów przemysłowych. Nie są również prowadzone działania mające na celu przyciągnięcie dużych inwestorów (bip.dobragmina.com.pl, dostęp: 5.04.2011.).

11.6. Podsumowanie

Miasto Dobra uniknęło zniszczeń związanych z drugą wojną światową. Dzięki temu nienaruszony został zarówno układ przestrzenny, jak i tkanka miejska. Miejscowość nie uległa radykalnym zmianom w latach 1945-1989. Dwa pierwsze przekroje czasowe pod względem udziału poszczególnych jednostek krajobrazowych są do siebie zbliżone. W mieście nie powstały większe zakłady przemysłowe. Rozbudowie uległy jedynie peryferyjne osiedla mieszkaniowe. W okresie tym połowę obszaru miasta stanowiły jednostki krajobrazu wiejskiego, w większości pola uprawne. Jediną istotną zmianą w przestrzeni Dobrej był zanik jeziora w wyniku działań melioracyjnych.

Nie należy jednak zlekceważyć innych niż materialne zmian, które nastąpiły po 1945 roku. Ważnym zdarzeniem było opuszczenie miasta przez dawnych mieszkańców (Niemców) i zasiedlenie go ludnością napływową. Jednak istotną rolę odegrały również czynniki polityczne. Zmiana ustroju zmieniła system własności i sposób zarządzania przestrzenią. Przykładem może być przekształcenie położonego w mieście folwarku w PGR.

O wiele głębsze zmiany nastąpiły po 1989 roku. Wzrosła liczba nieużytków miejskich oraz pustostanów. Zlikwidowano również obie linie kolei wąskotorowej. O 10% zwiększył się również udział jednostek krajobrazowych o charakterze przyrodniczym. Proces ten nastąpił kosztem terenów rolnych – odłogowanych, a z czasem podlegających sukcesji roślinnej. Tendencja ta jest zauważalna we wszystkich analizowanych przykładach miast.

Dobra jest miastem, które bodaj w największym stopniu ze wszystkich przedstawionych w tej pracy, wykorzystuje swe dziedzictwo kulturowe.

Szczególnie zamek, choć będący w stanie trwałej ruiny, jest symbolem miasta, a także pretekstem do budowania wizerunku Dobrej, jako miejsca identyfikującego się ze swoją historią sięgającą średniowiecza. To z kolei stanowi potencjał turystyczny miasta.

Wykorzystanie środków z Europejskiego Funduszu Społecznego wskazuje na zainteresowanie tzw. działania „miękkimi” (edukacyjne, prospołeczne itp.). Choć podjęta w 2009 roku decyzja o rewitalizacji rynku miejskiego dotyczy również zmian w infrastrukturze miasta.

13. Wpływ granicy administracyjnej na krajobrazy małych miast

13.1. Problematyka granic krajobrazów

Problemem wymagającym odrębnej dyskusji jest kwestia granic i ich znaczenia w badaniach krajobrazowych. Jest to zagadnienie znane, jednak ciągle będące przedmiotem debaty w kręgu badaczy z kręgu nauk geograficznych i pokrewnych (Bogdanowski 1979, Pietrzak 2000, Solon 2000, Wojciechowski 2006). Ostatecznie każda granica, nawet ta dotycząca jednostek fizycznogeograficznych, wynikających z uwarunkowań przyrodniczych, jest wyznaczona w sposób arbitralny i zależy od przyjętej skali oraz kryteriów (Tuan 1987, German 2000, Łapiński 2006, Pietras 2006, Matykowski 2007).

Szczególną grupę stanowią krajobrazy obszarów przeobrażonych antropogenicznie. Jak zauważa Kozacki (2000), w krajobrazach naturalnych granica jest wyznaczana na podstawie istniejących uwarunkowań, będących skutkiem trwających w czasie procesów o charakterze naturalnym, a często również kulturowym. Natomiast w przypadku terenów podlegających przeobrażeniom, np. związanym z eksploatacją powierzchniową, granica powstaje w krótkim czasie, często wbrew już istniejącym rozgraniczeniom (wynikającym choćby z rzeźby terenu, obiegu wody, podziału pól itp.). Ma ona ostry przebieg i dopiero z czasem ulega pewnemu rozmyciu (por. Myga-Piątek i Nita 2006).

Uzupełnieniem tych rozważań jest refleksja płynąca z nowej geografii kultury. U autorów reprezentujących tę dyscyplinę odnajdziemy wątki interpretujące wytyczanie granic przez człowieka jako wyraz brania w posiadanie

fragmentu przestrzeni (Cosgrove 1988, Olwig 2002). Oczywiście inne organizmy (zarówno rośliny, jak i zwierzęta) również wytyczają swoje terytoria, niemniej to człowiek czyni to świadomie i często w sposób ekspansywny, wykraczający poza jego potrzeby. Ponadto, człowiek ma jeszcze właściwą sobie cechę, polegającą na potrzebie wyrażania czy wręcz potwierdzenia wyznaczonych przez siebie granic za pomocą abstrakcyjnych przedstawień krajobrazu, konkretnie map (Harley 1988, Waldheim 1999, Zalewski 2006).

Rozpatrując problem od strony pragmatyki badawczej, krajobrazy kulturowe, powinny charakteryzować się łatwiejszymi do zidentyfikowania granicami. Istotnie, w przypadku badania krajobrazów miast, będących tematem niniejszej pracy, obszar badań zamyka się w granicach administracyjnych. Jednak nie umniejsza to znaczenia problemu wzajemnych oddziaływań pomiędzy granicą a komponentami krajobrazu (Kaliszuk 2000, Dorda i Węgierek 2006). Z jednej strony, elementy fizjograficzne, jak choćby cieki, stanowią podstawę oddzielenia administracyjnego dwóch fragmentów przestrzeni geograficznej. Z drugiej zaś, sam fakt istnienia granicy, choćby nie posiadała ona czytelnego „znaku” w terenie, pociąga za sobą szereg konsekwencji prawnych, które znajdują swoje odbicie w krajobrazie (Bernat 2006, por. Olwig 2002).

Należy tu również zaznaczyć, że inaczej funkcjonują pod tym względem krajobrazy dużych miast, często tworzących aglomeracje, w których strefie zewnętrznej przebiegają złożone procesy suburbanizacyjne, zacierające granice pomiędzy obszarem zurbanizowanym o charakterze miejskim, a jego otoczeniem (Matuszyńska 2001, Nuissl i Dieter 2005). Miasta małe nie posiadają silnie rozwiniętej strefy podmiejskiej, choć jak wykazano choćby na przykładzie Janowca Wlkp., procesy zbliżone do *urban sprawl* stają się również obserwowalne.

13.2. Metodyka badania

Wątek wpływu granic administracyjnych został uwzględniony w niniejszej pracy. Jak już to opisano w rozdziale poświęconym metodyce, podstawą jednostką

przestrzenną było miasto określone przez swe współczesne granice. Jednak chcąc zasygnalizować ciągłość procesów przebiegających w krajobrazie, poszerzono tak wyznaczony obszar o ekwidystantę o promieniu 100 m.

Jednak pełniejsze zbadanie znaczenia granicy administracyjnej w funkcjonowaniu krajobrazów małych miast, wymagało przeprowadzenia odrębnej analizy, dotyczącej diskutowanego zagadnienia. W tym celu dla każdego z miast poprowadzono drugą ekwidystantę o takim samym promieniu, jednak po wewnętrznej stronie granicy. Powstały w ten sposób dwa przygraniczne „buforowe” pasy, dla których dokonano porównania udziału poszczególnych jednostek krajobrazowych.

Materiałem badawczym były stworzone wcześniej mapy jednostek krajobrazowych poszczególnych miast. Wykorzystano oprogramowanie GIS, a wyniki przedstawiono w postaci wykresów uwzględniających udział poszczególnych jednostek krajobrazowych w obszarze zewnętrznych i wewnętrznych we wszystkich przekrojach czasowych (tab. 7).

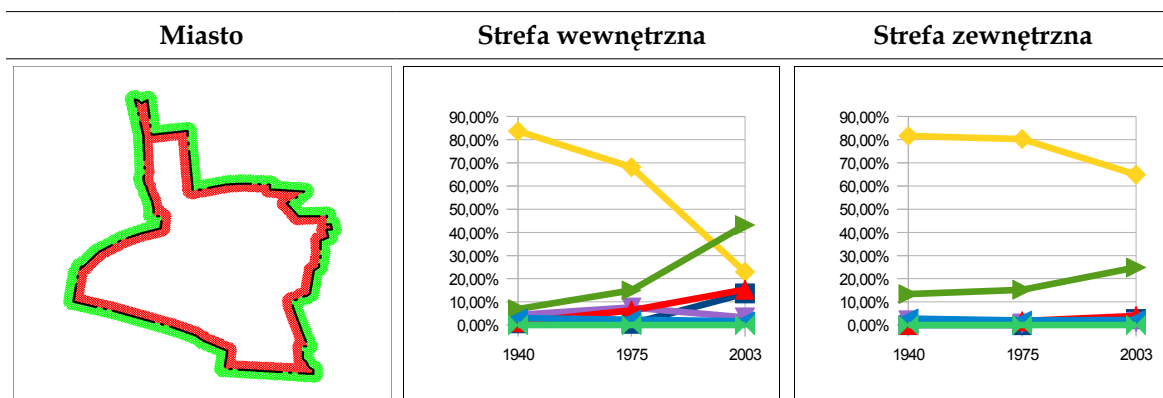
13.3. Wpływ granicy administracyjnej miasta na jego krajobraz

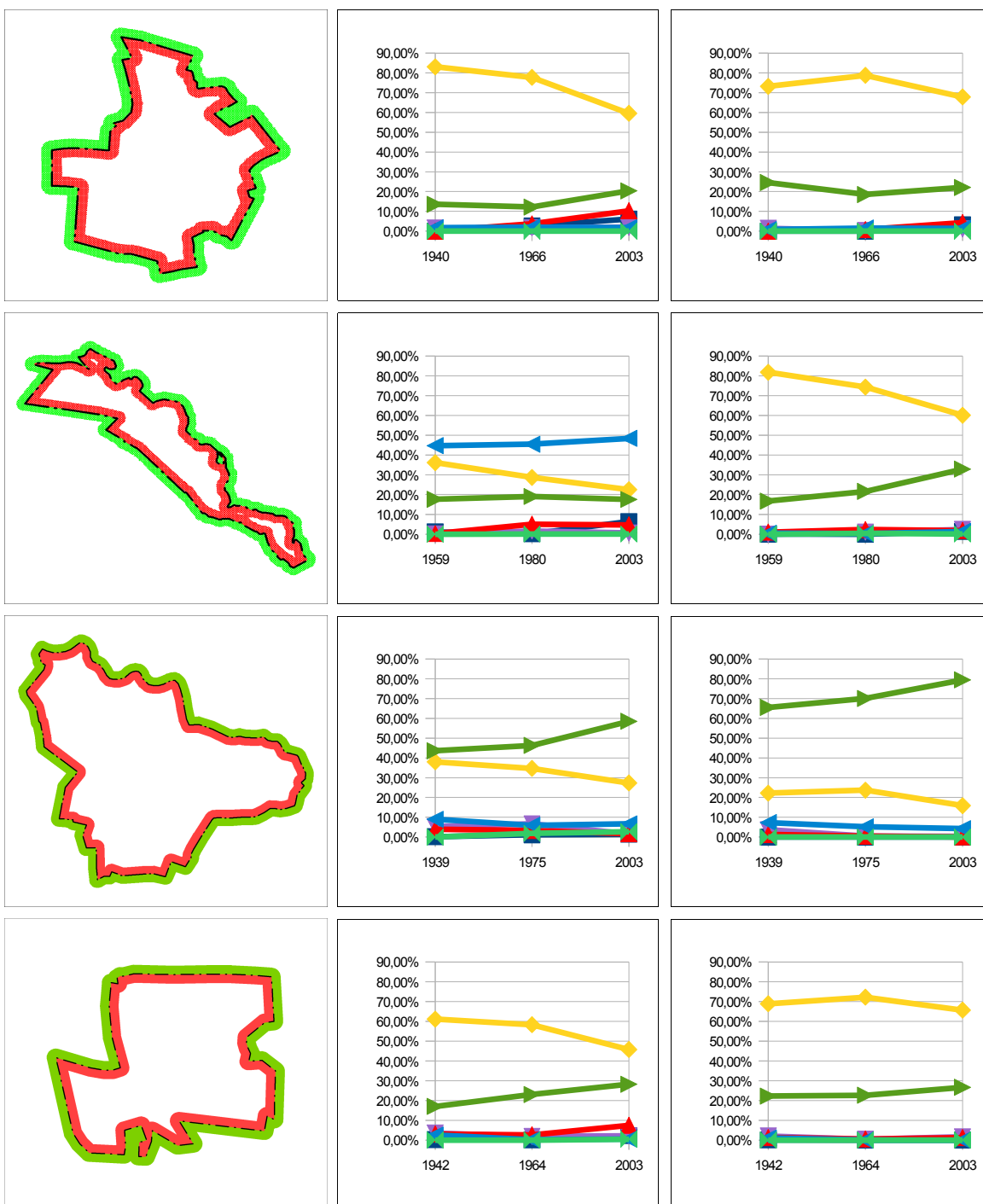
Strefa wyznaczona przez ekwidystanty niemal we wszystkich przykładach była zdominowana przez krajobrazy o charakterze rolniczym (B). Wyjątek stanowił Lubień Kujawski, gdzie granicą miasta jest brzeg jeziora, a zatem w pasie wewnętrznym dominowały krajobrazy określone przez wody powierzchniowe (F) – ok. 50%. Natomiast pas zewnętrzny tego miasta wykazywał cechy krajobrazu rolniczego (B). Drugim wyjątkiem były Małomice. Tu z kolei charakter pasa granicznego (zarówno wewnętrznego, jak i zewnętrznego) określały komórki krajobrazowe oznaczające lasy (do 70%), należące do jednostki krajobrazowej o cechach przyrodniczych (E). Zwraca również uwagę większy udział krajobrazów rolniczych (B) po wewnętrznej stronie pasa granicznego (30-40%) względem strony zewnętrznej (15-25%). Można to wytłumaczyć rozwojem osady, którego podstawą było hutnictwo. Nie było to zatem nigdy miasteczko rolnicze

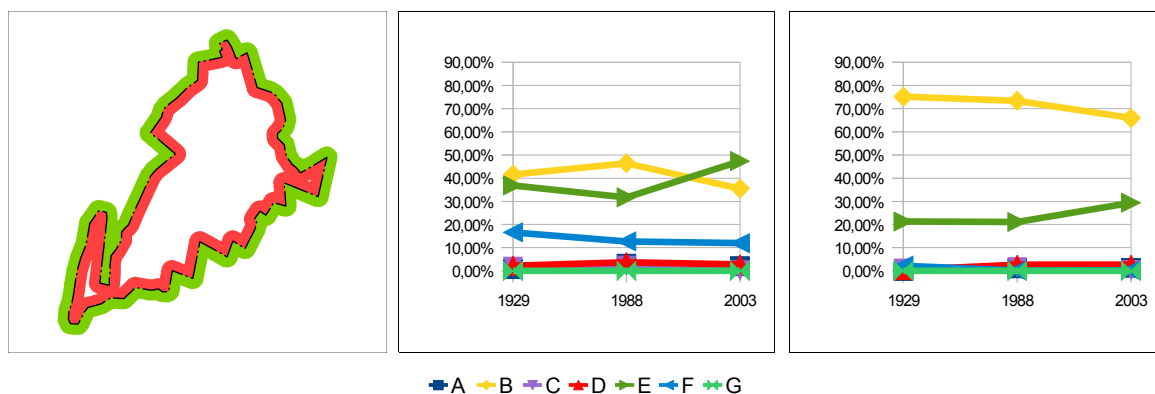
(Tłoczek 1955), a raczej ośrodek przemysłowy, położony wśród lasów, które nie uległy wytrzebieniu pod pola uprawne.

Zwraca również uwagę większy udział jednostek związanych z krajobrazem miejskim (A) po wewnętrznej stronie bufora, szczególnie w ostatnim przekroju czasowym, gdy osiąga on udział niecałych 10%. Tymczasem po stronie zewnętrznej nie przekracza on około 5%. Jest to związane głównie z powstawaniem osiedli domów jednorodzinnych, często budowanych na terenach wcześniej użytkowanych rolniczo. Pośrednio związany z tym jest jednoznacznie wyższy udział jednostek krajobrazowych ulegających transformacji (D), który szczególnie w ostatnim przekroju czasowym osiąga udział około 10%, niekiedy około 15% (Barcin). Z wyjątkiem Małomic, gdzie krajobrazów podlegających transformacji (D) ubywa, wszędzie widoczny jest ich przyrost. Są to z jednej strony wspomniane już budowy osiedli, z drugiej są to również procesy regresywne, związane z nieczynnymi liniami kolejowymi czy opuszczonymi obiektami przemysłowymi i rolnymi.

Tab. 8. Wpływ granicy administracyjnej na udział jednostek krajobrazowych małych miast. Miasta (licząc od góry): Barcin, Janowiec Wielkopolski, Lubień Kujawski, Małomice, Nowe Miasteczko, Dobra (źródło: opracowanie własne)

A – jednostki krajobrazu miejskiego, B – jednostki krajobrazu wiejskiego, C – jednostki krajobrazu przemysłowego, D – jednostki krajobrazu podlegające procesom transformacji, E – jednostki krajobrazu określonego przez funkcje przyrodnicze, F – jednostki krajobrazu określone przez wody powierzchniowe, G – jednostki krajobrazu określone przez infrastrukturę rekreacyjną.

Procesy przebiegające w strefach przygranicznych miasta korespondują z procesami dominującymi w ich krajobrazach. Przede wszystkim jest to ubytek krajobrazów rolniczych (B), najbardziej widoczny w Barcinie gdzie względem pierwszego przekroju czasowego udział tej jednostki krajobrazowej zmniejszył się z ponad 80% do niecałych 30%. Ogólny udział krajobrazów wiejskich jest mniejszy nawet o kilkadziesiąt procent po wewnętrznej stronie granicy administracyjnej. Również po tej stronie bardziej czytelny jest spadek ich udziału. Jednak należy podkreślić, że jest on dopiero w drugiej kolejności związany z zabudową (urbanizacją) obszaru. Głównie krajobrazów rolniczych (B) ubywa na rzecz terenów określonych przez procesy naturalne lub do nich zbliżone (E). Jest to związane z postępującym procesem odłogowania gruntów rolnych, która zaobserwowano szczególnie wyraźnie na ostatnim przekroju czasowym (lata 2003-2005). Tereny te pozostają nieużytkowane, nie są poddawane zabiegom agrotechnicznym, a w konsekwencji wkracza na nie sukcesja roślinna.

Pozostałe jednostki krajobrazowe nie odgrywają znaczącej roli w przygranicznej strefie miasta. Choć warto zauważyć, że w przypadku badanych przykładów, tereny wyposażone w infrastrukturę rekreacyjną i sportową (G)

występują wyłącznie w granicach miasta, choć i tam stanowią niewielki procent całej powierzchni (tab. 8).

13.4. Podsumowanie

Powyższe badanie wykazało, że granice administracyjne mają wpływ na krajobrazy małych miast. Często jest to związane z faktem, iż owe granice przebiegają wzdłuż „naturalnych” linii, takich jak brzegi jeziora (Lubień Kujawski) lub lasy (Małomice, Janowiec Wlkp.). Z jednej strony zatem elementy będące komponentami środowiska przyrodniczego stanowią „krawędź” miasta, z drugiej zaś, uwarunkowania prawne stojące za podziałami administracyjnymi, zapobiegają ekspansji danego ośrodka na otaczające tereny.

Procesy obserwowane w pasie wewnętrznym charakteryzują się znacznie wyższą dynamiką niż te po zewnętrznej stronie granicy. Można zaryzykować stwierdzenie, że obszary poza granicą miasta stanowią krajobrazy jednoznacznie rolnicze (B), natomiast po wewnętrznej stronie, choć również najczęściej dominują właśnie te jednostki krajobrazowe (tj. B), to jednak obraz całości nie jest równie znaczny i większego znaczenia nabierają szczególnie krajobrazy podlegające transformacji (D) oraz te, będące wynikiem procesów o charakterze suburbanizacyjnym, prowadzącym do powstania na obrzeżach osiedli domów jednorodzinnych o charakterze miejskim (A), a chcąc ująć zagadnienie precyzyjnie, takich, które nie są zagrodami i nie posiadają zaplecza związanego z produkcją rolną (np. ogrody warzywne, tunele foliowe itp.).

Istotny jest również przyrost krajobrazów określonych przez funkcje przyrodnicze (E), które są pochodną zaniechania produkcji rolnej na wielu obszarach. Nabierają one nowego znaczenia w kształtowaniu systemów przyrodniczych miast (Kaliszuk 2000), choć są również wyrazem zmian zachodzących w krajobrazach małych ośrodków, które tracą swój ciągle czytelny rolniczy charakter.

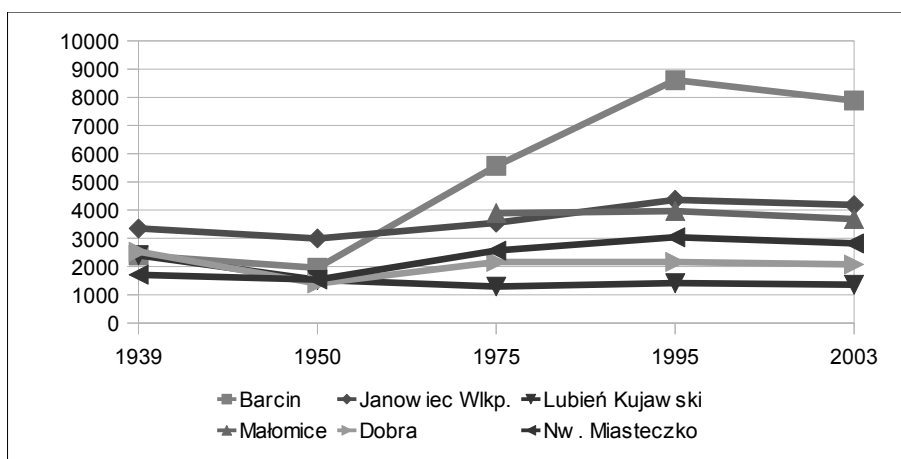
14. Porównanie badanych przykładów małych miast

We wcześniejszych rozdziałach przedstawiono sześć przykładów małych miast, wybranych na podstawie kryteriów, mających wskazać postępujące w tych miastach procesy regresywne. W tym miejscu podjęto próbę porównania wszystkich miast i pomimo niewielkiej próby wskazania procesów wspólnych dla analizowanej grupy miast.

Zmiany zachodzące w krajobrazach małych miast ujęto zarówno ilościowo – w postaci map jednostek krajobrazowych, ale również jakościowo, sięgając do opisu zdarzeń, mających znaczenie dla krajobrazu miasta w przeszłości oraz współcześnie. Tłem do tych rozważań pozostaje liczba mieszkańców miasta. Mapy jednostek krajobrazowych sporządzono dla ostatnich 60. lat. Jest to okres, dla którego możliwe jest zgromadzenie stosunkowo jednorodnego i szczegółowego materiału kartograficznego, a przede wszystkim teledetekcyjnego, przedstawiającego niezgeneralizowany obraz powierzchni ziemi.

Obserwując zmiany zaludnienia badanej grupy miast w ciągu ostatnich dwudziestu lat, zwraca uwagę spadek liczby mieszkańców, często utożsamiany z ich kurczeniem się (por. Lang i Tenz 2003, Oswalt 2005). Jeśli jednak spojrzeć na okres wcześniejszy, to zwraca uwagę poprzedzający go czas urbanizacji czy też „deruralizacji” małych miast, który miał miejsce na przełomie lat 60. i 70. XX wieku. Wiązał się on z – często gwałtownym – przyrostem zaludnienia miasta. Równoległe z tym procesem postępowała rozbudowa nowych osiedli, często w formach i skalach obcych specyfice małych miast. W tym kontekście, proces

kurczenia, przynajmniej w sensie demograficznym staje się znacznie mniej wyraźny (ryc. 70). Niemniej, możliwe jest zidentyfikowanie szeregu procesów, które wpływają na krajobraz miast i często można je powiązać z ich regresem.

Ryc. 70. Zmiany zaludnienia badanych miast w latach 1939-2003

(źródło: Jelonek 1967, Bank Danych Lokalnych GUS).

14.1. Kontekst ilościowy transformacji krajobrazów małych miast

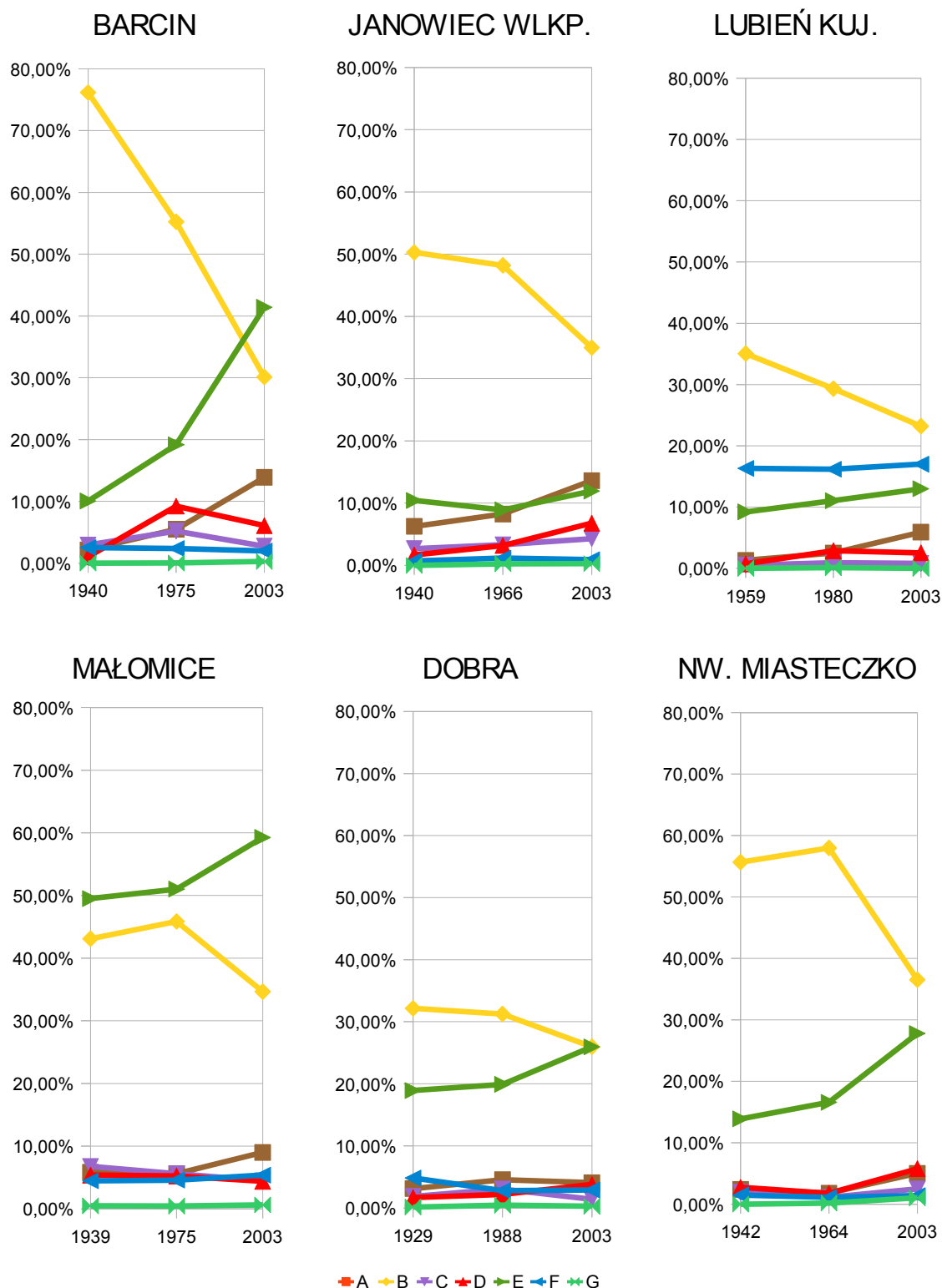
Zestawienie wyników pozyskanych z map jednostek krajobrazowych pozwala na wskazanie głównego procesu, który naznaczył krajobrazy małych miast w ciągu ostatnich 60. lat (ryc. 71). Jest to utrata terenów użytkowanych rolniczo. W połowie XX wieku stanowiły one od około 35% do 80% powierzchni miasta. Tymczasem w zamykającym przekroju czasowym (2003-2005) udział jednostek krajobrazu wiejskiego (B) spadł do około 25%-35%, jednak pozostając pod względem powierzchni najistotniejszą kategorią jednostek krajobrazowych, z wyjątkiem Małomic gdzie odnotowano wyższy udział lasów, co należy wiązać zapewne z przemysłowym charakterem osady, a później miasta.

Jednostki krajobrazowe określone przez funkcje przyrodnicze (E) stanowią drugą pod względem powierzchni grupę. W okresie otwierającym, przypadającym na lata 40. i 50. XX wieku, stanowiły one od 10% do 20%, znów z wyjątkiem Małomic, gdzie udział lasów sięgał 50%. Udział tych jednostek wyraźnie wzrasta, niekiedy sięgając 40% (Barcin), a nawet 60% (Małomice)

powierzchni miasta. Omawiane jednostki krajobrazowe (E) składają się głównie z komórek oznaczających doliny rzeczne (zalewane), lasy oraz podlegające sukcesji użytki zielone i tereny porolne. Pojawianie się odłogów podlegających sukcesji jest przyczyną najbardziej widocznej w sensie przestrzennym zmiany w krajobrazach małych miast, to znaczy wzrostu udziału jednostek kategorii E, kosztem krajobrazów rolniczych (B).

Z jednostkami krajobrazowymi określonymi przez funkcje przyrodnicze (E) związane są te związane z wodami powierzchniowymi (F). Ich udział zwykle jest względnie stały i nie przekracza kilku procent. Najczęściej związany jest z nadrzecznym położeniem miasta oraz występowaniem niewielkich zbiorników wodnych, często antropogenicznych; niekiedy podlegających zarastaniu. Większe znaczenie wody powierzchniowe mają dla krajobrazu Lubienia Kujawskiego, w którego granicach znajduje się jezioro Lubieńskie.

Pomimo znacznie niższego w porównaniu z powyższymi udziału w powierzchni, najważniejszymi są jednostki krajobrazowe o charakterze miejskim (A). To one bowiem zawierają komórki określające miejski elementy krajobrazu, zarówno pod względem fizjonomicznym, jak i funkcjonalnym. Choć mają one kluczowe znaczenie, to ich udział nie przekracza 15%, a granica ta została osiągnięta tylko w dwóch przypadkach (Barcin i Janowiec Wlkp.) w zamykającym przekroju czasowym. O ich specyfice stanowi to, że są one skoncentrowane, tworząc „rdzeń” miasta. W kilku przypadkach (Barcin, Janowiec Wlkp., Lubień Kujawski) można mówić o wyraźnym przyroście tego typu jednostek krajobrazowych (A). Interesujące jest to, że każdy z tych przykładów reprezentuje miasto różnej wielkości, odpowiednio: około 8 tysięcy, 4 tysiące i niecałe 2 tysiące mieszkańców.

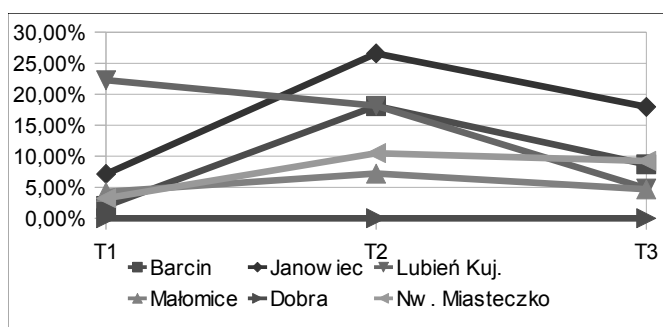

Ryc. 71. Porównanie zmian ilościowych w krajobrazach badanych miast:

A - jednostki krajobrazu miejskiego, B - jednostki krajobrazu wiejskiego,
 C - jednostki krajobrazu przemysłowego, D - jednostki krajobrazu podlegającego procesom transformacji,
 E - jednostki krajobrazu określonego przez funkcje przyrodnicze, F - jednostki krajobrazu określone przez wody powierzchniowe, G - jednostki krajobrazu określone przez infrastrukturę rekreacyjną.

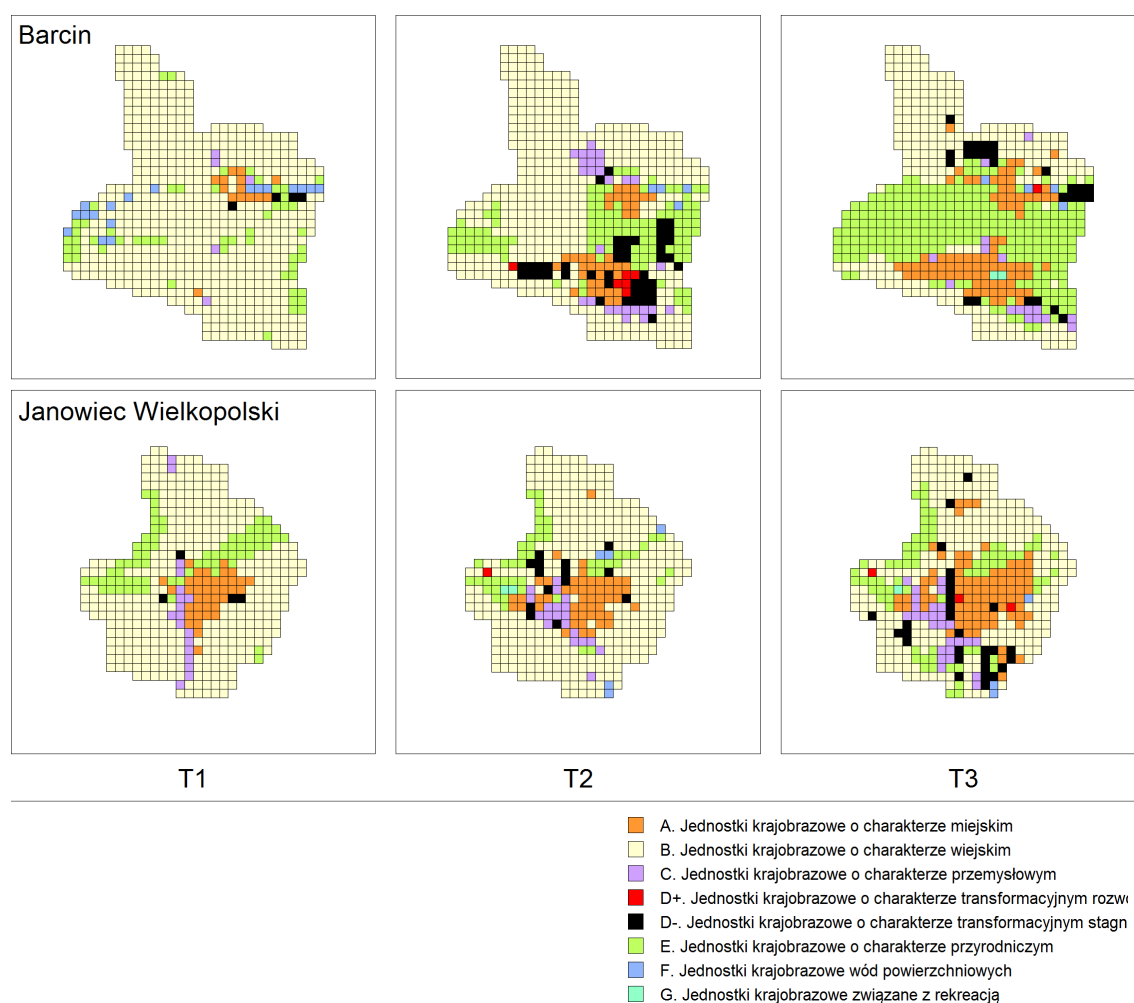
Uzupełnieniem powyższej kategorii są jednostki krajobrazowe związane z przemysłem (C). Ich udział jest stosunkowo niewielki (do kilku procent), jednak często są one wskaźnikiem występowania procesów regresywnych, które mogą objawiać się w postaci porzuconych zakładów produkcyjnych czy nieczynnych linii kolejowych. W większości przykładów widoczna jest prawidłowość związana z niewielkim wzrostem udziału tych jednostek (C) w przekroju środkowym oraz spadkiem w okresie zamykającym. Wyjątkiem znów są Małomice, w których obserwowany jest sukcesywny spadek udziału terenów przemysłowych.

Bardzo istotny typ jednostek krajobrazowych stanowią te podlegające transformacjom (D). Oznacza to, że w momencie badania nie posiadały jednoznacznie określonej funkcji i formy fizjonomicznej lub możliwe było stwierdzenie, że ich zastana forma jest tymczasową (np. plac budowy). Udział tych komórek, zarówno progresywnych, jak i regresywnych, określa dynamikę krajobrazu małych miast. Obraz uzyskany na podstawie map jednostek krajobrazowych nie jest jednoznaczny. W Janowcu Wlkp., Dobrej i Nowym Miasteczku można mówić o wzroście udziału tych jednostek w okresie badawczym. W pozostałych przykładach jest to początkowy dość znaczny przyrost omawianej kategorii oraz idący za tym spadek (Barcin) bądź niewielki, ale ciągły ubytek (Małomice). Nieco więcej światła na to zagadnienie rzuca identyfikacja udziału komórek transformacyjnych o charakterze progresywnym w grupie jednostek z kategorii D (ryc. 72).

Ryc. 72. Udział komórek krajobrazowych o charakterze progresywnym w jednostkach krajobrazowych o charakterze transformacyjnym (D) (źródło: opracowanie własne).

Zauważalna staje się prawidłowość wskazująca na okres rozwoju miasta, które przypadało na środkowy przekrój czasowy, po którym nastąpił okres stagnacji. Jak już wspomniano na początku niniejszego rozdziału, ów podział odpowiada okresowi urbanizacji z lat 60. i 70. oraz stagnacji aż do kurczenia, które nastąpiło w latach 90. i później.

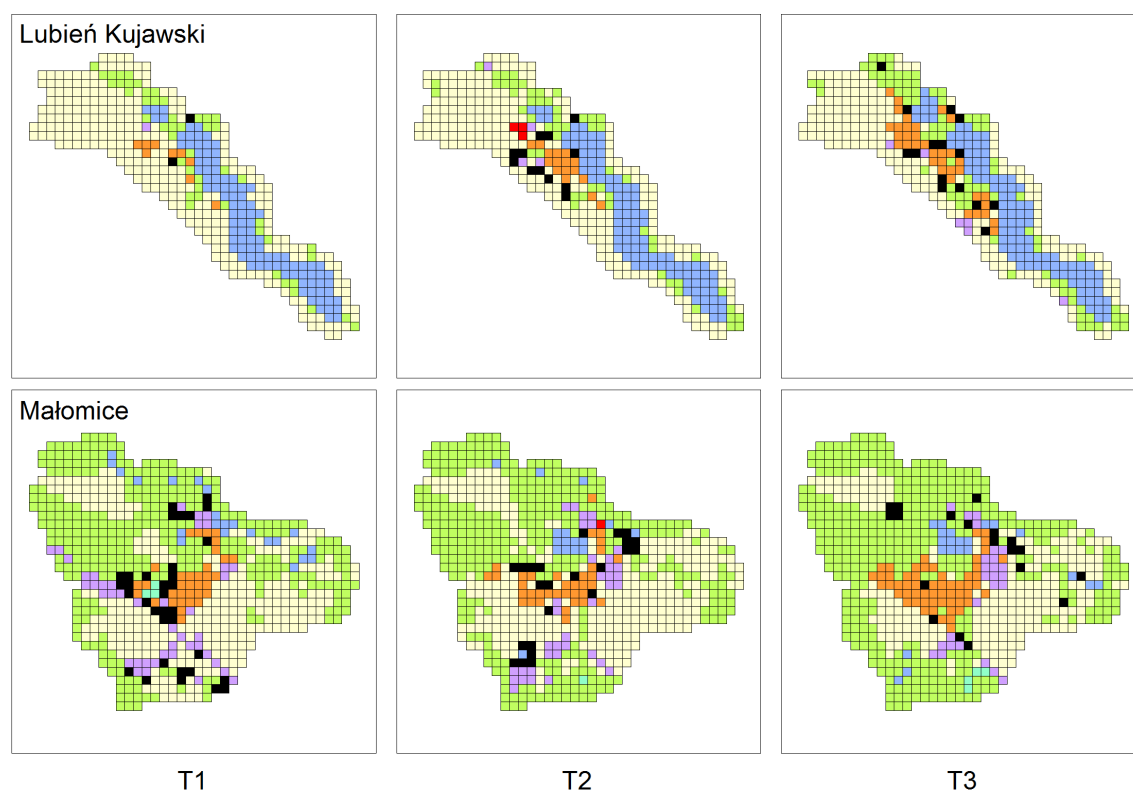

Ryc. 73. Barcin i Janowiec Wielkopolski – kartogramy centrów transformacji krajobrazów.

By dodatkowo przybliżyć te procesy, sporządzono kartogramy, powstałe poprzez nałożenie na mapy jednostek krajobrazowych poszczególnych miast siatki kwadratów o boku 100 m. Każdemu z pól podstawowych przypisano jednostkę krajobrazową, która miała największy udział w jego powierzchni.

Dodatkowo uwzględniono podział jednostek krajobrazowych o charakterze transformacyjnym na progresywne i regresywne. Metoda ta pozwoliła na identyfikację „centrów transformacji krajobrazów” dla poszczególnych przekrojów czasowych (ryc. 73, ryc. 74, ryc. 75).

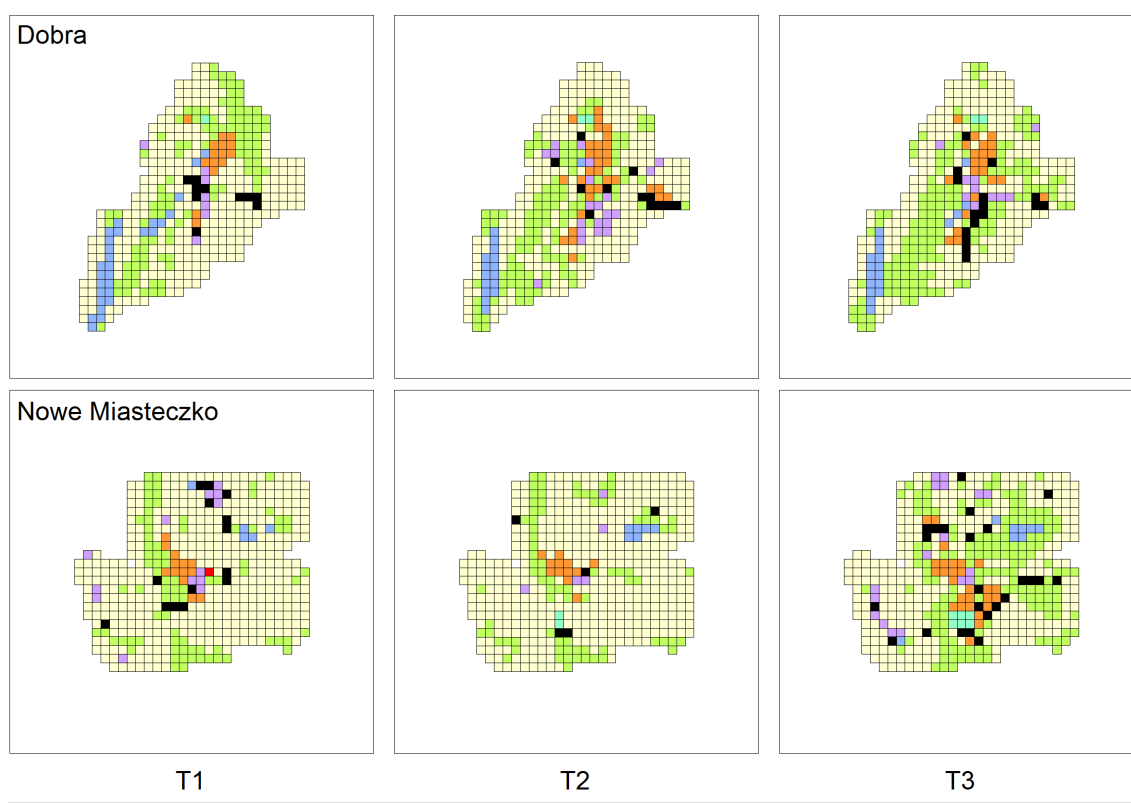
Analiza kartogramów prowadzi do wniosku, że można mówić o wzroście udziału fragmentów krajobrazów małych miast, które podlegają transformacjom o charakterze regresywnym. Nawet przy krytycznym podejściu do materiału, szczególnie w pierwszym przekroju czasowym, który został opracowany na podstawie map topograficznych, a nie zdjęć lotniczych, proces ten jest czytelny. Zwraca również uwagę rozproszenie występowania centrów transformacji o charakterze regresywnym. Często są to nieczynne linie kolejowe, opuszczone zakłady produkcyjne lub magazyny, tworzące specyficzne *drosscapes* (Berger 2006).

Ryc. 74: Lubień Kujawski i Małomice – kartogramy centrów transformacji krajobrazów (objaśnienia jak na rycinie 73).

W proponowanym ujęciu widoczny staje się wzrost udziału jednostek krajobrazowych o charakterze miejskim (A). Jednak charakterystyczne jest to, że przyrastają one koncentrycznie wokół ukształtowanego historycznie centrum. Choć w Janowcu Wlkp. podkreślony został proces urbanizacji południowej strefy podmiejskiej.

Komórki krajobrazowe o charakterze progresywnym ujawniają się jednak szczególnie widocznie w środkowym przekroju czasowym. Są związane z realizacją dużych inwestycji, takich jak budowa osiedla Kujawy w Barcinie czy zespołu szkół w Lubieniu Kujawskim.

Ryc. 75. Dobra i Nowe Miasteczko – kartogramy centrów transformacji krajobrazów (objaśnienia jak na rycinie 73).

Zastosowanie kartogramów pozwoliło również na ujawnienie fragmentów miast, które zostały określone przez funkcje rekreacyjne oraz sportowe (G). Jest to szczególnie widoczne w miastach województwa lubuskiego, badanych

w niniejszej pracy. Warto to podkreślić, często bowiem, pomimo niewielkiego zajmowanego przez nie obszaru, są one istotną częścią krajobrazu kulturowego miasta (np. boiska, na których mecze rozgrywają lokalne drużyny).

14.2. Kontekst jakościowy transformacji krajobrazów małych miast

Opisanym powyżej zmianom, które można ująć ilościowo, w postaci pomiarów powierzchni przez nie zajmowanych, towarzyszą transformacje jakościowe. Ich opis jest koniecznym uzupełnieniem niniejszych rozważań, ponieważ często to właśnie one, choć nieznaczne w wymiarze powierzchniowym, mają znaczenie dla krajobrazów małych miast. Często pojedyncze obiekty, takie jak: stacja kolejowa, kino, sklep zlokalizowane w kontekście jednostek krajobrazowych o charakterze miejskim (A), sprawiają, że dany ośrodek wykazuje takiej, tj. miejskie cechy.

Analiza przedstawionych w pracy przykładów miast umożliwia wskazanie kilku wspólnych dla nich etapów rozwoju, znajdujących swe odzwierciedlenie w ich krajobrazach. Pierwszym etapem będzie zatem czas od powstania miasta (w średniowieczu lub później) do końca XVIII wieku. Jest to okres, w którym miasta pełniły rolę lokalnych ośrodków, często prywatnych, ukierunkowanych na handel (istotne tu było posiadanie prawa targowego). Przy czym codziennym zajęciem dużej części ich mieszkańców było rolnictwo. Fizjonomię krajobrazów tych miast określała drewniana zabudowa, a dominantę stanowił niekiedy murowany kościół. Skoncentrowane wokół centralnego placu (ryнку) miasto, otoczone było polami uprawnymi, niekiedy lasami (Tłoczek 1955, Wróblewska 1977). Można zaryzykować twierdzenie, że przedstawione tu przykłady zostały założone jako małe miasta i jako takie miały funkcjonować. Wskazuje na to brak murów miejskich (poza Barlinkiem), choć zdarzają się w nich siedziby właścicieli (Dobra, Lubień Kujawski).

Kolejny etap rozwoju tych miast to wiek XIX. Jego wyznacznikiem był rozwój przemysłu i mechanizacji rolnictwa. W badanych miastach (z wyjątkiem Lubienia Kujawskiego) pojawiły się linie kolejowe. Zabudowa drewniana była

sukcesywnie zastępowana murowaną. Rozwinęła się również infrastruktura miejska: powstawały poczty, sądy, szkoły, a także inne urzędy oraz obiekty użyteczności publicznej. W pierwszej połowie XIX stulecia zniknęło również pojęcie miasta prywatnego. Pomimo licznych kryzysów, jest to okres rozwoju demograficznego miast (Jelonek 1967).

Pierwszy kwartał XX wieku to okres zmian administracyjnych i stagnacji rozwoju miast, choć dla niektórych był to okres rozwoju gospodarczego w związku ze specjalizacją produkcji na konkretne potrzeby – np. wojska, jak miało to miejsce w Małomicach. W dwudziestoleciu międzywojennym do małych miast przenikały również w ograniczonym zakresie nowe koncepcje urbanistyczne. Jest to wyraźnie widoczne w Małomicach, które pozostały w granicach Niemiec, choć również w miastach polskich. W krajobrazach miast pojawiły się tereny przeznaczone do uprawiania sportów i zorganizowanej rekreacji. Rozbudowie uległy również osiedla domów jednorodzinnych o charakterze miejskim (bez funkcji produkcji rolnej, często z ogrodem o funkcjach wyłącznie lub głównie estetycznych). Pomimo przesunięć granic, miasteczka zachowały przynajmniej w części swój wielowyznaniowy, a także wielonarodowościowy charakter. Były zamieszkiwane przez protestantów, katolików, a także żydów. W topografii nawet najmniejszych miast (np. Lubień Kujawski) możliwe było wyróżnienie dzielnic związanych z daną społecznością.

Powyższą sytuację zmieniła druga wojna światowa, która doprowadziła do ujednoczenia pod względem wyznaniowym i narodowościowym Polski. Miasta zostały dotknięte znaczną depopulacją o szczególnym charakterze (Jelonek 1967). Żydowska część społeczności miejskich stała się ofiarą zagłady, a materialne ślady jej bytności, czytelne w krajobrazie kulturowym, były niszczone (np. Lubień Kujawski, Barcin). Natomiast ludność niemiecka, często protestancka została wysiedlona lub opuściła swoje miejsca zamieszkania po 1945 roku.

Jeszcze w latach 50. XX wieku podkreślano rolniczy charakter miasteczek, będący wynikiem ich historycznego rozwoju (Tłoczek 1955). Niemniej nowa

sytuacja polityczna i gospodarcza, której jednym ze skutków była kolektywizacja rolnictwa, zaowocowała kolejną falą transformacji krajobrazów małych miast. Zintensyfikowano, często centralnie sterowane, procesy urbanizacji. W niektórych ośrodkach proces ten przebiegał gwałtownie i związany był z rozwojem przemysłu, jak miało to miejsce w Barcinie. W mieście tym za rozszerzeniem działalności kombinatu cementowo-wapienniczego, szła rozbudowa miasta, w zasadzie wręcz budowa nowego, modernistycznego miasta, złożonego z prefabrykowanych bloków. Skutkiem tego było potrojenie liczby ludności, które nastąpiło na przełomie lat 70. i 80. XX wieku.

Pomimo że nie wszędzie proces ten przebiegał tak wyraźnie, to w pejzażach wszystkich badanych miast pojawiły się nowe obiekty, najczęściej w ujednoliconym stylu modernistycznym (funkcjonalistycznym). Często były to obiekty handlowe lub użyteczności publicznej. Wyróżniała je bryła niekorespondująca z dotychczasowym charakterem krajobrazu miasta, choć niewątpliwie wzbogacały one ofertę miasta, wzmacniając ich pozycję lokalną. Również pojawiły się bloki mieszkalne, niekiedy w formie całych osiedli, jak we wspomnianym Barcinie, ale często w postaci pojedynczych obiektów, pozbawionych kontekstu urbanistycznego (m. in. Janowiec Wlkp., Lubień Kujawski). Znamienne, że niektóre miasta dopiero w tym okresie uzyskały pełne prawa miejskie (Małomice).

Przemiany powojenne dotyczyły również zmiany funkcji wielu obiektów. Zmiana ta charakteryzowała się często podtekstem politycznym czy też ideologicznym. Przykładem może tu być zamiana dworu na dom dziecka w Lubieniu Kujawskim lub podział majątku i przekształcenie pałacu w dom mieszkalny z wydzielonymi mieszkaniami (np. Barcin).

Przekształceniom uległy również rynki, stanowiące centrum życia miast. W szczególnych przypadkach uległy całkowitej likwidacji (Małomice), jednak często zostały przekształcone z placów targowych w parki miejskie (np. Barcin, Janowiec Wlkp., Dobra, Lubień Kujawski). Funkcja targowa została częściowo

zinstytucjonalizowana, a w ograniczonym zakresie przeniesiona na peryferia miast (np. dawny plac przy folwarku w Lubieniu Kujawskim). Warto jednak zaznaczyć, że proces ten nie jest nowy i został dostrzeżony już na początku XX wieku (Przesmycka 2001).

Znacznemu wzbogaceniu uległa również szata ideologiczna małych miast. W ich krajobrazie pojawiły się niekiedy rozproszone pomniki i tablice, często upamiętniające wydarzenia drugiej wojny światowej. Niekiedy były to formy większe, które zdominowały rynki miast (np. Janowiec Wlkp.).

Ostatni etap rozwoju miast wyznaczają przemiany społeczne, polityczne i gospodarcze, które nastąpiły po 1989 roku. Przywrócono kompetencje samorządom terytorialnym, a mechanizmy rynkowe ujawniły nierentowność wielu przedsięwzięć, które do tej pory często stanowiły podstawę funkcjonowania miasta (pozostając największym pracodawcą). Niektóre miasta utrzymały swój charakter (np. Barcin – kombinat wapienniczy). Niemniej większość tych ośrodków została dotknięta bezrobociem, którego skutkiem jest postępująca depopulacja miasta. Zmiany w krajobrazach miast obejmują likwidację, a właściwie często porzucenie terenów przemysłowych i magazynowych, które ulegają dewastacji, a także sukcesji roślinnej. Jest to proces szczególnie widoczny przy zlikwidowanych liniach kolejowych, które stają się de facto korytarzami ekologicznymi, biegnącymi przez miasto. Pod względem kształtowania systemów przyrodniczych miast, znaczenia nabierają niewielkie zarastające zbiorniki wodne, a szczególnie odłogowane a ostatecznie zarastające nieużytki rolne. Niemniej z punktu widzenia kulturowego, pomimo że stanowią one potencjał ekologiczny miasta, to raczej stanowią nie-miejsca, oznaczają ubytek i perforację krajobrazu, na który składały się obszary wcześniej użyteczne, a obecnie zbędne i porzucone. Dotyczy to także wielu obiektów w obrębie miasta (np. nieczynny młyn w Lubieniu Kujawskim).

Towarzyszy temu likwidacja takich obiektów jak kina, ośrodki zdrowia, dworce, ale także choćby przyrynkowe bary sprzyja degradacji krajobrazu

miejskiego, a także spadkowi aspiracji i oczekiwań ich mieszkańców. Powszechny dostęp do telewizji czy Internetu sprzyja upadkowi funkcji przestrzeni publicznych.

15. Witryny internetowe małych miast jako przykład kreacji krajobrazów medialnych

Podczas dyskusji pojęcia, jaki, jest krajobrazu, którą przeprowadzono w rozdziale 3, przedstawiono kilka nowych ujęć krajobrazu kulturowego, w tym krajobrazu technologicznego, związanego z przyspieszeniem obiegu informacji oraz krajobrazu medialnego, którego wytworem są obrazy i symbole o często globalnej, a na pewno ponadlokalnej sile oddziaływania (Wieczorkiewicz 2008, Appadurai 1990). Odnosząc powyższą koncepcję do tematu niniejszej pracy, oznacza to, iż także małe miasta zyskują szansę kreacji pożądanego przez siebie wizerunku krajobrazu za pomocą nowoczesnego medium informacyjnego, jakim jest Internet. Ten ostatni wzbudza ostatnio zainteresowanie kartografów (Del Carmen Reyes i Martínez 2006, Martínez i Del Carmen Reyes 2006, Kowalski 2005), a także socjologów (Batorski i Olechnicki 2007). Natomiast w polskiej geografii pojawiają się dopiero pierwsze prace w tym zakresie (Bajerski 2008). Być może powodem tego jest brak stosownego aparatu badawczego. Internet jest bowiem jedną z głównych przyczyn końca „geografii kartografów” (Bauman 2000, Rewers 2005). Przyczynia się on do marginalizacji znaczenia przestrzeni geograficznej. Do niedawna idee wyrażane choćby w książkach (jako artefaktach) mogły być przekazywane, ale musiały przebyć drogę: w najbardziej jednoznacznym i geograficznym sensie tego słowa; choćby była to droga krótka między bibliotecznym regałem a biurkiem.

Dziś upowszechnienie mediów zmieniło tę sytuację. W każdej chwili

można podejrzeć egzotyczne miejsca niemal z każdego punktu widzenia (z satelity, z powierzchni ziemi). Niemniej warto pamiętać, że „miasto jest terytorialne i nijak nie może przestać takie być. Jeśli nawet nasze umysły podróżują infostradami po całym świecie, to nasze ciała są w konkretnym, unikalnym położeniu” (Nawratek 2008: 4). Pomimo to, coraz więcej osób poświęca swój czas na obcowanie z krajobrazami medialnymi (*mediascapes*) niż geograficznymi, choćby tymi, określonymi w Europejskiej Konwencji Krajobrazowej (2006) jako pospolite (*everyday landscapes*). Ta złożoność prowadzi do sytuacji, gdy trudno już mówić o jednym, choć widzianym z różnych punktów widzenia, krajobrazie. Mamy raczej do czynienia z „siecią nakładających się na siebie specyficznych krajobrazów, tworzących obszar przemieszczania się ludzi, przedmiotów oraz kojarzących się z nimi idei” (Wieczorkiewicz 2008: 63). Sam krajobraz medialny w ujęciu Appaduraia (1990) obejmuje dystrybucję informacji oraz ich nośników, a także obrazy świata kreowane przez media. Owe obrazy należy rozumieć nie tylko w kategoriach przedstawień graficznych (choćby fotografii), ale wszelkich prezentacji, które kreują wyobrażenie danego miejsca, w przypadku niniejszej pracy – małego miasta. Mogą to być zatem zarówno przedstawienia kojarzone bezpośrednio z krajobrazami (panoramy całych miast lub ich fragmentów, zdjęcia zabytków, rynków itp.), ale także inne artefakty związane z wizerunkiem miejsca (lokalne kulinaria, przedmioty), a także symbole (herby, logotypy).

Powstaje pytanie czy takie ujęcia krajobrazu mają jakikolwiek wpływ na przedmiot badań i kompetencje ekologii krajobrazu. Jak wykazano w rozdziale 3, krajobraz pozostaje terminem mającym z jednej strony długą tradycję, a z drugiej pozostającym wielce wieloznacznym. Pomimo zabiegów podejmowanych przez wpływowych autorów (por. Bartkowski 1986) nic nie wskazuje na to, by sytuacja ta miała ulec zmianie. Co więcej, jeśli uznać prawdziwość zapisu Konwencji krajobrazowej, utrzymującego, że społeczeństwo chce „cieszyć się krajobrazami o wysokiej jakości i odgrywać aktywną rolę w kształtowaniu krajobrazów”

(Europejska Konwencja Krajobrazowa 2006), to nie sposób uciec od znaczeń symbolicznych, często wręcz mitycznych zawartych w tymże krajobrazie. Ponadto jedna z czterech cech krajobrazu, wyróżnionych przez Richlinga i Solona (1996) wskazuje na fizjonomiczny charakter krajobrazu, który umożliwia przedstawienie go na rycinie bądź fotografii. Nie ma zatem przyczyn, by unikać badań, których przedmiotem są utrwalone wizerunki krajobrazów.

Celem niniejszej analizy jest określenie, które elementy krajobrazu są wykorzystywane na oficjalnych stronach internetowych małych miast. Dotychczas takie badania były przedmiotem zainteresowania geografów (szczególnie fizycznych) w Polsce sporadycznie. Interdyscyplinarny charakter niniejszej pracy jest pretekstem do zwrócenia uwagi na tę problematykę. Jak zostanie poniżej wykazane przyrodnicze komponenty krajobrazu stanowią istotną część krajobrazów medialnych małych miast. Jeśli rolą geografa ma być nie tylko badanie, ale i realny wpływ na przestrzeń, to istotna jest wiedza o poglądach (często wyobrażeniach), jakie na temat środowiska przyrodniczego i krajobrazu mają ludzie stanowiący ich podmiot.

Z powyższych założeń wynika zainteresowanie specyficzną grupą przedstawień krajobrazów małych miast, jaką stanowią wizerunki pochodzące z ich stron internetowych. Witryna internetowa stała się w ciągu ostatniej dekady istotnym sposobem przekazu informacji. Bez precedensu jest sytuacja, w której praktycznie każdy, od ręki może przekazać dowolny komunikat, czyniąc go dostępnym praktycznie na całym świecie. W kontekście niniejszej pracy należy podkreślić rolę tego sposobu przekazywania informacji w kreowaniu wizerunku i promocji miast (Jeong i Choi 2004). Oczywiście należy tu rozważyć kwestię: jak dalece powyższe cele są rzeczywiście realizowane, a w jakim stopniu jest to jedynie uleganie obowiązującej potocznej opinii mówiącej o tym, że miasto musi się promować poprzez stronę internetową? Niemniej już niemal wszystkie miasta Polski posiadają swoje adresy w Internecie. Zapewniają one dowolność wyboru elementów, które będą tworzyć – poprzez wirtualny wizerunek – obraz miasta

w wyobraźni osoby odwiedzającej stronę. Służy temu głównie winieta lub nagłówek strony, który obok nazwy miasta lub gminy zawiera również szereg elementów graficznych o charakterze czysto estetycznym, ale także tych przedstawiających wizerunki przestrzeni.

Obrazy, które zostały poddane badaniu, charakteryzuje szereg cech. Po pierwsze, w istocie zawierają wizualne przedstawienia krajobrazów. Zdecydowana ich większość przedstawia fragmenty miasta, ale także otwartych pejzaży widzianych z różnych perspektyw. Jest to argument za humanistycznym rozumieniem krajobrazu, jako miejsca życia, codziennej egzystencji (Tuan 1987, Cosgrove 1998, Europejska Konwencja krajobrazowa 2006). Ponadto niemal wszystkie przedstawienia to fotografie. Są one proste w wykonaniu, nie wymagają szczególnego przygotowania technicznego czy umiejętności, a ponadto w potocznej opinii posiadają walor obiektywności oraz wierności (Waldheim 1999, Rączkowski 2002, Barthes 2008). Co więcej, pejzaż miejski jest przedmiotem zainteresowania fotografów niemal od początków jej istnienia (Mania 2008). Ważne jest to, że są to obrazy upublicznione i skierowane do możliwie masowego odbiorcy, ale przy tym pozostają wizerunkami oficjalnymi, rozpowszechnianymi przez strony poszczególnych samorządów. Niewątpliwie, co je wyróżnia to ich estetyzujący charakter. Ich celem jest przedstawienie symboli i osiągnięć miasta, a także przyciągnięcie turystów, inwestorów oraz nowych mieszkańców. Twórcami witryn internetowych są same samorządy małych miast bądź też firmy – niekoniecznie lokalne – którym zleca się wykonanie serwisu.

Tak zarysowana tematyka badania budzi szereg problemów i pytań, które mogą stać się przedmiotem dalszych badań z pogranicza geografii, socjologii czy antropologii kulturowej. Przede wszystkim odpowiedzi wymaga pytanie, w jakim stopniu dobór użytych wizerunków jest świadomy, a w jakim jest on wynikiem bezrefleksyjnego powielania wyobrażeń o danym mieście; w końcu czy może jest to proces w zasadzie niemal przypadkowy, pozostawiony na przykład firmie, której zlecono wykonanie witryny. Interesujące są także mechanizmy powielania

konwencji, które z jednej strony mają źródło w technologii i standardowych rozwiązaniach, na przykład gotowych szablonach stron internetowych; z drugiej natomiast dobór takich elementów jak winieta strony jest całkowicie swobodny. Rodzi się zatem pytanie o źródła podobieństw wizerunków miast zarówno pod względem treści, jak i formy, konkretnie fotografii. W końcu należy zadać pytanie: co informacja zawarta w obrazach winiet serwisów internetowych mówi o samym krajobrazie małego miasta? Tej ostatniej kwestii zostanie poświęcone więcej uwagi w podsumowaniu niniejszego rozdziału.

15.1. Charakterystyka badania

Badaniu poddano serwisy internetowe miast nieprzekraczających 15 tysięcy mieszkańców w trzech województwach: kujawsko-pomorskim (40 miast), lubuskim (31 miast) i zachodniopomorskim (47 miast). Uwagę skupiono na winiecie strony, to jest górnej jej części, stanowiącej wizytówkę miasta. Zwracano również uwagę na inne wizerunki krajobrazów znajdujące się na stronie głównej, to znaczy tej, którą widzi użytkownik od razu po wejściu na stronę. Obserwacje przeprowadzono w dniach 20-23 listopada 2009 roku.

W badaniu wydzielono następujące kategorie:

- krajobraz miejski - obraz fragmentu przestrzeni o szerszej perspektywie, zawierający kilka widocznych komponentów krajobrazu, z dominacją elementów miejskich, takich jak: rynek, układy przestrzenne, ulice, sylweta miasta itp.,
- krajobraz otwarty - obraz fragmentu przestrzeni o szerszej perspektywie, zawierający kilka komponentów krajobrazu, z dominacją elementów wiejskich lub walorów przyrodniczych, takich jak: pola, lasy, jeziora itp.,
- rynek - ujęcie eksponujące w jednoznaczny sposób do zidentyfikowania sposób rynek miasta,
- ulice - ujęcia eksponujące wybrane ulice miasta,
- obiekty architektoniczne i ważne budynki - zdjęcia eksponujące ważne dla

miasta budynki i obiekty o charakterze innym niż zabytkowy; do tej kategorii należą zdjęcia urzędów miast, szkół, szpitali, urzędów itp.,

- zabytki – zdjęcia eksponujące obiekty zabytkowe o charakterze świeckim, np. zamki, dworki, pałace, rekonstrukcje grodzisk itp.,
- pomniki – fotografie pokazujące wszelkiego rodzaju monumenty, tj. między innymi: pomniki, popiersia, cmentarze, fontanny, postaci ludzkie itp.,
- obiekty sakralne – fotografie ukazujące zabytkowe i współczesne kościoły, klasztory, kaplice, domy modlitwy itp. związane z chrześcijaństwem lub innym wyznaniem,
- obiekty przemysłowe i inwestycje miejskie – zdjęcia przedstawiające fabryki, zakłady przemysłowe i elementy infrastruktury miejskiej takie jak: obwodnice, oczyszczalnie ścieków, mosty, węzły kolejowe itp.,
- elementy przyrodnicze – zdjęcia ukazujące wybrane elementy środowiska przyrodniczego, np. kwiaty, grzyby, zwierzęta, drzewa itp.,
- turystyka i rekreacja – fotografie przedstawiające walory turystyczne i rekreacyjne, szczególnie przedstawiające infrastrukturę turystyczną lub możliwości uprawiania sportów itp.,
- ludzie i wydarzenia – fotografie, których głównym elementem są ludzie lub ważne uroczystości i imprezy z ich udziałem, np. festyny, święta, koncerty, lokalne zespoły, wizerunek burmistrza itp.,
- inne – pozostałe ujęcia, które nie można było zaklasyfikować do powyższych kategorii, np. zdjęcia detali architektonicznych, wyrobów lokalnych, samolotów, animacje, przypadkowe zdjęcia nieba itp.

Dla każdej witryny zidentyfikowano typu obrazów według powyższego klucza oraz podano liczbę ujęć w poszczególnych kategoriach. Ponadto uwzględniono następujące cechy:

- zdjęcia lotnicze – czy w przedstawieniach krajobrazów wykorzystano fotografie lotnicze wraz z liczbą wykorzystanych w winiecie ujęć tego typu,

- animacja - czy winieta strony internetowej ma charakter statyczny (jedno lub kilka ujęć widocznych cały czas) czy dynamiczny, tj. zdjęcia ruchome, wyświetlane jedno po drugim itp.,
- herb - czy na stronie jest wyeksponowany herb miasta,
- mapka - czy na głównej stronie wyeksponowano szkic lub mapkę ułatwiającą lokalizację miasta.

15.2. Krajobraz w witrynach internetowych małych miast

W czasie przeprowadzania badania tylko jedno miasto nie posiadało żadnej witryny internetowej - była to Izbica Kujawska (woj. kujawsko-pomorskie). Ponadto jedno z miast nie posługiwało się na głównej stronie internetowej żadnym przekazem graficznym - Nowe Miasteczko (woj. lubuskie). Z kolei Lubsko (woj. lubuskie) miało aż trzy wersje swojego serwisu: ogólny serwis miejski, Biuletyn Informacji Publicznej oraz tereny inwestycyjne. W dalszej części zostaną omówione uzyskane wyniki dla poszczególnych województw.

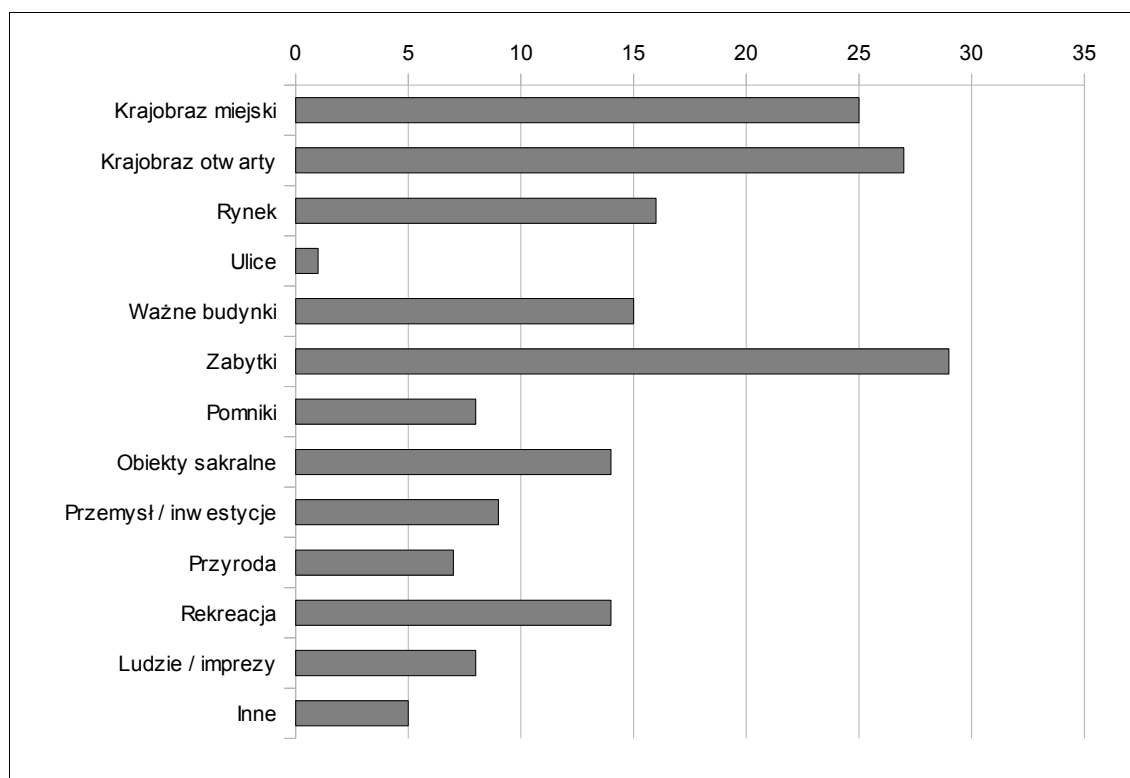
15.3. Województwo kujawsko-pomorskie

Na oficjalnych witrynach małych miast województwa kujawsko-pomorskiego najczęściej wykorzystywano wizerunki zabytków (łącznie 29). Podobną popularnością cieszyły się zobrazowania krajobrazów otwartych (28) i miejskich (24). Nieco rzadziej były wykorzystywane wizerunki z kategorii rynek (16), ważne obiekty i budynki (15) oraz obiekty sakralne i rekreacja (po 14). Wizerunki przynależące do pozostałych kategorii wystąpiły od 5 do 9 razy. Natomiast tylko raz, na stronach Wąbrzeźna, pojawił się wizerunek ulicy (ryc. 76).

Najwięcej obrazów posiadała witryna Wąbrzeźna (16). Powyżej dziesięciu ujęć miały następujące miasta: Aleksandrów Kujawski, Golub-Dobrzyń, Lubień Kujawski, Mogilno oraz Skępe. Dla poszczególnych miast każda z kategorii występowała najczęściej 1-2 razy, choć w niektórych miastach występowało do sześciu ujęć z tej samej kategorii (np. Skępe - 6 ujęć z kategorii krajobrazów

otwartych, Kowalewo Pomorskie – 5 ujęć zabytków) (ryc. 77).

Łącznie fotografie lotnicze pojawiły się 31 razy w 18. miastach. Głównie przedstawiały krajobrazy miejskie (15 ujęć), ale także krajobrazy otwarte, tereny rekreacyjne, przemysłowe oraz zabytki. Najwięcej ujęć z lotu ptaka wykorzystano na witrynie Więcborka (6).

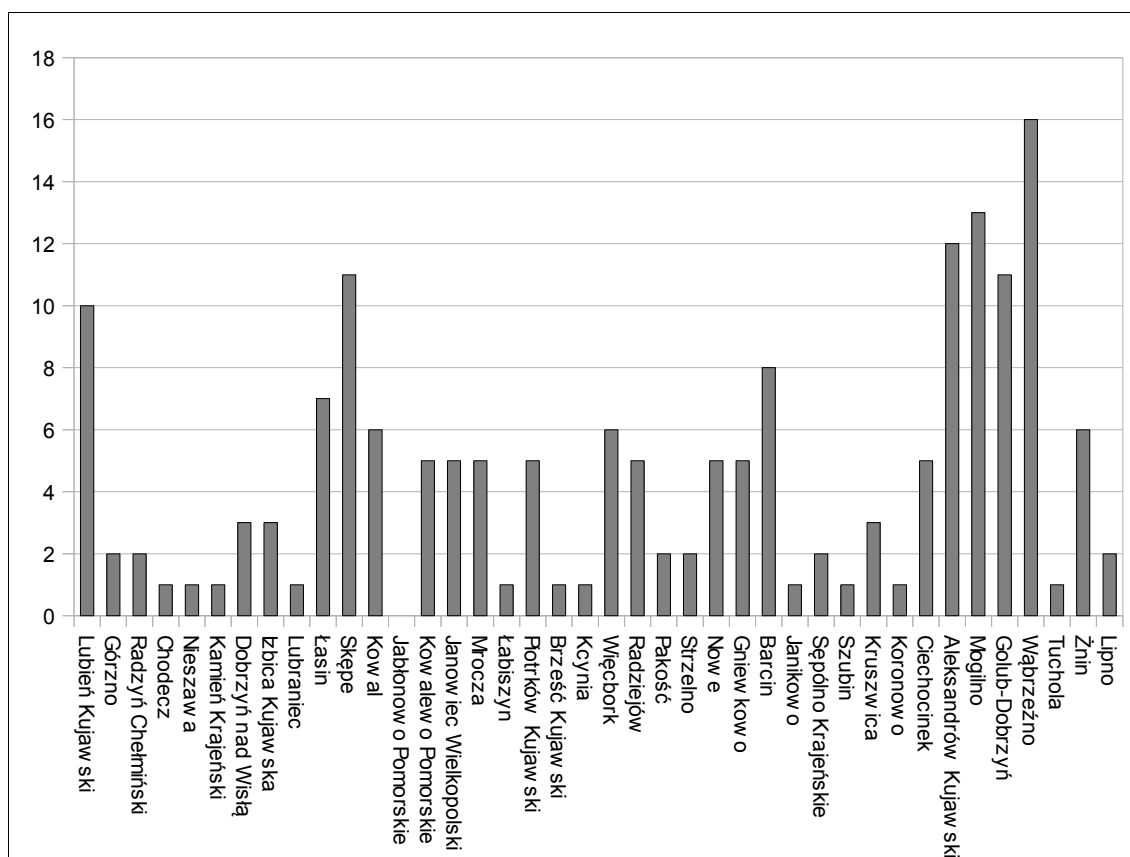

Ryc. 76. Udział ujęć według poszczególnych kategorii krajobrazowych w małych miastach województwa kujawsko-pomorskiego (źródło: opracowanie własne).

Przypatrując się ujęciom nie objętym żadną z kategorii, zwraca uwagę wyeksponowanie kolejki wąskotorowej w Żninie, wykorzystanie starych widokówek na stronach Wąbrzeźna, a także animacja na witrynie Pakośći, przedstawiająca elektrownie wiatrowe. Interesujące jest silne wyeksponowanie krajobrazów rolniczych (wiejskich) na stronach Lipna.

Tylko trzy miasta nie eksponowały na swoich stronach herbu: Ciechocinek, Jabłonowo Pomorskie i Skępe. Pierwszy z wymienionych pokazywał zamiast tego

oficjalny logotyp. Z drugiej strony również tylko trzy miasta wykorzystywały widoczne na winiecie szkice lub mapki wskazujące na swe położenie geograficzne. Były to Górzno, Radzyń Chełmiński oraz Żnin.

Ryc. 77. Wykorzystanie ujęć krajobrazowych w winietach serwisów internetowych małych miast województwa kujawsko-pomorskiego (źródło: opracowanie własne).

Dwanaście witryn wykorzystywało różnorodne mechanizmy dynamicznej prezentacji obrazów na winiecie swojego serwisu. Były to przeźrocza, animacje lub mechanizmy losujące ujęcia przy każdym wejściu na stronę.

Poniżej przedstawiono charakterystyki witryn internetowych szczegółowo analizowanych miast z województwa kujawsko-pomorskiego.

15.3.1. Barcin

Witryna internetowa Barcina wykorzystuje herb miasta, czerwoną różę będącą

symbolem Św. Wojciecha (www.barcin.pl, dostęp 20.07.2010.). Na winiecie przedstawiane są losowo fotografie przedstawiające: pierzeję rynku, kościół, panoramę miasta, panoramę pól, rzekę i inne (ryc. 78). Łącznie osiem ujęć, w tym po dwa z kategorii krajobrazów miejskich i otwartych oraz pojedyncze z kategorii rynku, ważnych obiektów, pomników i obiektów sakralnych⁴⁴.

Większość ujęć podkreśla miejskość Barcina poprzez ukazanie takich elementów krajobrazów jak: rynek, zwarta zabudowa śródmiejska czy kościół. Jedno ujęcie wskazuje na walory przyrodnicze i rekreacyjne (dolina Noteci). Również jedno pokazuje pola uprawne – z jednej strony stanowiące zapewne element estetyczny lub stereotypowy („tradycyjny polski pejzaż”), z drugiej wskazujące na rolniczy kontekst funkcjonowania małego miasta. W winiecie serwisu internetowego Barcina nie wykorzystano fotografii lotniczych.

Ryc. 78. Winieta serwisu internetowego Barcina: widoczny herb miasta oraz jedno z ujęć, prezentujących fragment pierzei rynku (źródło: www.barcin.pl, dostęp 20.07.2010.).

Ponadto z prawej strony znajduje się łącze do obszernej galerii zdjęć zawierającej widoki z lotu ptaka, dokumentację budowy basenu i „rewitalizacji” rynku starego miasta, prezentację gminy, rzekę Noteć, cementownię i kamieniołomy oraz reportaże z ważnych dla miasta wydarzeń (np. Dni Barcina).

⁴⁴ We wcześniej wersji strony funkcjonującej do 2009 roku mocno wyeksponowana były kamieniołomy wapienia, znajdujące się poza miastem, jednak poprzez swą rolę w funkcjonowaniu Barcina stanowiące element jego krajobrazu.

15.3.2. Janowiec Wielkopolski

Winieta serwisu internetowego Janowca Wielkopolskiego jest statyczna. Jest na niej widoczny herb – Temida oraz pięć ujęć fotograficznych w formie kolażu, które podkreślają miejski charakter Janowca Wlkp. Dwa główne ujęcia przedstawiają rynek, natomiast towarzyszące im trzy fotografie pokazują ważne obiekty i zabytki miasta.

Ponadto z lewej strony wyświetlane jest losowe zdjęcie z galerii zawierającej fotografie wykonywane od 2006 roku. Przedstawiają one głównie reportaże z ważniejszych wydarzeń w mieście (imprezy kulturalne, święta, spotkania itp.), ale także szereg pejzaży miasta (w tym z lotu ptaka) oraz fotografii dokumentujących również problemy miasta (np. miejsca nielegalnego składowania odpadów).

15.3.3. Lubień Kujawski

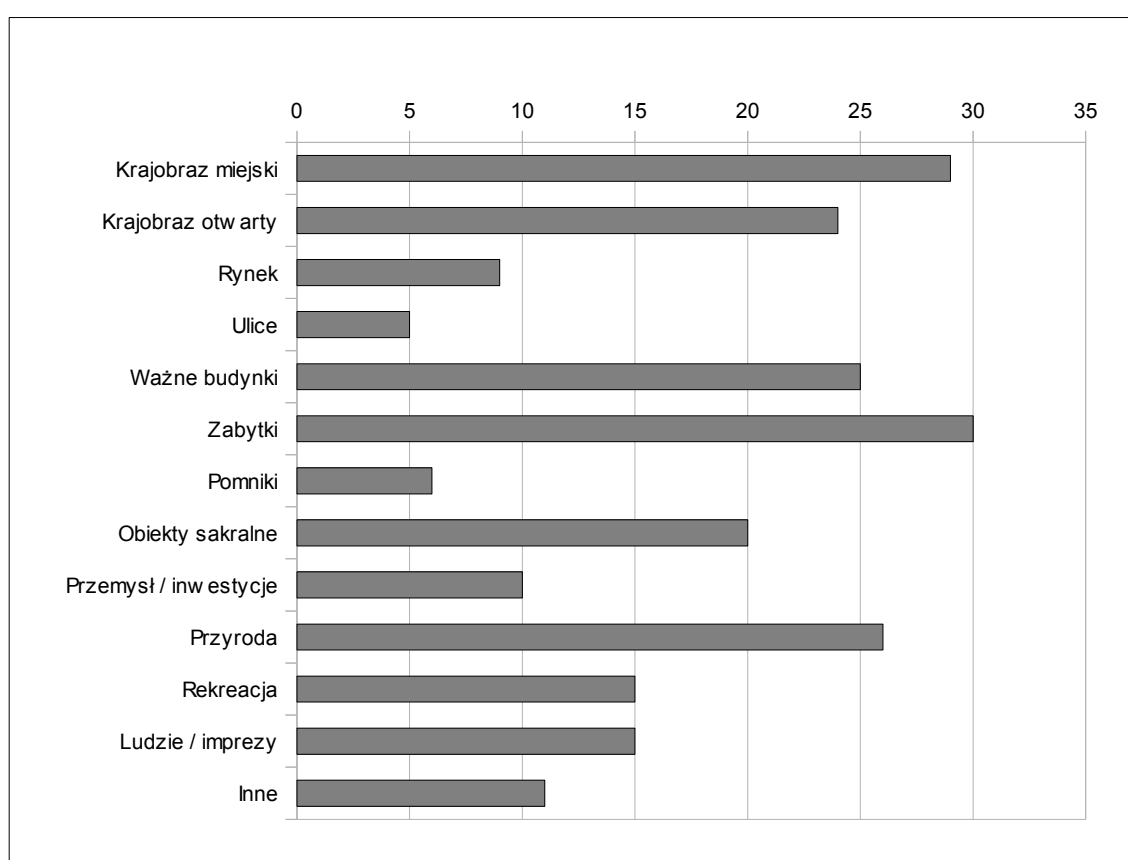
Nagłówek serwisu internetowego Lubienia Kujawskiego zawiera herb, przedstawiający gryfa oraz mury miejskie. Wykorzystuje on również wizerunki krajobrazu miasta, które przedstawia w postaci wyświetlanych jedno za drugim przeźroczy. Łącznie można obejrzeć dziesięć fotografii, przy czym aż cztery pokazują ludzi podczas różnych wydarzeń kulturalnych. Są widoczne dwie fotografie przedstawiające nowo powstałe obiekty przemysłowe. Wykorzystano również po dwa zdjęcia z kategorii krajobrazów miejskich i otwartych. Przy czym trzy z tych ostatnich to fotografie lotnicze.

Z lewej strony znajduje się link do galerii zawierającej głównie fotografie dokumentujące ważne dla miasta wydarzenia. Jest również odrębne łącze prowadzące do zbioru fotografii lotniczych.

15.4. Województwo lubuskie

Podobnie jak to stwierdzono we wcześniej analizowanym województwie, na witrynach internetowych małych miast w Lubuskiem najczęściej pojawiały się

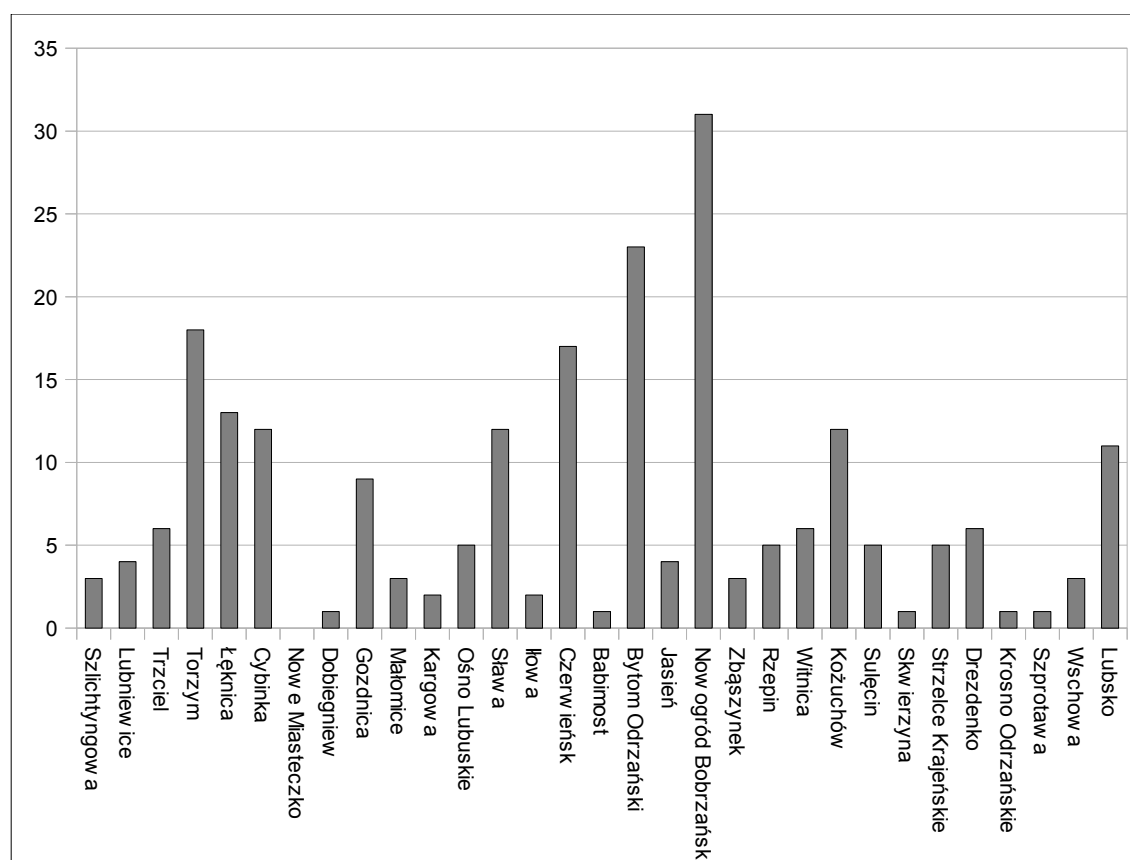
wizerunki zabytków (30). Drugie w kolejności były krajobrazy miejskie (29), a następnie zobrazowania związane z walorami przyrodniczymi (26), ważnymi obiektami (25) oraz krajobrazami otwartymi (24). Dość powszechną częścią winiety były obiekty sakralne (20), a także wizerunki ludzi oraz imprez i te związane z rekreacją (po 15). Pozostałe kategorie nie przekraczały 10 przedstawień. Najmniej licznie posługiwano się wizerunkami ulic (5) oraz pomników (6) (ryc. 79).

Ryc. 79. Udział ujęć według poszczególnych kategorii krajobrazowych w małych miastach województwa lubuskiego (źródło: opracowanie własne).

Najbogatsza w obrazy były witryna Nowogrodu Bobrzańskiego, gdzie wykorzystano ich 31, w tym tak różnorodne, jak wizerunek słomianej lalki, fotografie detali architektonicznych i rzadko występujące obrazy. Bogaty materiał ilustracyjny zawierały również winiety stron internetowych Bytomia

Odrzańskiego (23), Torzymia (18), Czerwieńska (17), Łęknicy (13), Cybinki, Sławy, Kozuchowa (po 12) i Lubuska (11). Na pozostałych witrynach liczba zobrazowań nie przekraczała 10. W Szlichtyngowej, Dobiegniewie, Małomicach, Kargowej, Iłowej, Babimoście, Zbąszynku, Skwierzynie, Krośnie Odrzańskim, Szprotawie i Wschowie były to maksymalnie 3 zobrazowania. Wyjątkiem jest serwis Nowego Miasteczka, na którego winiecie nie wykorzystano żadnych obrazów.

Ryc. 80. Wykorzystanie ujęć krajobrazowych w winietach serwisów internetowych małych miast województwa lubuskiego (źródło: opracowanie własne).

Każda z wyodrębnionych kategorii występowała najczęściej 1-3 razy na witrynie, lecz w niektórych miastach preferowana wizerunki krajobrazu miejskiego (6 w Bytomiu Odrzańskim, 4 w Nowogrodzie Bobrzańskim) czy otwartego oraz walorów przyrodniczych (odpowiednio 4 i 6 w Łęknicy). W Torzymiu 6 razy wykorzystano wizerunek ludzi, a w Kozuchowie 5 razy

pojawiły się zabytki (ryc. 80).

Fotografie lotnicze wykorzystano do prezentacji swego wizerunku 17 miast. Łącznie zaobserwowano 31 tego typu ujęć. Najczęściej ukazywano na nich krajobraz miejski o otwarty, a także rynki i zabytki. Zdjęcia wykonane z samolotu najliczniej wykorzystano na witrynie Nowogrodu Bobrzańskiego (8).

Wśród zobrazowań nieprzynależących do żadnej z głównych kategorii (łącznie 31) najczęściej występowały fotografie detali architektonicznych (Bytom Odrzański, Jasień, Kozuchów). Interesujące są przedstawienia symboli regionu jak wspomniana słomiana lalka, ale także fotografie lokalnych słodczy w Lubsku (wraz z hasłem „Słodkie miasto”). Na witrynie Zbąszyńka można zobaczyć zabytkowy parowóz, a Sława eksponuje nocny pokaz fontann. Tylko Bytom Odrzański i Nowogród Bobrzański sięgnęły po archiwalne wizerunki.

Wszystkie analizowane miasta w województwie lubuskim eksponowały swoje herby. Ponadto, dwa z nich – Wschowa i Lubsko – posiadały również logotypy, stworzone do celów promocyjnych. Lokalizację miasta w postaci mapki lub szkicu można było zobaczyć na winietach stron Strzelec Krajeńskich i Drezdenka.

Szesnaście witryn wykorzystywało do prezentacji swego wizerunku przeźrocza, animacje lub mechanizmy losujące obrazy. Niekiedy widoczne były również obrazy poddane obróbce w programach graficznych.

Poniżej zostaną scharakteryzowane witryny internetowe wybranych przykładów miast w województwie lubuskim.

15.4.1. Małomice

Na winiecie witryny internetowej Małomic widoczny jest herb miasta uchwalony w 2003 roku, nawiązujący symboliką do barw narodowych oraz hutniczych tradycji miasta (kowadło). Ponadto, widoczne są trzy fotografie przedstawiające gotycki kościół p.w. św. Jana Chrzciciela w Chichach, dalej widoczny jest ratusz w Małomicach oraz ptak, zapewne nawiązujący do walorów przyrodniczych

gminy (lasy zajmują ok. 45% powierzchni gminy).

Poza winieta, strona jest stosunkowo uboga w obrazy i zdjęcia, choć z prawej strony jest wyświetlana losowa fotografia z galerii, w której można odnaleźć również zbiór archiwalnych widokówek z XIX i XX stulecia (ryc. 81). Wiele z nich przedstawia hutę, przy czym obiekty przemysłowe nie przedstawione na żadnej ze współczesnych fotografii.

Warto wspomnieć, że serwis internetowy Małomic ma charakter administracyjny i zawiera w sobie bardzo niewiele informacji historycznych, przyrodniczych czy turystycznych⁴⁵.

Ryc. 81. Winieta serwisu internetowego Małomic: widoczny herb miasta oraz ujęcia omówione w tekście; poniżej fragment galerii z kolekcją starych fotografii (źródło: www.malomice.pl, dostęp 20.08.2010.).

15.4.2. Nowe Miasteczko

Oficjalna witryna Urzędu Miasta i Gminy Nowe Miasteczko jest jedynym wśród serwisów małych miast województwa lubuskiego, który nie wykorzystuje przekazu obrazowego. Na winiecie widoczny jest jedynie fragment fotografii nieba. Zwraca za to uwagę cytat, umieszczony pod otwierającym tekstem burmistrza miasta: „Być może istnieją czasy piękniejsze, ale te są nasze (Jean Paul Sartre)”. Nietypowe jest również to, że na oficjalnej stronie urzędu wyświetlane są

⁴⁵ Równoległe z serwisem urzędu miasta i gminy działa strona www.malomice.org.

reklamy.

Jedynym elementem identyfikującym graficznie miasto na stronie www jest herb, przedstawiający mury miejskie z wieżami i otwartą bramą na czerwonym tle. Między wieżami znajduje się orzeł dolnośląski, a nad nim żółty krzyż – symbol jezuitów dawnych właścicieli miasta (Strzyżewski 1989).

Obok oficjalnego serwisu działa strona www.nowemiasteczko.org, w swej winiecie prezentująca silnie przetworzoną graficznie panoramę miasta.

15.5. Województwo zachodniopomorskie

Wizerunek krajobrazów małych miast województwa zachodniopomorskiego wyróżnia się wysokim udziałem przedstawień związanych z rekreacją (57). Następne w kolejności są krajobrazy otwarte (42) i miejskie (38). Po 31 obrazów przedstawia ważne obiekty miejskie oraz zabytki. Walory przyrodnicze są widoczne na 21 obrazach. Pozostałe kategorie nie przekraczają 20 obrazów. Najmniej licznie – tylko 6 razy – przedstawiono obiekty przemysłowe. Niewątpliwie taki rozkład związany jest z nadmorskim, a zatem turystycznie atrakcyjnym, położeniem wielu miast. To właśnie te ośrodki (np. Darłowo czy Międzyzdroje) silnie eksponują swe walory rekreacyjne (ryc. 82).

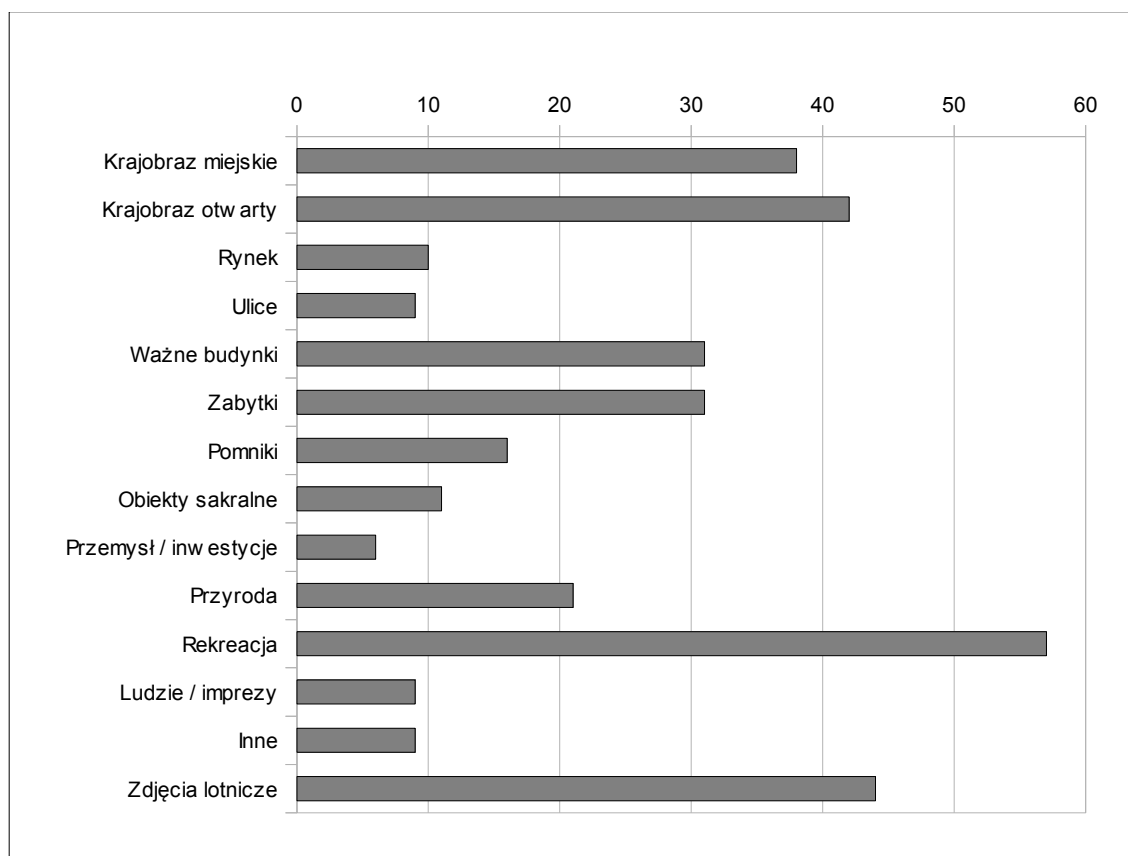
Najwięcej obrazów wykorzystały jednak miasta położone w południowej części województwa – Kalisz Pomorski (30). Obficie ilustrowane były również serwisy internetowe Białego Boru (22), Dębna (19), Darłowa (18), Węgorzyna (17) i Drawska Pomorskiego (13). W pozostałych miastach liczba wykorzystanych w winietach stron obrazów nie przekraczała 10, przy czym na stronach Sławna w ogóle nie wykorzystano przekazu graficznego (poza logotypem), a w momencie badania strona Pełczyc nie funkcjonowała (będąc w przebudowie⁴⁶).

Podobnie jak we wcześniej analizowanych województwach, każda z kategorii występuje 1-3 razy w poszczególnych serwisach. Niemniej niekiedy liczniejsze są przedstawienia wybranych kategorii dla konkretnych miast. Na

⁴⁶ Obecnie serwis już działa, a w jego winiecie wyświetlane jest 6 obrazów z kategorii krajobrazów miejskich (w tym ujęcie lotnicze) oraz otwartych.

przykład po 6 ujęć z kategorii rekreacja i walory przyrodnicze w Białym Borze, 6 przedstawień związanych z rekreacją i 5 z zabytkami w Kaliszu Pomorskim oraz 7 związanych z rekreacją w Dębnie (ryc. 83).

Fotografie lotnicze wykorzystano 20 małych miast województwa zachodniopomorskiego (43%). Łącznie 44 ujęcia, najczęściej przedstawiające krajobrazy otwarte i miejskie, a także pojedyncze przypadki ważnych obiektów, zabytków i przemysłu. Najwięcej ujęć lotniczych wykorzystano w winiecie serwisu Kalisza Pomorskiego (8) oraz Płotów (6). Ponadto na winiecie strony Białego Boru pokazano archiwalne fotografie wykonane z powietrza.

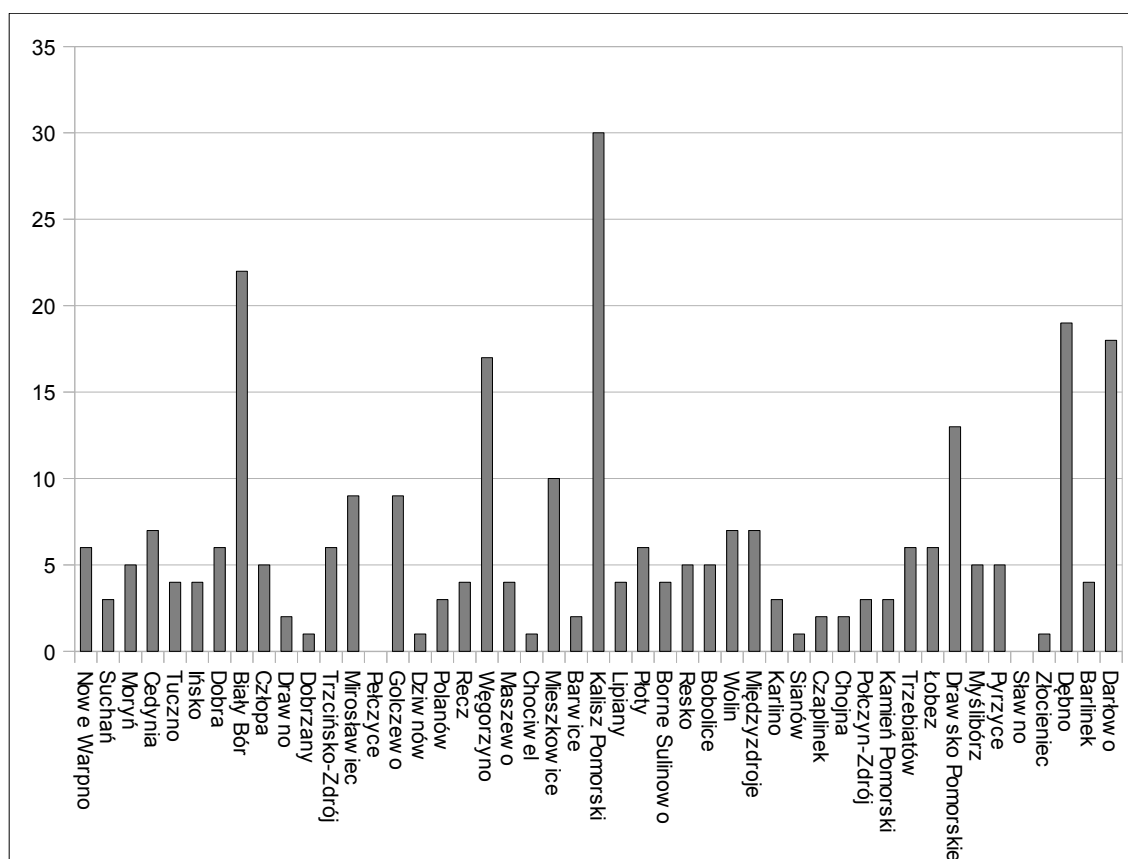

Ryc. 82. Udział ujęć według poszczególnych kategorii krajobrazowych w małych miastach województwa zachodniopomorskiego (źródło: opracowanie własne).

Wśród ujęć nietypowych, zakwalifikowanych jako inne, warto wskazać zdjęcie wojskowego samolotu odrzutowego (Miroslawiec), kutra rybackiego

(Międzyzdroje), lalki w stroju regionalnych (Pyrzyce), czy w końcu gipsowych krasnali (Drawno). Kilka miast wyeksponowało wizerunki archiwalne, głównie widokówki z przełomu XIX i XX stulecia (Bobolice), ale także malarstwo wedytowe z XVIII stulecia (Trzebiatów).

Większość miast (37) prezentowała na winiecie strony internetowej swój herb. Jednak w porównaniu ze wcześniej analizowanymi województwami duża liczba miast, bowiem aż dziesięć, w ogóle nie przedstawiła swojego herbu (m. in. Wolin, Międzyzdroje czy Kamień Pomorski).

Ryc. 83. Wykorzystanie ujęć krajobrazowych w winietach serwisów internetowych małych miast województwa zachodniopomorskiego (źródło: opracowanie własne).

Wśród 47 badanych miast, 21 wykorzystało na swoich stronach różnorodne mechanizmy związane z animacją winiety, pozwalającą na prezentację większej liczby obrazów.

W dalszej kolejności omówiono szczegółowo witryny wybranych przykładów miast.

15.5.1. Barlinek

Oficjalny serwis internetowy Barlinka jest starannie wykonany i bogaty w obrazy. Zwraca uwagę brak herbu, zamiast którego występuje logotyp nawiązujący do pojawiającego się na winiecie hasła: „Barlinek – europejska stolica *nordic walking*⁴⁷”, widocznego na tle panoramy jeziora. Na przemian z powyższym widokiem jest wyświetlana panorama przedstawiająca krajobraz miejski z wyraźnie eksponowaną postacią kobiecą – „Królową Puszczy Barlineckiej”, zapraszającą do miasta. Przedstawione wizerunki budują obraz Barlinka jako atrakcyjnie położonego miasteczka turystycznego, o dużych walorach rekreacyjnych. Przy czym w ogóle nie są eksponowane istotne dla funkcjonowania miasta Zakłady Przemysłu Drzewnego „Barlinek” S.A.⁴⁸

Poza winietą zwraca uwagę duża liczba obrazów w samej treści strony oraz hiperłącze do odrębnego serwisu zawierającego rozbudowaną informację turystyczną. Działa także niezależny serwis internetowy www.ebarlinek.pl.

15.5.2. Dobra

Serwis internetowy miasta i gminy Dobra zwraca uwagę dużą animowaną winietą, na której eksponowane jest sześć fotografii przedstawiających krajobraz miasta widziany z wieży, ruiny XIV-wiecznego zamku von Dewitzów, pochodząca z XIX stulecia wieżę kościoła św. Klary, ryglowy dom, ratusz oraz motyla wśród traw, kojarzącego się z naturą.

Zestaw obrazów sugeruje silny związek z jego dziedzictwem kulturowym, które jest wyrażone konkretnymi obiektami zabytkowymi. Tymczasem walory przyrodnicze są jedynie zasugerowane jedną fotografią, nie związaną w sposób

47 Forma rekreacji polegająca na chodzeniu ze specjalnymi kijkami, przypominającymi kijki narciarskie. Jest ona promowana w Barlinku, poprzez tworzenie specjalnych tras.

48 Dla wielu osób Barlinek kojarzy się właśnie z produkcją drewnianych parkietów i paneli podłogowych.

widoczny z żadnym konkretnym fragmentem miasta bądź gminy (ryc. 84).

Silnie wyeksponowany został herb miasta – czerwony pomorski gryf w żółtej bramie w stylu gotyckim. W górnej części przedstawione zostały również herby powiatu łobeskiego i jego poszczególnych gmin⁴⁹. W dolnej części winiety zostały umieszczone łącza do informacji turystycznych.

Ryc. 84. Witryna miasta i gminy Dobra – przykład ekspozycji obiektu zabytkowego, jako symbolu małego miasta (źródło: www.dobragmina.pl, 20.07.2010.).

15.6. Podsumowanie

Powyżej przedstawiono charakterystykę witryn internetowych małych miast (do 15 tys. mieszkańców) trzech województw: kujawsko-pomorskiego, lubuskiego oraz zachodniopomorskiego pod kątem eksponowania w nich obrazowań związanych z krajobrazem miasta. Istotnie, najczęściej ukazywany był krajobraz, zarówno w wariacie otwartym, jak i miejskim (ryc. 85).

Wysoki udział obrazów krajobrazów otwartych, często przedstawiających tereny rolnicze, ale także mozaikę tychże z elementami przyrodniczymi wynika zapewne z wiejsko-miejskiego charakteru wielu gmin, w których położone są małe miasta. Chętnie wykorzystywane są fotografie zabytków i ważnych dla gminy obiektów, nie zawsze będących zabytkami (szkoły, ratusze, urzędy,

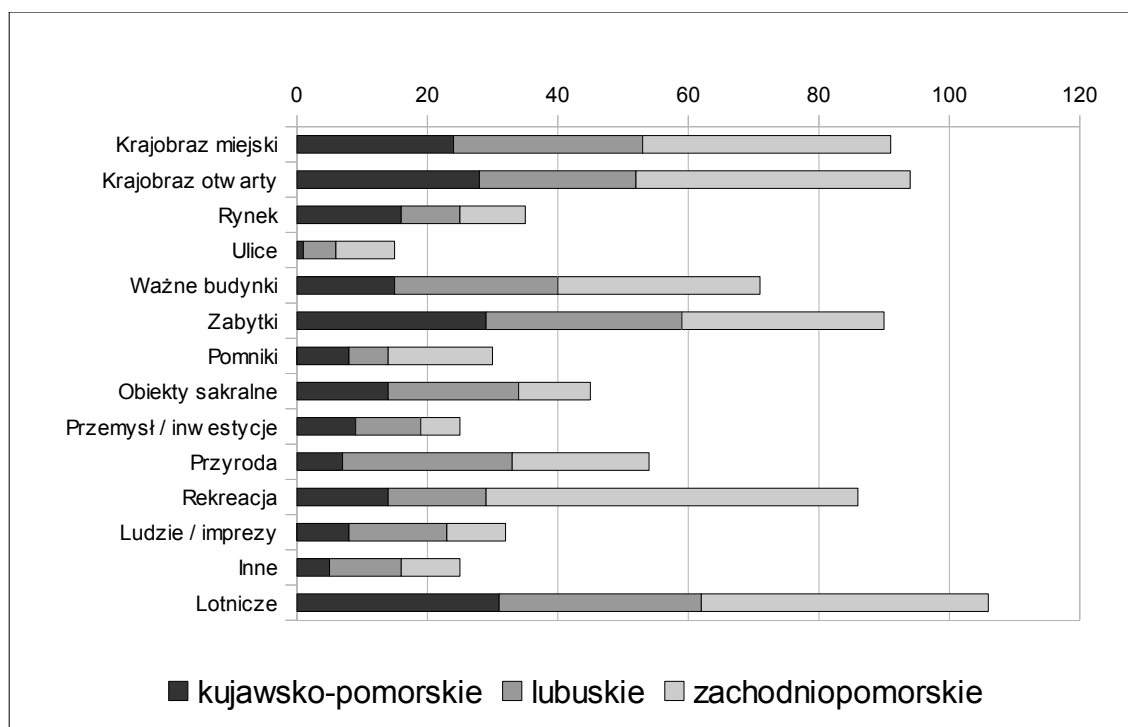
⁴⁹ Serwisy internetowe niemal wszystkich gmin powiatu zostały wykonane wedle takiego samego schematu, a odróżnia je kolorystyka, a przede wszystkim właśnie zestaw fotografii, charakterystycznych dla każdej z gmin.

ośrodki zdrowia). Silnie eksponowane są walory rekreacyjne miasteczek i gmin: zarówno w postaci zdjęć infrastruktury (np. przystani jachtowych, plaż), ale także ludzi w trakcie uprawianie różnych dyscyplin sportów. Nieco rzadziej, choć często w kontekście powyższego eksponowane są walory przyrodnicze – najczęściej w woj. lubuskim. Być może należy to wiązać z wysoką lesistością tego województwa. Stosunkowo słabo eksponowane są rynki, które jako takie są jednym z podstawowych wyróżników miast europejskich, a szczególnie lokacyjnych. Tutaj niewielką przewagę ma województwo kujawsko-pomorskie. Najrzadziej przedstawiane są ulice oraz obiekty przemysłowe lub związane z infrastrukturą miasta. Choć niektóre miasta niekiedy sięgają po te ostatnie, szczególnie jeśli mogą ukazać proekologiczny kierunek rozwoju (oczyszczalnie ścieków, elektrownie wiatrowe itp.). Można tu zaryzykować tezę, że jest to istotna zmiana w kreowaniu popularnego wizerunku krajobrazu miast, która nastąpiła na przestrzeni ostatnich 100 lat. Przeglądając archiwalne zdjęcia, szczególnie widokówki z przełomu XIX i XX wieku, zwraca uwagę to, że chętnie – choć oczywiście nie tylko – ukazywano na nich będące podstawą funkcjonowania miasta zakłady przemysłowe (np. kamieniołomy w Barcinie czy hutę w Małomicach) oraz choćby dworce kolejowe, niekiedy także fortyfikacje. Jest to związane z duchem epoki nowoczesności i industrializacji (Rybicka 2008).

Najwięcej obrazów na stronach internetowych małych miast wykorzystano w województwie lubuskim, w dalszej kolejności zachodniopomorskim oraz kujawsko-pomorskim. Zdecydowanie dominuje fotografia, jako medium przedstawienia wizerunku miasta. Inne formy, takie jak grafika czy malarstwo występują sporadycznie. Niekiedy obrazy fotograficzne są przetwarzane do postaci przypominającej grafikę.

Serwisy internetowe stają się coraz częściej pierwszą – wirtualną – postacią kontaktu z miastem. Obrazy tam zawarte przyczyniają się do budowy lub potwierdzenia już istniejącego wizerunku jego krajobrazu. Zachętę do sięgnięcia po takie źródła w badaniach krajobrazowych odnajdziemy nie tylko

u przedstawicieli geografii historycznej czy geografii kultury, którzy korzystają z dzieł malarskich (Cosgrove 1998, Olwig 2002), ale także u geografów człowieka głównego nurtu (Tuan 1998) oraz ekologów krajobrazu (Naveh 2001).

Ryc. 85. Porównanie udziału poszczególnych kategorii obrazów na witrynach internetowych małych miast w badanych województwach (źródło: opracowanie własne).

Zdjęcia umieszczane w serwisach internetowych mają pełnić funkcję elementu estetycznego, ale również wizytówki. Z jednej strony zdradzają, które obiekty czy obszary są dla władz samorządowych ważne, a przynajmniej warte pokazania, nawet jeśli można je zakwalifikować do kategorii krajobrazów pospolitych (por. Europejska Konwencja Krajobrazowa 2006). Z drugiej jednak strony ukazują ogólne tendencje związane z przedstawieniem krajobrazu małego miasta. Stąd, jak się zdaje, tak duża jednolitość witryn internetowych zarówno pod względem formy (dominacja fotografii), ale również treści: liczne przedstawienia krajobrazów otwartych oraz walorów przyrodniczych, z dużą ilością zieleni, jezior itp., a także dążenie do podkreślania długiej historii miasta,

która ma stanowić wartość samą w sobie – stąd liczne ujęcia zabytków. Te elementy mają budować wizerunek miasta posiadającego ugruntowaną tożsamość lokalną, a jednocześnie nowoczesnego poprzez swoją otwartość (na turystów, inwestorów) oraz „ekologiczność”. Przy czym należy pamiętać, że cały czas jest tu mowa o pewnym „krajobrazie stereotypowym” w mikroskali, ale do którego przenikają różnorodne elementy-symbole związane z „polską przyrodą” (np. fotografie bocianów). Co więcej, jest to obraz wytwarzany przez władze samorządowe. Stosunkowo niewiele można odnaleźć przedstawień samych ludzi, choć ich obecność na fotografiach promocyjnych jest pożądana. Obecność ludzi ożywia ujęcia, sprawia, że przedstawione miejsca są bardziej oswojone (Jeong i Choi 2004).

Wydaje się, że warto w przyszłości zwrócić baczniejszą uwagę na Internet, jako źródło informacji o krajobrazie. Badania takie nie mają wielkich tradycji na gruncie geografii, niemniej mogą być źródłem inspirujących obserwacji na temat postrzegania przestrzeni geograficznej – nie tylko miast – przez różnorodne grupy społeczne, a na jednostkach kończąc. Takie podejście będzie prowadzić nie tylko do poszerzenia horyzontu badawczego współczesnej geografii, ale także może mieć walor aplikacyjny, choćby przy wdrażaniu zapisów marginalizowanej w Polsce Europejskiej Konwencji Krajobrazowej.

16. Wnioski

Głównym celem niniejszej pracy była jakościowa i ilościowa charakterystyka oraz porównanie wybranych przykładów krajobrazów małych miast w Polsce. Przy czym przykłady te wybrano według kryteriów ujawniających zachodzące w nich procesy kurczenia. Wykorzystanie zdjęć lotniczych, jako materiału podstawowego, służącego do sporządzenia map jednostek krajobrazowych, zawęziło okres badawczy do ostatnich około 60. lat. Wcześniej nie wykonywano regularnych nalotów fotogrametrycznych dla całej powierzchni kraju, a rozproszone materiały nie są dostępne. Pomimo tego zastrzeżenia, w pracy uwzględniono również tło historyczne badanych miast. Odrębną część pracy stanowi badanie elementów krajobrazów tworzących wizerunek małych miast na ich stronach internetowych⁵⁰.

Jak już zasygnalizowano, tłem dla rozważań prowadzonych w niniejszej pracy była koncepcja kurczenia się miast, które jest szczególną formą kryzysu ośrodków miejskich, wyrażającą się przede wszystkim poprzez gwałtowną depopulację i idące za nią zmiany społeczno-gospodarcze, manifestujące się również w krajobrazie. Wyboru przykładów użytych w pracy dokonano, opierając się o dane statystyczne, umożliwiające identyfikację procesów kurczenia. Dane te potwierdzają hipotezę o kurczeniu się małych miast – na tle dostępnych informacji archiwalnych sięgających XIX stulecia, ostatnie dwie dekady to czas demograficznej stagnacji, a niekiedy wręcz depopulacji miast. Jest to proces czytelny, choć na tle procesów urbanizacyjnych ostatnich dekad, nie jest

---

50 Cele szczegółowo opisano w rozdziale 2.1.

szczególnie wyraźny w wymiarze ilościowym.

Warto pamiętać, że miasta w ciągu swego rozwoju przechodziły okresy застоju, a niekiedy wręcz upadku. Procesy regresywne mogły być skutkiem stagnacji gospodarczej, ale też efektem zjawisk gwałtowniejszych, takich jak: pożary, wojny czy zarazy. Niemniej, zwykle odciskały swe piętno na krajobrazie miasta. Nawet jeśli miasto zostało odbudowane lub zaczęło się rozwijać, to okresy stagnacji zostały zapisane w jego przestrzeni geograficznej, choćby w postaci kwartałów chaotycznej zabudowy lub wolnych parceli w centralnej części miasta. Warto wspomnieć, że rozpatrywane tu procesy regresywne miały niekiedy konsekwencje prawne – niektóre miasta traciły swe prawa.

Kurczenie się dotyka miasta o różnej wielkości, lecz przyjmuje różne formy przestrzenne, wpływając na krajobraz miasta. W przypadku izolowanych małych ośrodków można mówić o „rzeczywistym kurczeniu”, to znaczy takim, w którym depopulacja oznacza całkowity odpływ ludności z ośrodka⁵¹.

Ważnym wątkiem podjętym w pracy są wzajemne relacje między komponentami krajobrazu przynależącymi do biosfery oraz antroposfery (technosfery). Ujęte w tytule pracy przyrodnicze i kulturowe transformacje krajobrazów są wyrażeniem o tyle mało precyzyjnym, że w przypadku miast również obszary biologicznie czynne lub po prostu tereny zieleni są skutkiem aktywności człowieka. Rozumianej zarówno jako podejmowanie działań, ale także ich zaniechanie.

Ma to szczególne znaczenie w przypadku małych miast, które pomimo intensywnej urbanizacji, utrzymują po dziś dzień swój rolniczy charakter, pomimo wyraźnego ubytku jednostek krajobrazu rolniczego. W pierwszym przekroju czasowych (lata 40./50.) ich udział wynosił od około 35% (Dobra, Lubień Kujawski), przez około 40-55% do ponad 80% (Barcin) powierzchni miasta. W ostatnim przekroju we wszystkich przykładach spadł o kilkanaście do kilkudziesięciu procent. Proces ten nie jest jednak w pierwszej kolejności

---

51 Kurczenie się miast dużych, często tworzących aglomeracje, często oznacza migrację na przedmieścia, czyli suburbanizację (Nuissl i Dieter 2005).

związany z urbanizacją, a z zaniechaniem produkcji działalności rolniczej. Tereny te z jednej strony ulegają sukcesji i renaturyzacji, wzmacniając potencjał systemu przyrodniczego miasta. Z drugiej zaś są wskaźnikiem przemian w gospodarce małomiasteczkowej.

Na tym tle udział jednostek krajobrazowych miejskich jest stosunkowo niewielki (od około 1,5% - Lubień Kujawski, do około 15% - Barcin). Jednostki te charakteryzują się wysoką koncentracją w miejscu zwartej, historycznej lokacji, choć są odstępstwa od tej zasady (np. Barcin). Współcześnie obserwowana jest postępująca fragmentacja oraz perforacja omawianych jednostek, związana jednak z utratą funkcji przez niektóre obiekty, niekiedy fizyczną likwidację tych obiektów. Dotyczy to szczególnie placówek kulturalnych (np. kina), a także niektórych usług oraz obiektów użyteczności publicznej.

Miejskie oblicze krajobrazu budują również obiekty i tereny przemysłowe. Zwykle posiadają one rodowód XIX-wieczny, związany z ówczesną falą industrializacji. Wiele z nich uległo rozbudowie po drugiej wojnie światowej. Obiekty przemysłowe małych miast zwykle nastawione są na obsługę rynku lokalnego, choć należy wskazać tu również na przykłady przedsięwzięć o znaczeniu regionalnym i krajowym (np. kombinat wapienniczy w Barcinie).

Do kategorii jednostek krajobrazowych i charakterze przemysłowym należą również linie kolejowe i towarzysząca im infrastruktura. Jedną z wyróżniających cech badanych miast jest to, że prawie przez wszystkie badane przykłady miast przebiegała linia kolejowa (z wyjątkiem Lubienia Kujawskiego). Jednak w kontekście procesów kurczenia się miast, ważne jest to, że poza Małomicami, we wszystkich przypadkach linie te zostały zlikwidowane. Sprzyja to izolacji ośrodka, a zatem obniżeniu jego znaczenia. Nieużytkowane linie kolejowe podlegają sukcesji roślinnej. Ze względu na swój liniowy charakter i przebieg, stają się korytarzami ekologicznymi, łączącymi miasta ze „strefami zasilania” ekosystemu poza jego granicami. Proces ten ma charakter spontaniczny, niekontrolowany przez człowieka. Sprzyja mu również fakt, iż obecność linii

kolejowej nie wiąże się z uszczelnieniem powierzchni gruntu.

Podobne procesy, choć na mniejszą skalę, dotyczą opuszczonych obiektów przemysłowych i magazynowych. Jednak ze względu na punktowe występowanie i inny charakter nawierzchni sukcesja nie jest tak intensywna. Opisywane obiekty ulegają dewastacji, często związanej z nielegalnym pozyskiwaniem surowców wtórnych (szczególnie metalowych elementów). W przypadku ich położenia w pobliżu centrów miast (np. młyn w Lubieniu Kujawskim) nabierają one szczególnego znaczenia dla krajobrazu kulturowego, stając się materialnym znakiem zachodzących procesów regresywnych. Tereny i obiekty przemysłowe mają również inne, istotne znaczenie dla krajobrazu kulturowego. Nawet jeśli są położone poza centralną częścią ośrodka, a wręcz poza nim, często są źródłem określenia jego miejskiej tożsamości. Tak jest przede wszystkim w przypadku Barcina (kombinat wapienniczy), Małomic (huta) oraz Barlinka.

W tym kontekście interesujące jest to, że jak już wspomniano, obiekty te niekiedy znajdują się poza granicami miasta (Barcin), a gdy położone są na terenie miasta, to ich udział nie przekracza kilku procent.

Powyżej omówione trzy główne jednostki krajobrazów małych miast, tj. te związane miastem, rolnictwem i przemysłem. Przy czym odmiennie manifestuje się ich znaczenie. Tereny użytkowane rolnicze określają charakter małego miasta przez swój wysoki udział powierzchni (miara ilościowa). Tymczasem pozostałe dwie kategorie zajmują relatywnie niewielką powierzchnię w obszarze miasta (do kilku-kilkunastu procent). Niemniej ze względu na koncentrację, występowanie specyficznych obiektów i funkcji, są nieodzownym elementem, konstytuującym krajobraz miejski.

Powyżej scharakteryzowane jednostki są wyrazem bezpośredniej aktywności człowieka w przestrzeni geograficznej. Zdecydowanie dominuje w nich element kulturowy, pomimo wkraczania na część z nich sukcesji roślinnej, prowadzącej do renaturyzacji niektórych obszarów. Towarzyszą im jednostki,

których funkcjonowanie jest określone przez procesy zbliżone do naturalnych. Są to jednostki krajobrazowe o charakterze przyrodniczym oraz wody powierzchniowe. Ich udział wynosi nie mniej niż około 15% powierzchni miasta, a niekiedy sięga aż 60% (Małomice). W skład tych terenów wchodzi przede wszystkim lasy, podlegające sukcesji łąki oraz tereny nadrzeczne. We wszystkich miastach odnotowano wzrost udziału tych jednostek, niekiedy znaczny, sięgający 30% (Barcin). Jest to związane przede wszystkim z odłogowaniem i późniejszą renaturyzacją terenów rolniczych. W mniejszym, acz istotnym z punktu widzenia transformacji kulturowych, stopniu chodzi tu również o omówioną wcześniej sukcesję występującą na terenach poprzemysłowych. Ów przyrost jest zjawiskiem pozytywnym z punktu widzenia potencjału przyrodniczego miasta. Należy nadmienić, że dominują tu procesy naturalne, w znaczeniu braku świadomej ingerencji człowieka, mającej na celu kształtowanie systemów przyrodniczych miast. Oznacza to, że dominuje ich raczej negatywne postrzeganie, jako wyrazu kurczenia się użytecznej (z punktu widzenia człowieka) przestrzeni miejskiej.

Ostatnią kategorią jednostek krajobrazowych, mającą niewielki udział w całkowitej powierzchni miasta (nigdzie nie przekraczający 1%) są jednostki związane z funkcjami rekreacyjnymi. Pojawiły się one w małych miastach w dwudziestoleciu międzywojennym lub później, są zatem wyrazem szeroko rozumianej modernizacji. Niemniej ich rzeczywiste znaczenie dla krajobrazu wyraża się w ich jakości.

Całość omówionych wyżej jednostek tworzy krajobraz małego miasta. Jego dynamikę w skalach ogólnych określa, jak już podkreślono wcześniej, spadek udziału jednostek krajobrazu wiejskiego postępujący w całym okresie badawczych, tj. od około 60 lat. Towarzyszy temu wzrost jednostek określonych przez funkcje przyrodnicze. Oznacza to, że cechą wspólną krajobrazów małych miast jest tendencja do „renaturyzacji” rozległych terenów wcześniej użytkowanych rolniczo, ale także części terenów poprzemysłowych. Towarzyszy temu wzrost udziału terenów o charakterze stagnującym: nieużytków miejskich

o zróżnicowanym charakterze, obszarów zdegradowanych, opuszczonych terenów przemysłowych, nieczynnych dworców i linii kolejowych. Obszary te najczęściej występują na obrzeżach strefy zurbanizowanej i zwykle również podlegają sukcesji roślinnej. We wszystkich analizowanych przykładach udział tego typu terenów wynosi ok. 5%. Trend ten jest możliwy do zaobserwowania dzięki porównaniu poszczególnych przekrojów czasowych. Jest on również tłem dla transformacji charakteryzujących się większą dynamiką, dotyczących stosunkowo niewielkich obszarów oraz tworzących miejsca, które można określić centrami transformacji, które zmieniają swoje położenie w poszczególnych przekrojach czasowych i zwykle dotyczą obszaru śródmiejskiego.

Próbie uchwycenia powyżej zarysowanych zjawisk w kategoriach ilościowych służyła kategoria jednostek krajobrazowych o charakterze transformacyjnym. Udział tej kategorii we wszystkich przypadkach był podobny – osiągał poziom 5-7%. Jednak określenie wspólnego dla analizowanych przykładów trendu na podstawie analizy przekrojów czasowych nie jest możliwe. Wyróżniono cztery przypadki, reprezentowane przez wybrane przykłady:

- ciągły przyrost udziału jednostek o charakterze transformacyjnym (Janowiec Wlkp., Dobra),
- ciągły spadek udziału jednostek o charakterze transformacyjnym (Małomice),
- przyrost pomiędzy I a II przekrojem czasowym i spadek pomiędzy II i III przekrojem czasowym udziału omawianych jednostek krajobrazowych (Barcin, Lubień Kujawski),
- spadek pomiędzy I a II przekrojem czasowym i przyrost pomiędzy II i III przekrojem czasowym udziału omawianych jednostek krajobrazowych (Nowe Miasteczko).

Jest to zatem obraz niejednoznaczny. Niemniej, wyniki pracy ujawniły cztery możliwe scenariusze przebiegu transformacji krajobrazów małych miast. Dalsze badania na bardziej licznej próbie mogłyby ujawnić, który ze wskazanych

wariantów jest dominującym. Więcej światła na dyskutowaną kwestię rzuca badanie udziału komórek krajobrazowych progresywnych (głównie są to place budowy) w ogólnym udziale odpowiedniej jednostki krajobrazowej. Tutaj obraz jest znacznie bardziej czytelny. Największy udział takich komórek zaobserwowano w środkowym przekroju czasowym, przypadającym zależnie od materiału dostępnego dla danego przykładu na lata 60.-80. XX wieku. Wyjątkami są Lubień Kujawski, w którym zaobserwowano sukcesywny spadek udziału komórek krajobrazowych o charakterze progresywnym oraz Dobra, w której udział takich komórek był zaniedbywalnie mały.

Powyżej dokonano syntezy procesów, które można scharakteryzować ilościowo oraz opisać na podstawie map jednostek krajobrazowych. Koniecznym dopełnieniem jest identyfikacja transformacji jakościowych krajobrazów małych miast. Często nie są one możliwe do zidentyfikowania na zdjęciach lotniczych. Mogą bowiem dotyczyć zmiany lub utraty funkcji poszczególnych budynków. Niektóre, nawet jeśli widoczne na fotografiach lotniczych, wymagają do właściwej interpretacji znajomości historii i topografii miasta.

Okres intensywnego rozwoju małych miast rozpoczął się w XIX wieku, wraz z ich industrializacją, a także rozwojem infrastruktury. Lata międzywojenne przyniosły rozwój nowych koncepcji urbanistycznych, które zaowocowały pojawieniem nowych typów osiedli mieszkaniowych oraz terenów rekreacyjnych i sportowych w małych miastach.

Istotną cezurą czasową w rozwoju badanych przykładów małych miast była druga wojna światowa. Jej skutkiem było zniszczenie niektórych miast, ale także zmiany w strukturze ludnościowej, będące wynikiem migracji, przesiedleń, a także eksterminacji mieszkańców badanych miast. Lata powojenne były zatem okresem odbudowy, a od lat 60. wzmożonej urbanizacji miast. Wiązało się to z rozwojem przemysłu i usług, a także infrastruktury miejskiej. Do małych miast wprowadzano często nową zabudowę modernistyczną, niedopasowaną charakterem i skalą. Choć z drugiej strony, funkcjonalistyczne pawilony handlowe

i bloki mieszkalne potwierdzały miejskie aspiracje ośrodka.

Okres po 1989 roku to czas stagnacji małych ośrodków. Zmiany ustrojowe i administracyjne przyniosły odrodzenie struktur samorządowych. Funkcjonowanie małych miast w nowych warunkach gospodarczych wiązało się z szeregiem problemów. Rozbudowana w ciągu wcześniejszych dekad tkanka miejska wymagała modernizacji. Wiele lokalnych zakładów przemysłowych nie było w stanie istnieć w realiach wolnorynkowych, co spowodowało wzrost bezrobocia. Za tym szła izolacja małych miast związana z likwidacją linii kolejowych, a także spadek ich znaczenia, którego wyrazem była likwidacji lub ograniczenie działalności obiektów użyteczności publicznej i placówek kulturalnych. Procesy te negatywnie wpłynęły na krajobrazy małych miast. Ich skutkiem była z jednej strony ich perforacja – zanik funkcji obiektów, pojawienie się pustostanów (tzw. „nie-miejsc”). Z drugiej zaś, nastąpiła homogenizacja przestrzeni miejskiej: rynki utraciły swe funkcje przestrzeni publicznych, a pojawienie się wielkopowierzchniowych sklepów doprowadziło do redukcji liczby małych placówek handlowych. Brak skutecznych regulacji prawnych sprzyjał również powstawaniu nowych form miejskich, charakterystycznych dla miast dużych, takich jak osiedla grodzone czy osiedla podmiejskie. Możliwe, że jest to wyraz aspiracji mieszkańców małych miast, choć sprawdzenie tej tezy wymaga szczegółowych badań na gruncie socjologii i innych nauk społecznych.

Reasumując dotychczasowe rozważania, można wydzielić trzy fazy rozwoju małych miast w ciągu ostatnich 60. lat:

1. do lat 50.: materialna odbudowa miast oraz rekonstrukcja społeczności miejskich nawiązująca do wcześniejszych wzorców (m. in. miasteczek rolniczych),
2. lata 60.-70.: proces intensywnej urbanizacji małych ośrodków, mający na celu m.in. pozbawienie ich cech rolniczych („deruralizacja”),
3. lata 90. i później: faza kurczenia się lub stagnacji.

Okres badawczy niniejszej pracy kończy się około roku 2006, a zatem dwa

lata po przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej. Sprzyja to realizacji szeregu inwestycji, także w małych miastach, związanych z modernizacją infrastruktury, poprawą jakości przestrzeni oraz środowiska. Istotnym problemem jest brak spójnych, odpowiadających współczesnej sytuacji miast regulacji prawnych w zakresie urbanistyki, rewitalizacji.

Lektura oficjalnych dokumentów dotyczących rozwoju miast, szczególnie ich strategii rozwoju potwierdza szereg trudności związanych z planowaniem długofalowym i prognozowaniem rozwoju gminy. Wynikają one z jednej strony z niepewności co do trwałości procesów i uwarunkowań, przyjętych jako wyjściowe. Z drugiej jednak, źródłem nietrafności prognoz zdaje się przyjęty paradygmat, będący w istocie „milczącym założeniem”, że rozwój miast winien polegać na ich ciągłym wzroście: demograficznym, ekonomicznym, infrastrukturalnym. Warto jednak zauważyć, że w nowszych opracowaniach zagadnienia związane z szeroko rozumianym kurczeniem się miast, szczególnie w wymiarze demograficznym, są coraz częściej opisywane i komentowane.

Głębsze rozważenia na temat stymulacji gospodarczej małych miast, której celem byłoby ustabilizowanie ich sytuacji demograficznej, leżą poza kompetencjami autora niniejszej pracy. Niezależnie od skuteczności tych działań, procesy kurczenia stanowią także problem z punktu widzenia ochrony środowiska. Pierwsza grupa problemów jest związana z takimi zagadnieniami jak: niedoinwestowanie infrastruktury miejskiej, pojawienie się obszarów przemysłowych (*brownfields*), które mogą stać się źródłem skażeń gleb oraz wód podziemnych, a także być wykorzystywane jako nielegalne składowiska odpadów. Druga grupa wynika z głównych procesów transformacyjnych, opisanych powyżej. W małych miastach obserwuje się przyrost jednostek krajobrazowych określonych przez funkcje przyrodnicze. Przy czym enklawy przestrzeni ulegające „renaturyzacji” często można odnaleźć również w śródmieściu. Spontaniczna sukcesja roślinna może być postrzegana negatywnie, jeśli rozpatrywać ją jako element krajobrazu kulturowego. Jest wyrazem braku

dbałości czy „zapuszczenia” miasta. Jednak z punktu widzenia kształtowania systemów przyrodniczych miast, jest to proces korzystny, wzmacniający potencjał ekologiczny miast. Stanowi to przesłankę nad podjęciem prób bardziej kontrolowanego wprowadzania terenów zieleni w miejsce obszarów, które utraciły swe funkcje. Istnieje obfita literatura dotycząca konieczności (biologicznej, fizjologicznej, kulturowej) funkcjonowania obszarów biologicznie czynnych na terenach zurbanizowanych (Ptaszycka 1950, Hough 1995, Wines 2000).

Wszystkie te działania powinny zmierzać do świadomego kształtowania krajobrazu małych miast. Nie zmienia tego wzrost znaczenia krajobrazów medialnych. Coraz częściej mamy do czynienia z wirtualnymi przedstawieniami przestrzeni. Witryny internetowe stały się często „miejscem pierwszego kontaktu” z danym miastem. O znaczeniu krajobrazu dla budowania ich, tj. miast, wizerunku, świadczy fakt powszechnego wykorzystywania zobrazowań pejzażu (najczęściej fotografii) na stronach www. W geografii historycznej oraz nowej geografii kultury istnieje tradycja badań dawnych krajobrazów na podstawie dzieł sztuki, zwłaszcza malarstwa (Fraser 1988). Należy to potraktować jako inspirację do wykorzystywania nowych mediów, będących nośnikami informacji o stosunku człowieka do swego otoczenia. Warto w tym miejscu nadmienić o wzroście wykorzystania portali społecznościowych, który nastąpił w ciągu ostatnich dwóch lat. Miasta, gminy i regiony coraz częściej posiadają własne profile, między innymi na portalu Facebook, dając możliwość uzyskania bieżących informacji o mieście, ale przede wszystkim, poprzez dodanie do swojej listy „ulubionych”, na wyrażenie choćby symbolicznej identyfikacji z danym miejscem.

Zastosowana metoda, tj. badanie morfologii krajobrazu miasta za pomocą komórek krajobrazowych Conzena, w połączeniu z zastosowaniem fotointerpretacji oraz metod kartograficznych, a realizowana za pomocą narzędzi GIS, wzbogacona o walory ilościowe i aparat pojęciowy ekologii krajobrazu okazała się przydatna w identyfikacji elementów krajobrazów małych miast z uwzględnieniem procesów ich transformacji.

W kontekście kryzysu małych miast, uzasadnienie znajduje postulat rozwoju szczegółowych, interdyscyplinarnych badań nad ich krajobrazami z zastosowaniem wielkoskalowych zobrazowań teledetekcyjnych (w tych archiwalnych) oraz GIS. Interesująca przesłanka dla wypracowywania nowych modeli rozwoju miast, niekoniecznie opierających się na wzroście demograficznym, a za to większy nacisk kładących na kształtowanie terenów zieleni pochodzi z uwzględnienia uwarunkowań kulturowych. Miasta europejskiej, w tym polskie często legitymują się rodowodem średniowiecznym. Historia jest źródłem wartości europejskich, a miasta są, ze względu na swe długie trwanie, ich nośnikami. Tę refleksję trudno odnieść choćby do miast amerykańskich, gdzie elementem krajobrazu są opuszczone *ghost towns* (por. Orliński 2009). Niektóre z nich, paradoksalnie są po latach obejmowane ochroną jako zabytki, często stając się atrakcją turystyczną. W Polsce i Europie, choć znane są przypadki opuszczonych wsi, niekiedy miast lub ich części (np. Borne Sulinowo), nie jest to zjawisko tak powszechne. Miasta, nawet małe są pomimo faz stagnacji i upadku, trwałymi elementami w krajobrazie kulturowym. Są też najliczniejszą grupą miast.

Literatura

- [1] Albers G., 2006: Demolition and urban development: a historical sketch. [W:] P. Oswalt et al. (eds.), *Shrinking Cities*, vol. 2 - Interventions. Hatje Cantz Verlag, Ostfildern, s. 62-67.
- [2] Andersen L. L., 2005: Shrinking Cities and the Need for a Reinvented Understanding of the City. Aesop 05 Vienna. (<http://www.scribd.com/doc/7739903/AESOP-Paper>, dostęp: 15.04.2010.)
- [3] Andrejczuk W., 2010: Krajobraz a turystyka: aspekt konceptualny. [W:] *idem* (red.), *Krajobraz a turystyka*. Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego Nr 14. Komisja Krajobrazu Kulturowego PTG, Sosnowiec, s. 15-24.
- [4] Andrzejewski M., Socha T., 1998: Fosfor i jego przydatność w badaniach archeologicznych. [W:] W. Śmigielski (red.), *Nauki przyrodnicze i fotografia lotnicza w archeologii*. Bibliotheca Fontes Archeologici Posnanienses Vol. 9, s. 57-62.
- [5] Antrop M., 2006: Sustainable landscapes: contradiction, fiction or utopia? *Landscape and Urban Planning*, 75 (2006), s. 187-197.
- [6] Appadurai A., 1990: Disjuncture and difference in the global cultural economy. *Public Culture* 2 (2), s. 1-23.
- [7] Archibugi F., 1997: *The Ecological City and the City Effect. Essays on the Urban Planning Requirements for the Sustainable City*. Ashgate Publishing Ltd., Aldershot.
- [8] Armand D., 1980: *Nauka o krajobrazie: podstawy teorii i metody logiczno-matematyczne*. PWN, Warszawa.

- [9] Bácsai V., 1995: Small towns in eastern central Europe. [W:] P. Clark (ed.), *Small Towns in Early Modern Europe*. Cambridge University Press, Cambridge, s. 78-89.
- [10] Bajerski A., 2008: Możliwości wykorzystania serwisów społecznościowych w badaniu zasięgów oddziaływania przestrzennego szkolnictwa wyższego (na przykładzie portalu „nasza-klasa”). *Geopolis - Elektroniczne Czasopismo Geograficzne*, 1/2008, s. 81-89.
- [11] Bank Danych Lokalnych GUS, www.stat.gov.pl/bdl.
- [12] Bański J., 2009: Typy obszarów funkcjonalnych w Polsce. Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Warszawa.
- [13] Barthes R., 2008: *Światło obrazu*. Wydawnictwo Aletheia, Warszawa.
- [14] Bartkowski T., 1981: Transurbacje miast Wielkopolski i niektóre zagadnienia przestrzenno-planistyczne ich rozwoju oraz zastosowanie do nich niektórych metod fizjografii urbanistycznej. Wydawnictwo UAM, Poznań.
- [15] Bartkowski T., 1985: Nowy etap dyskusji nad pojęciem krajobrazu. *Czasopismo Geograficzne LVI*, z.1. s. 73-79.
- [16] Bartkowski T., 1986: *Zastosowania geografii fizycznej*. PWN, Warszawa.
- [17] Batorski D., Olechnicki K., 2007: Wprowadzenie do socjologii internetu. *Studia Socjologiczne*, 3(186), s. 5-14.
- [18] Basista A., 2006: *Architektura i wartości*. Universitas, Kraków.
- [19] Bauman Z., 2001: *Globalizacja*. PIW, Warszawa.
- [20] Bauman Z., 2007: *Tożsamość. Rozmowy z Benedetto Vecchim*. Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk.
- [21] Berger A., 2006: *Drosscape. Wasting Land in Urban America*. Princeton Architectural Press, New York.
- [22] Bernat S., 2006: Rola granicy państwowej w przemianach krajobrazu doliny Bugu. [W:] J. Plit (red.), *Granice w krajobrazach kulturowych*. Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG, 5, s. 174-183.

- [23] Bernt M., 2005: Demolition Program East. [W:] P. Oswalt (ed.), *Shrinking Cities Vol. 1: International Research*. Hatje Cantz Verlag, Ostfildern-Ruit, s. 660-665.
- [24] Beyer E., 2005: Postsocialism: Russia. [W:] P. Oswalt (ed.), *Shrinking Cities Vol. 1: International Research*. Hatje Cantz Verlag, Ostfildern-Ruit, s. 74-77.
- [25] Biesiadka J., Gawlak A., Kucharski S., Wojciechowski M., 2006: *Twierdza Poznań. O fortyfikacjach miasta Poznania w XIX i XX wieku*. Wydawnictwo Rawelin, Poznań.
- [26] Bintliff J., 1997: Catastrophe, chaos and complexity: the death, decay and rebirth of towns from antiquity to today. *Journal of European Archaeology*, Vol. 5, No. 2, s. 67-90.
- [27] Birg H., 2005: Demographic Aging. [W:] P. Oswalt (ed.), *Shrinking Cities Vol. 1: International Research*. Hatje Cantz Verlag, Ostfildern-Ruit, s. 112-118.
- [28] Borcz Z., 2008: Rozwój przestrzenny wsi o tradycjach miejskich. [W:] U. Myga-Piątek, K. Pawłowska, *Zarządzanie krajobrazem kulturowym. Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG nr 10. Komisja Krajobrazu Kulturowego PTG, Sosnowiec*, s. 171-177.
- [29] Brencz A., 2007: Kulturowe zróżnicowanie dawnych obszarów granicznych w Wielkopolsce na przykładzie pogranicza prusko-rosyjskiego. *Kultura ludowa i język*. [W:] J. Schmidt, R. Matykowski (red.), *Granica symboliczna i jej pogranicza w czasach najnowszych*. Wydawnictwo AWEL, Poznań, s. 69-85.
- [30] Breuste J. H., 2006: Urban landscapes in transformation - European challenges, experiences from Germany. *Regionalne Studia Ekologiczno-Krajobrazowe. Problemy Ekologii Krajobrazu tom XVI/2*, Warszawa, s. 49-60.
- [31] Burchard P., 1990: *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*. Burchard Editions, Warszawa.

- [32] Chilla T., 2006: Shrinking Cities – new urban 'socio-natures'? [W:] UECB 2006, 3rd International Conference on Urban Ecology in Berlin, 15/16 September 2006 – Proceedings, s. 23-27.
- [33] Chisholma M., 1975: Human geography: evolution or revolution? Penguin Books, Harmondsworth.
- [34] Chojnicki Z., 1999: Podstawowe problemy filozoficzne i metodologiczne przestrzeni i czasu. [W:] idem, Podstawy metodologiczne i teoretyczne geografii. Bogucki Wydawnictwo Naukowe s.c., Poznań, s. 249-264.
- [35] Cieślińska B., 1997: Małe miasto w procesie przemian w latach 1988-1994: monografia socjologiczna Moniek. Wydawnictwo Filii Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- [36] Ciołkosz A., Miszański J., Olędzki J. R., 1999: Interpretacja zdjęć lotniczych. PWN, Warszawa.
- [37] Clare T., Bunce R., 2006: The potential for using trees to help define historic landscape zones: a case study in the English Lake District. *Landscapes and Urban Planning*, 74 (2006), s. 34-45.
- [38] Clark P., 1995: Introduction. [W:] P. Clark (ed.), *Small Towns in Early Modern Europe*. Cambridge University Press, Cambridge, s. 1-21.
- [39] Cosgrove D., 1998: *Social formation and Symbolic Landscape*. The University of Wisconsin Press, Madison.
- [40] Cosgrove D., Daniels S., 1988: Introduction: iconography and landscape. [W:] *idem* (eds.), *The iconography of landscape*. Cambridge University Press, Cambridge, s. 1-10.
- [41] Czarnecki W., 1968: *Planowanie miast i osiedli*, t. III – krajobraz i tereny zielone. PWN, Warszawa-Poznań.
- [42] Czarnecki W., 2005: *Wspomnienia architekta. Tom pierwszy. 1895-1930*. Wydawnictwo Miejskie, Poznań.
- [43] Czarnecki W., 2006: *Wspomnienia architekta. Tom drugi. 1931-1939*. Wydawnictwo Miejskie, Poznań.

- [44] Czepczyński M., 2006: Post-socjalistyczne transformacje krajobrazu kulturowego małego miasta na przykładzie Zelowa w województwie łódzki. [W:] K. Heffner, T. Marszał (red.), *Małe miasta - studium przypadków*. Zakład Zagospodarowania Środowiska i Polityki Przestrzennej, Uniwersytet Łódzki, Łódź, s. 7-20.
- [45] Del Carmen Reyes M., Martínez E., 2006: Technology and culture in cybercartography. [W:] D. R. Fraser Taylor (ed.), *Cybercartography: Theory and Practice*. Elsevier B.V., s. 123-148.
- [46] Delumeau J., 1987: *Cywilizacja odrodzenia*. PIW, Warszawa.
- [47] Dilthey W., 1987: *O istocie filozofii i inne pisma*. PWN, Warszawa.
- [48] Dolata M., 2007: Struktura terytorialno-administracyjna wschodniej Wielkopolski w XX wieku na tle granicy prusko-rosyjskiej z lat 1815-1919. [W:] J. Schmidt, R. Matykowski (red.), *Granica symboliczna i jej pogranicza w czasach najnowszych*. Wydawnictwo AWEL, Poznań, s. 27-45.
- [49] Dorda A., Węgierek M., 2006: Wpływ granic na funkcjonowanie wybranych obiektów przyrodniczych objętych ochroną na terenie miasta Cieszyna. [W:] J. Plit (red.), *Granice w krajobrazach kulturowych*. Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG, 5, s. 213-223.
- [50] Douglass M., 2000: The rise and fall of world cities in the changing space-economy of globalization: comment on Peter J. Taylor's "world cities and territorial states under conditions of contemporary globalization". *Political Geography*, 19 (2000), s. 43-49.
- [51] Drapella-Hermansdorfer A., 1998: *Idea jedności w architekturze*. Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, Wrocław.
- [52] Dürreshmidt J., 2005: Shrinkage Mentality. [W:] P. Oswalt (ed.), *Shrinking Cities Vol. 1: International Research*. Hatje Cantz Verlag, Ostfildern-Ruit, s. 274-279.
- [53] Dymkowski M., 2003: *Wprowadzenie do psychologii historycznej*. Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk.

- [54] Europejska Konwencja Krajobrazowa, 2006. (Dz. U. 2006.14.98).
- [55] Fagiewicz K., 2009: Obszary przekształcone w wyniku działalności górniczej w strukturze przestrzennej miast i gmin województwa śląskiego oraz główne problemy ich zagospodarowania. [W:] S. Bródka (red.), Problemy środowiska przyrodniczego miast. Problemy Ekologii Krajobrazu, Vol. 22., s. 25-35.
- [56] Ferguson L., 2011: Aerial archives for archaeological heritage management: The Aerial Reconnaissance Archives – a shared European resource. [W:] D.C. Cowley D.C. (ed.), Remote Sensing for Archaeological Heritage Management, Archaeolingua, Brussel, 205-212.
- [57] Ferry L., 1999: Nowy ład ekologiczny. Drzewo, zwierzę i człowiek. Centrum Uniwersalizmu przy Uniwersytecie Warszawskim, Polski Oddział Międzynarodowego Centrum Uniwersalizmu, Warszawa.
- [58] Fertig M., 1998: Małe miasto – już nie wieś, ale czy już miasto? Wybrane zagadnienia społeczno-przestrzenne małego miasta na przykładzie Opalenicy. Wydawnictwo UAM, Poznań.
- [59] Florida R., 2005: Cities and the Creative Class. Routledge, New York.
- [60] Foley R., 2001: Zanim człowiek stał się człowiekiem. PIW, Warszawa.
- [61] Fontenot A., 2006: Planned destruction. [W:] P. Oswalt et al. (eds.), Shrinking Cities, vol. 2 – Interventions. Hatje Cantz Verlag, Ostfildern, s. 52-61.
- [62] Fraser D., 1988: 'Fields of radiance': the scientific and industrial scenes of Joseph Wright. [W:] D. Cosgrove, S. Daniels (eds.), The iconography of landscape. Cambridge University Press, Cambridge, s. 119-141.
- [63] Führ E., 2003: How Is It That Cities Can Shrink? [Public Space in the Time of Shrinkage, Vol. 8, No. 1. (<http://www.tu-cottbus.de/theoriederarchitektur/wolke/eng/Subjects/subject031.htm>, dostęp: 15.04.2010)
- [64] Fujii Y., 2005: Shrinkage in Japan. [W:] P. Oswalt (ed.), Shrinking Cities:

- Vol. 1: International Research. Hatje Cantz Verlag, Ostfildern-Ruit, s. 96-100.
- [65] Gehl J., 2009: *Życie między budynkami. Użytkowanie przestrzeni publicznych*. Wydawnictwo RAM, Kraków.
- [66] German K., 2000: *Obiektywizm i subiektywizm w wydzieleniu granic fizycznogeograficznych*. [W:] M. Pietrzak (red.), *Granice krajobrazowe – problemy teoretyczne i znaczenie praktyczne*. *Problemy Ekologii Krajobrazu*, vol. 7, s. 153-164.
- [67] Glock B., 2006: *Shrinking Cities: trends, perspectives and policies*. [W:] UECB 2006, 3rd International Conference on Urban Ecology in Berlin, 15/16 September 2006 – Proceedings, s. 52-53.
- [68] Głowacka-Penczyńska A., 2010: *Kobieta w małych miastach Wielkopolski w drugiej połowie XVI i w XVII wieku*. Wydawnictwo Neriton, Warszawa.
- [69] Goode C., 1990: *Introduction: A Green Renaissance*. [W:] D. Gordon (ed.), *Green Cities – Ecologically Sound Approaches to Urban Space*. Black Rose Books, Montréal, New York, s. 1-8.
- [70] Gospodini A., 2006: *Portraying, classifying and understanding the emerging landscapes in the post-industrial city*. *Cities*, Vol. 23, No. 5, s. 311-330.
- [71] Gross T. J., 2000: *Sąsiedzi. Historia zagłady żydowskiego miasteczka*. Wydawnictwo Pogranicze, Sejny.
- [72] Gruszczyńska M., Poraziński J., 2002: *Opis statystyczny z dnia 17/29 września 1860 r. sporządzony przez burmistrza miasta Lubienia*. [W:] *Opisy miast Kujaw wschodnich z 1860 r., Nowe Miscellanea Historyczne*, t.6/1, *Opisy miast Kujaw wschodnich z 1860 r. (Gubernia Warszawska)*. Warszawa 2002, s. 49-53.
- [73] Grzeszczuk-Brendel H., 2007: *Przestrzenie półprywatne w ciągu XX wieku – zanikanie, degradacja, niszczenie, odtwarzanie jako sygnał przemian społecznych*. [W:] M. Krajewski (red.), *Wizualność miasta. Wytwarzanie*

- miejskiej ikonosfery. Wydawnictwo UAM, Poznań, s. 59-66.
- [74] Hannemann C., 2004: *Marginalisierte Städte. Probleme, Differenzierungen und Chancen ostdeutscher Kleinstädte im Schrumpfungprozess*. BMV – Berliner Wissenschafts-Verlag, Berlin.
- [75] Harley J. B., 1988: *Maps, knowledge, and Power*. [W:] D. Cosgrove, S. Daniels (eds.), *The iconography of landscape*. Cambridge University Press, Cambridge, s. 272-311.
- [76] Harrison M., 1988: Symbolism, 'ritualism' and the location of crowds in early nineteenth-century English towns. [W:] D. Cosgrove, S. Daniels (eds.), *The iconography of landscape*. Cambridge University Press, Cambridge, s. 194-213.
- [77] Heidegger M., 2007: *Budować, mieszkać, myśleć*. [W:] idem, *Odczyty i rozprawy*. Wydawnictwo Aletheia, Warszawa, s. 139-157.
- [78] Hough M., 1995: *Cities and Natural Process*. Routledge, London and New York.
- [79] Hummel D., 2006: *Transdisciplinary research from a social-ecological perspective*. [W:] UECB 2006, 3rd International Conference on Urban Ecology in Berlin, 15/16 September 2006 – Proceedings, s. 13-15.
- [80] Howard E., 1946: *Garden Cities of To-Morrow*. Faber and Faber, London.
- [81] Izdebski H., 2004: *Samorząd terytorialny. Podstawy ustroju i działalności*. Warszawa.
- [82] Jakubiak T.A., 1988: *Z dziejów fortyfikacji Poznania do końca XVIII wieku* [W:] B. Polak (red.), *Poznańskie fortyfikacje*. Wydawnictwo Poznańskie, Poznań: s. 33-64.
- [83] Janion M., 2006: *Niesamowita słowiańszczyzna*. Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- [84] Janosz M., Kulesza M., 2005: *Ze studiów nad strukturą morfogenetyczną Zgierza*. *Acta Universitas Lodziensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica*, 6, 2006, s. 109-144.

- [85] Jelonek A., 1967: Ludność miast i osiedli typu miejskiego na ziemiach Polski od 1810 do 1960 r. Instytut Geografii PAN, Warszawa.
- [86] Jeong M., Choi J., 2004: Effects of Picture Presentations on Customers' Behavioral Intentions on the Web. [W:] J. E. Mills, R. Law (eds.), Handbook of Consumer Behavior, Tourism, and the Internet. The Haworth Hospitality Press, Binghamton, s. 193-204.
- [87] Jędraszko A., 2005: Kurczące się miasta. [W:] Urbanista nr 8/05. (<http://www.urbanista.pl/>, dostęp: 23.11.2008.)
- [88] Kaczmarek J., 1999: Geografia miast. Perspektywa humanistyczna. Przykład Nowego Jorku. Acta Universitas Lodziensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica 2, 1999, s. 109-113.
- [89] Kaczmarek J., Allman R., 2002: Przestrzeń społeczna małego miasta w Polsce Środkowej: przykład Główna i Strykowa. Acta Universitas Lodziensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica 4, 2002, s. 105-116.
- [90] Kado J., Konatowski K., Przybysz P., 1995: Dzieje Janowca Wielkopolskiego. M-Druk, Janowiec Wielkopolski.
- [91] Kaliszuk E., 2000: Granica miasta - administracyjna, fizjonomiczna czy przyrodnicza? - w świetle kształtowania Systemu Przyrodniczego Miasta. [W:] M. Pietrzak (red.), Granice krajobrazowe - problemy teoretyczne i znaczenie praktyczne. Problemy Ekologii Krajobrazu, vol. 7, s. 101-112.
- [92] Kallas M., 1988: Opis Lubienia z 1820 roku. Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie, t. 6.
- [93] Kaniecki A., 2004: Poznań - dzieje miasta wodą pisane. PTPN, Poznań.
- [94] Kapuściński R., 2006: Ten inny. Wydawnictwo Znak, Kraków.
- [95] Kasanko M., Barredo J., Lavalle C., McCormick N., Demicheli L., Sagris V., Brezger A., 2005: Are European cities becoming dispersed? A comparative study of 15 European urban areas. Landscape and Urban Planning, 77 (2006), s. 111-130.
- [96] Kawski T., 2006: Kujawsko-dobrzyńscy Żydzi w latach 1918-1950.

- Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń.
- [97] Kijowski A., Mania W., 2006: Koncepcja a realizacja miasta willowego na przykładzie Puszczykowa. *Regionalne Studia Ekologiczno-Krajobrazowe. Problemy Ekologii Krajobrazu tom XVI/2*, Warszawa, s. 217-226.
- [98] Kijowski A., Mania W., 2008: Wykorzystanie zdjęć lotniczych i obrazów satelitarnych dla celów planowania przestrzennego w gminach powiatu poznańskiego. [W:] T. Kaczmarek, A. Mizgajski (red.), *Powiat poznański – jakość przestrzeni i jakość życia*. Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 479-492.
- [99] Kistowski M., 2001: Systemy informacji geograficznej – niechciane dziecko czy nadzieja dla geografii polskiej? *Geografia a GIS w Polsce w latach 1990 – 1999. Przegląd Geograficzny*, T. LXXIII, z. 1-2, s. 143-162.
- [100] Klause G., 2005: Wybrane problemy ochrony zabytków początku XX wieku i odbudowa Poznania po II wojnie światowej. [W:] T. Jakimowicz (red.), *Architektura i urbanistyka Poznania w XX wieku*. Wydawnictwo Miejskiej, Poznań, s. 262-325.
- [101] Kłosowski F., Runge J., 2002: Usługi w mieście przygranicznym na przykładzie Cieszyna. *Geographia. Studia et dissertationes, Prace Naukowe UŚ*, Katowice, t. 25, s. 74-91.
- [102] Kondracki J., 2002: *Geografia regionalna Polski*. PWN, Warszawa.
- [103] Kondracki J., Richling A., 1983: Próba uporządkowania terminologii w zakresie geografii fizycznej kompleksowej. *Przegląd Geograficzny* 55, 1, s. 201-217.
- [104] Konecka-Szydłowska B., 2008: Zmiany w strukturze usług małych miast Wielkopolski. [W:] J. Dominiak (red.), *Przemiany w sferze usług w Polsce*. Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 129-144.
- [105] Konecka-Szydłowska B., 2010: Kapitał społeczny w małym mieście. Przykład Słupcy. [W:] J. Słodczyk, E. Szafranek (red.), *Koncepcje i instrumenty zarządzania procesami rozwoju i rewitalizacji miast*. Studia

- miejskie, 1. Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego. Opole, s. 261-272.
- [106] Konecka-Szydłowska B., Matykowski R., 2007: Nowe Skalmierzyce – funkcjonowanie małego miasta na symbolicznym pograniczu. [W:] J. Schmidt (red.), Granica symboliczna i jej pogranicza w czasach najnowszych. Wydawnictwo AWEL, Poznań, s. 87-106.
- [107] Kostrzewski A., 2009: Przedmowa. [W:] G. Janicki G., M. Łanczot (red.), Geografia i wartości. Wydawnictwo Uniwersytetu im. Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, s. 9-10.
- [108] Kotkowski P., 1999: Propozycja nowej klasyfikacji terenów miejskich. Acta Universitas Lodziensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica 2, 1999, s. 115-124.
- [109] Kotus J. 2005a: Sąsiedztwo w małym mieście. [W:] K. Heffner, T. Marszał (red.), Problemy rozwoju małych miast w wymiarze lokalnym i regionalnym. Biuletyn KPZK z. 220, Warszawa, s. 248-261.
- [110] Kotus J., 2005a: Człowiek w górach. [W:] W. Rosik (red.), Górski Syndrom. Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s.156-165.
- [111] Kotus J., 2006: Terytorialne podsystemy społeczne o charakterze wspólnotowym w mieście. Przegląd Geograficzny 78, 2, s. 231-245.
- [112] Kozacki L., 1980: Przeobrażenia środowiska geograficznego spowodowane wglębnym górnictwem węgla brunatnego na obszarze środkowego Poodrza. Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- [113] Kowalski P. J., 2005: Problem funkcjonalności prezentacji kartograficznych w internetowych serwisach informacyjnych. [W:] J. Ostrowski, J. Paślawski (red.), Społeczna i edukacyjna rola kartografii w Polsce, XXXI Ogólnopolska Konferencja Kartograficzna. Materiały Ogólnopolskich Konferencji Kartograficznych, tom 26. GUGIK, PTG – Oddział Kartograficzny, UW – Katedra Kartografii, Warszawa, s. 103-127.
- [114] Kozacki L., 2000: Granice krajobrazowe w obszarach przeobrażonych antropogenicznie. [W:] M. Pietrzak (red.), Granice krajobrazowe –

- problemy teoretyczne i znaczenie praktyczne. *Problemy Ekologii Krajobrazu*, vol. 7, s. 91-100.
- [115] Królikowski J.T., Rylke J., 2001: Społeczno-kulturowe podstawy gospodarowania przestrzenią. Wydawnictwo SGGW, Warszawa.
- [116] Krzysztofik R., 2007: Lokacje miejskie na obszarze Polski. Dokumentacja geograficzno-historyczna. Wyd. Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- [117] Krzyś J., Cieślak C., 2009: Szkice z przeszłości Barcina. Urząd Miejski, Barcin.
- [118] Kulejska-Topolska Z., 1964: Nowe lokacje miejskie w Wielkopolsce od XVI do końca XVIII wieku: studium historyczno-prawne. Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- [119] Kulesza M., 1999: Rozplanowanie wczesnomiejskich osad targowych na obszarze Polski Środkowej (dawna ziemia łęczycko-sieradzka). *Acta Universitas Lodzensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica* 2, 1999, s. 71-95.
- [120] Kulesza M., 2000: Z problematyki rozmierzania miast średniowiecznych na obszarze Polski Środkowej. *Acta Universitas Lodzensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica*. 3, 2000, s. 73-90.
- [121] Kulesza M., Walkiewicz A., 2002: Rozwój przestrzenny Nowego Miasta nad Pilicą. *Acta Universitas Lodzensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica* 4, 2002, s. 67-89.
- [122] Kulesza M., Rykała A., 2006: Obraz małego miasta w okresie transformacji systemowej na przykładzie Zelowa w województwie łódzkim [W:] K. Heffner, T. Marszał (red.), *Małe miasta - studium przypadków*. Zakład Zagospodarowania Środowiska i Polityki Przestrzennej, Uniwersytet Łódzki, Łódź, s. 21-35.
- [123] Kwaśniewski T., 2008: Polak szczytuje. [W:] *Duży Format* (dodatek do *Gazety Wyborczej*), 2.09.2008. [http://wyborcza.pl/1,76842,5641812,Polak_szczytuje.html, dostęp: 10.12.2010.]

- [124] Laguna S. (red.), 1968: Monografia powiatu wrocławskiego. TMK, Włocławek.
- [125] Lang T., Tenz E., 2003: Von der schrumpfenden Stadt zur Lean City. Dortmunder Vertrieb für Bau- und Planungsliteratur, Dortmund.
- [126] Larssen V. L., 2006: Vardø revisited. [W:] K. Raabe, M. Sznajderman (red.), Znikająca Europa. Wydawnictwo Czarne, Wołowiec, s. 9-41.
- [127] Leciejewicz L., 1972: Początki miast. [W:] L. Leciejewicz (red.), Mały słownik kultury dawnych Słowian. Wiedza Powszechna, Warszawa, s. 546-559.
- [128] Lévi-Strauss C., 1992: Smutek tropików. Wydawnictwo Opus, Łódź.
- [129] Lock G., 2001: Theorising the practice or practicing the theory: archaeology and GIS. *Archaeologia Polona*, vol. 39: 2001, s. 153-164.
- [130] Lorek D., 2009: Kartograficzny obraz stanu przedindustrialnego na przykładzie wybranych miast Wielkopolski, [W:] S. Bródka, I. Markuszewska (red.), Problemy środowiska przyrodniczego terenów poprzemysłowych. *Problemy Ekologii Krajobrazu t. XXII*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Warszawa-Poznań, s. 183-188.
- [131] Lörzing H., 2001: *The Nature of Landscape: A Personal Quest*. 010 Publishers, Rotterdam.
- [132] Łapiński J., 2006: Zawartość treściowa pojęcia „granica” [W:] J. Plit (red.), *Granice w krajobrazach kulturowych*. *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG*, 5, s. 7-14.
- [133] Macias A., 2001: Antropogeniczny przepływ materii i energii na przykładzie wybranych małych miast Wielkopolski. Wydawnictwo PTPN, Poznań.
- [134] Macias A., 2008: Metabolizm wybranych miast Wielkopolski w kontekście zrównoważonego rozwoju i zarządzania środowiskiem. Wydawnictwo UAM, Poznań.
- [135] Maik W., 1992: *Podstawy geografii miast*. Wydawnictwo UMK, Toruń.

- [136] Malinowska E., Lewandowski W., Harasimiuk A. (red.), 2004: Geoekologia i ochrona krajobrazu. Leksykon. Wydział Geografii i Studiów Regionalnych UW, Warszawa.
- [137] Mania W., 2008: Współczesne transformacje i zagrożenia krajobrazów małych miast. [W:] U. Myga-Piątek, K. Pawłowska (red.), Zarządzanie krajobrazem kulturowym. Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG nr 10. Komisja Krajobrazu Kulturowego PTG, Sosnowiec, s. 87-95.
- [138] Mania W., Kozacki L., 2008: Wpływ nowych form osiedli mieszkaniowych na system przyrodniczy miasta (na przykładzie osiedli piątkowskich w Poznaniu). W: S. Bródka, I. Markuszewska (red.), Problemy środowiska przyrodniczego miast., Problemy ekologii krajobrazu, Tom 22, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Warszawa-Poznań, s. 175-189.
- [139] Manning O., 1979: Designing for Nature in Cities. [W:] I. C. Laurie (ed.), Nature in Cities. The Natural Environment in the Design and Development of Urban Green Space. John Wiley & Sons, Chichester, s. 3-36.
- [140] Martínez E., Del Carmen Reyes M., 2006: Cybercartography and society. [W:] D. R. Fraser Taylor (ed.), Cybercartography: Theory and Practice. Elsevier B.V., s. 99-121.
- [141] Matczak P., 2005: Problemy ekologiczne jako problemy społeczne. Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- [142] Matthiesen U., 2005: Governance Milieus in Shrinking Post-Socialist City Regions - and their Respective Forms of Creativity. *disP*, Vol. 162, No. 3, s. 53-61.
- [143] Matuszyńska I., 2001: Zmiany użytkowania terenu jako element transformacji środowiska przyrodniczego na obszarze wybranych zlewni Poznania i jego strefy podmiejskiej. Wydawnictwo PTPN, Poznań.
- [144] Matykowski R., 2007: Granice i pogranicza regionów w badaniach geograficznych i naukach pokrewnych. Refleksje teoretyczne. [W:] J. Schmidt, R. Matykowski (red.), Granica symboliczna i jej pogranicza

- w czasach najnowszych. Wydawnictwo AWEL, Poznań, s. 131-145.
- [145] Meining D. W. (ed.), 1979a: *The Interepretation of Ordinary Landscapes*. Oxford Uinversity Press, Oxford-New York.
- [146] Meining D. W., 1979b: *The Beholding Eye. Ten Versions of the Same Scene*. [W:] *idem* (ed.), *The Interepretation of Ordinary Landscapes*. Oxford Uinversity Press, Oxford-New York.
- [147] Meining D. W., 1979c: *Symbolic Landscapes. Models of American Community* [W:] *idem* (ed.), *The Interepretation of Ordinary Landscapes*. Oxford Uinversity Press, Oxford-New York.
- [148] Mielcarek A. J., 2008: *Podziały terytorialno-administracyjne II Rzeczypospolitej w zakresie administracji zespolonej*. Wydawnictwo Neriton, Warszawa.
- [149] Mierzejewska L., 2001: *Tereny zielone w strukturze przestrzennej Poznania*. Wydawnictwo PTPN, Poznań.
- [150] Mikesell M. W., 1969: *The Borderlands of Geography as a Social Science*. [W:] M. Sherif, C. W. Sherif (eds.), *Interdisciplinary Relationships in the Social Sciences*. Aldine Publishing Company, Chicago, s. 227-248.
- [151] Minta-Tworzowska D., 2006: *Interdisciplinary research and archaeology*. *Archaeologia Polona*, vol. 44: 2006, s. 41-51.
- [152] Monmonier M., 1996,: *How to Lie with Maps*. University of Chicago Press, Chicago.
- [153] Moran K., 2005: *Shrinking City*. *The Times-Picayune*, 23.10.2005, New Orleans.
- [154] Murray W.E., 2006: *Geographies of Globalization*. Routledge Contemporary Human Geography Series. Routledge, London and New York.
- [155] Myga-Piątek U., Nita J., 2006: *Granice w krajobrazach przekształconych antropogenicznie*. [W:] J. Plit (red.), *Granice w krajobrazach kulturowych*. *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG*, 5, s. 196-205.

- [156] Nature and Biodiversity Conservation Union, www.nabu.de.
- [157] Naveh Z., 2001: Ten major premises for a holistic conception of multifunctional landscapes. *Landscape and Urban Planning* Vol. 57, Issues 3-4, s. 269-284.
- [158] Naveh Z., Lieberman A. S., 1994: *Landscape Ecology: Theory and Application*. Springer Verlag, Berlin-Heidelberg.
- [159] Nawratek K., 2008: Urbanizm jako ideologia? *Kultura miasta. Miasto w kulturze* #1(1) 2008. Fundacja Miasto, Suwałki, s. 2-4.
- [160] Nowaczyk B., 1998: Znaczenie rozpoznania geomorfologicznego terenu i wykorzystania zdjęć lotniczych w poszukiwaniach i interpretacji stanowisk archeologicznych na przykładzie Niziny Wielkopolsko-Kujawskiej. [W:] W. Śmigieński (red.), *Nauki przyrodnicze i fotografia lotnicza w archeologii*. *Bibliotheca Fontes Archeologici Posnanienses* Vol. 9, s. 13-32.
- [161] Nowak W., 2007: *Obwód głowy*. Wydawnictwo Czarne, Wołowiec.
- [162] Nuissl H., Dieter R., 2005: The 'production' of urban sprawl in eastern Germany as a phenomenon of post-socialist transformation. *Cities*, Vol. 22, No. 2, s. 123-134.
- [163] *Odbudowa wsi polskiej. Projekty zagród włościańskich wyróżnione na konkursie ogłoszonym przez C. K. O. za pośrednictwem Koła Architektów w Warszawie. Nakładem Centralnego Komitetu Obywatelskiego, Warszawa 1915.*
- [164] Olejniczak A., 2000: *Żydzi w powiecie włocławskim w okresie międzywojennym (1918-1939)*. LEGA, Oficyna Wydawnicza Włocławskiego Tow. Naukowego, Włocławek.
- [165] Olewiler N., 2006: Environmental sustainability for urban areas: The role of natural capital indicators. *Cities*, Vol. 23, No. 3, s. 184-195.
- [166] Olszewski M., 2010: *Zapiski na biletach*. Wydawnictwo W.A.B., Warszawa.
- [167] Olwig K. R., 2002: *Landscape Nature and the Body Politic. From Britain's Renaissance to America's New World*. The University of Wisconsin Press,

- Madison.
- [168] Orliński W., 2009: Martwe miasta. *Gazeta Wyborcza*, Wysokie Obcasy, 26.04.2009. [dostęp: http://wyborcza.pl/1,76842,6536280,Martwe_miasta.html, 17.03.2010.]
- [169] Oswalt P., 2005: Introduction. [W:] *idem* (ed.), *Shrinking Cities: Vol. 1: International Research*. Hatje Cantz Verlag, Ostfildern-Ruit, s. 12-16.
- [170] Parnes J., 2008: Rośnie liczba miast w Polsce. [W:] http://samorzady.polska.pl/wiadomosci/article,Rosnie_liczba_miast_w_Polsce,id,340051.htm [dostęp: 15.10.2010.]
- [171] Parysek J., 2005: *Miasta polskie na przełomie XX i XXI wieku: rozwój i przekształcenia strukturalne*. Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- [172] Pellegrino F.: 2009: *Geografia i imaginacja*. Arkady, Warszawa.
- [173] Piechowiak P., 1988: Budowa twierdzy według systemu nowopruskiego w XIX wieku [W:] B. Polak (red.), *Poznańskie fortyfikacje*. Wydawnictwo Poznańskie, Poznań, s. 83-142.
- [174] Pietrzak M., 1998: *Syntezy krajobrazowe: założenia, problemy, zastosowania*. Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- [175] Pietras M., 2006: Psychologiczna geneza granic w krajobrazach kulturowych. [W:] J. Plit (red.), *Granice w krajobrazach kulturowych*. Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG, 5, s. 15-24.
- [176] Pietrzak M., 2006: Krajobraz - między naturą a kulturą (czy istnieją krajobrazy kulturowe?). [W:] W. Wołoszyn (red.), *Krajobraz kulturowy - cechy, walory, ochrona*. *Problemy Ekologii Krajobrazu*, t. XVIII, p. 115-117.
- [177] Pietrzak R., Rączkowski W., 2009: Od przybytku głowa... boli. O kontekście i konsekwencjach odkrycia pierwszej lokacji Szamotuł. [W:] I. Skierska (red.), *Szamotuły. Karty z dziejów miasta 2. Szamotulskie Zeszyty Muzealne 3. Muzeum Zamek Górków, Szamotuły*, s. 9-26.
- [178] Pinker S., 2002: *Jak działa umysł*. KiW, Warszawa.
- [179] Plit J., 2006: Granice krajobrazów kulturowych i ich trwałość. [W:] *idem*

- (red.), *Granice w krajobrazach kulturowych*. Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG, 5, s. 55-63.
- [180] Prigge W., 2003: *Mentalities and Cultural Transformation*. [W:] www.shrinkingcities.com (dostęp: 12.10.2009.).
- [181] Prigge W., 2005: *On The Origins of Shrinkage*. [W:] P. Oswalt (ed.), *Shrinking Cities Vol. 1: International Research*. Hatje Cantz Verlag, Ostfildern-Ruit, s. 43-48.
- [182] Prince H., 1988: *Art and agrarian change, 1710-1815*. [W:] D. Cosgrove, S. Daniels (eds.), *The iconography of landscape*. Cambridge University Press, Cambridge, s. 98-118.
- [183] Przesmycka E., 2001: *Przeobrażenia zabudowy i krajobrazu miasteczek Lubelszczyzny*. Wydawnictwo Politechniki Lubelskiej, Lublin.
- [184] Ptaszycka A., 1950: *Przestrzenie zielone w miastach*. Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Poznań.
- [185] Raabe K., Sznajderman M. (red.), 2006a: *Znikająca Europa*. Wydawnictwo Czarne, Wołowiec, s. 5-7.
- [186] Raabe K., Sznajderman M., 2006b: *O mówiących ruinach, przesuniętych granicach i niewidzialnych miastach*. [W:] *idem* (red.), *Znikająca Europa*. Wydawnictwo Czarne, Wołowiec, s. 5-7.
- [187] Ratajski L., 1989: *Metodyka kartografii społeczno-gospodarczej*. Państwowe Przedsiębiorstwo Wydawnictw Kartograficznych, Warszawa-Wrocław.
- [188] Rączkowski W., 2002: *Archeologia lotnicza: metoda wobec teorii*. Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- [189] Rembowska K., 1999a: *Amerykańska szkoła geografii kultury. Problemy, perspektywy*. *Acta Universitas Lodziensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica* 2, 1999, s. 11-19.
- [190] Rembowska K., 1999b: *Problemy wyjaśniania w geografii kultury*. *Acta Universitas Lodziensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica* 2, 1999, s. 3-10.

- [191] Rembowska K., 2002: Podejście kulturowe – szansa na integrację geografii człowieka. *Acta Universitas Lodziensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica* 4, 2002, s. 3-10.
- [192] Rembowska K., 2006: Współczesny humanizm i jego wpływ na przemiany w obrębie geografii. *Acta Universitas Lodziensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica* 7, 2006, s. 3-18.
- [193] Rembowska K., Ślipek A., 2002: Zróżnicowanie społeczno-przestrzenne mieszkańców Sieradza. *Acta Universitas Lodziensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica* 4, 2002, s. 91-103.
- [194] Rewers E., 2005: *Post-polis. Wstęp do filozofii ponowoczesnego miasta.* Universitas, Kraków.
- [195] Rezler M., 1988: Polityczna geneza pruskich fortyfikacji w Poznaniu 1793-1828. [W:] B. Polak (red.), *Poznańskie fortyfikacje.* Wydawnictwo Poznańskie, Poznań, s. 65-82.
- [196] Richling A., Solon J., 1996: *Ekologia krajobrazu.* PWN, Warszawa.
- [197] Rolewicz J., 1990: *Ekonomiczne instrumenty stymulowania przedsiębiorczości w małych miastach w Polsce po roku 1990.* Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej, Poznań.
- [198] Rosol M., 2005: Community Gardens – A Potential for Stagnating and Shrinking Cities? Examples from Berlin. *Die Erde* 136 2005 (2), s. 165-178.
- [199] Rößler S., 2006: Shrinking Cities – chances and challenges for urban green space planning: experiences in the large housing estate Leipzig-Gruenau. [W:] UECB 2006, 3rd International Conference on Urban Ecology in Berlin, 15/16 September 2006 – Proceedings, s. 56-61.
- [200] Rybczynski W., Linneman P.D., 1999: How to save our shrinking cities. *The Public Interest*, Spring 1999.
- [201] Rybicka E. 2003, *Modernizowanie miasta. Zarys problematyki urbanistycznej w nowoczesnej literaturze polskiej.* Universitas, Kraków.
- [202] Rylke J., 2006: Środowisko przyrodnicze jako ekosystem populacji homo

- sapiens. Regionalne Studia Ekologiczno-Krajobrazowe. Problemy Ekologii Krajobrazu tom XVI/2, Warszawa, s. 11-20.
- [203] Saliszczew K., 2003: Kartografia ogólna. PWN, Warszawa.
- [204] Samsonowicz H., 2005: Życie miasta średniowiecznego. Wydawnictwo Poznańskie, Poznań.
- [205] Schadek U., Kleyer M., 2006: Urban brownfields as temporary habitats: strategies of plants to survive in a changing environment. [W:] UECB 2006, 3rd International Conference on Urban Ecology in Berlin, 15/16 September 2006 - Proceedings, s. 46-48.
- [206] Schiffers B., 2006: Private property in shrinking cities - a challenge for planning tools. [W:] UECB 2006, 3rd International Conference on Urban Ecology in Berlin, 15/16 September 2006 - Proceedings, s. 53-55.
- [207] Schlütera O., 1899: Bemerkungen zur Siedlungsgeographie. Geographische Zeitschrift 5, s. 65-84.
- [208] Scozzafava S., De Sanctis A., 2006: Exploring the effects of land abandonment on habitat structures and on habitat sustainability for three passerine species in a highland area of Central Italy. Landscape and Urban Planning, 75 (2006), s. 23-33.
- [209] Scurla H., 1978: Aleksander von Humboldt. Wydawnictwo Śląsk, Katowice.
- [210] Siemiński J. L., 2000: Byłe (zdegradowane) miasteczka w Polsce. Przestrzeń. Informator planowania przestrzennego, nr 11 (2/2000).
- [211] Simms A., 1992: The early origins and morphological inheritance of european towns. [W:] *idem* (eds.), Urban Landscapes. International Perspectives. Routledge, London and New York, s. 23-42.
- [212] Siuchniński M., 1965: Miasta polskie w tysiącleciu, t. 1 i 2. Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wrocław-Warszawa-Kraków.
- [213] Skierska I., 2009: Obraz Szamotuł u progu zaborów. Tzw. Indaganda pruska z roku 1793. [W:] I. Skierska (red.), Szamotuły. Karty z dziejów miasta 2. Szamotulskie Zeszyty Muzealne 3. Muzeum Zamek Górków,

- Szamotuły, s. 149-168.
- [214] Solon J., 2006: Granice mozaiki krajobrazowej a granica kulturowa. [W:] J. Plit (red.), Granice w krajobrazach kulturowych. Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG, 5, s. 64-71.
- [215] Stadt-Entwicklung Zwischen Wachstum und Schrumpfung. Werkstattgespräch. Institut für Landes- und Stadtentwicklungsforschung und Bauwesen des Landes Nordrhein-Westfalen. Dortmund, 2003: 86.
- [216] Statistisches Landesamt Sachsen-Anhalt, www.stala.sachsen-anhalt.de.
- [217] Stryjakiewicz T., 1999: Adaptacja przestrzenna przemysłu w Polsce w warunkach transformacji, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- [218] Stryjakiewicz T., 2007: Konsekwencje globalizacji w skali regionalnej i lokalnej jako przedmiot badań w geografii ekonomicznej. [W:] W. Maik, K. Rembowska, A. Suliborski A. (red.), Geografia a przemiany współczesnego świata. Wyższa Szkoła Gospodarki w Bydgoszczy, Bydgoszcz, s. 151-163.
- [219] Strzałko J., Ostojca-Zagórski J., 1995: Ekologia populacji ludzkich. Środowisko człowieka w pradziejach. Wydawnictwo UAM, Poznań.
- [220] Swanwick C. *et al.*, 2002: Landscape character assessment. Guidance for England and Scotland. The Countryside Agency, Scottish Natural Heritage.
- [221] Szczepański J.J., 2005: Górnik polski – ludzie z pierwszych stron gazet. Iskry, Warszawa.
- [222] Thum G., 2005: Obce miasto. Wrocław 1945 i potem. Wydawnictwo Via Nova, Wrocław.
- [223] Tłoczek I. F., 1955: Miasteczka rolnicze w Wielkopolsce. Budownictwo i Architektura, Warszawa.
- [224] Tofiliska J., 2007: Katowice – Nikiszowiec. Miejsce, ludzie, historia. Muzeum Historii Katowic, Katowice.
- [225] Tuan Y.F., 1987: Przestrzeń i miejsce. Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
- [226] Tuan Y.F., 1998: Escapism. The Johns Hopkins University Press, Baltimore.

- [227] Vidich A.J., Bensam J., 2000: *Small Town in Mass Society: Class, Power, and Religion in a Rural Community*. University of Illinois Press, Champaign.
- [228] Vogel S., 2005: How to fix a shrinking city. [W:] Detroit Free Press [www.freep.com].
- [229] Waldheim C., 1999: *Aerial Representation and the Recovery of Landscape* [W:] J. Corner (ed.), *Recovering Landscape. Essays in Contemporary Landscape Architecture*. Princeton Architectural Press, New York, s. 121-140.
- [230] Wessman S., 2006: Life cycles of city archetypes through history. [W:] UECB 2006, 3rd International Conference on Urban Ecology in Berlin, 15/16 September 2006 – Proceedings, s.73-76.
- [231] Westphal C., 2006: Density as a tool to guide urban shrinking processes concerning technical infrastructures? [W:] UECB 2006, 3rd International Conference on Urban Ecology in Berlin, 15/16 September 2006 – Proceedings, s. 62-67.
- [232] Węclawowicz-Bilska E., Blazy R., 2008: Tereny zieleni w miastach – ustalenia dotyczące standardów w miastach XX i XXI wieku. [W:] S. Sporna (red.), *II Ogólnopolska Konferencja Szkoleniowa, Zieleń Miejska „Między Tradycją a Nowoczesnością”*, Baranowo k. Poznania 29-30 maja 2008 r. Abrys Sp. z o.o., Poznań, s. 17-31.
- [233] Węgleński J., 1974: *Społeczne problemy małych miast : analiza porównawcza*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Warszawa.
- [234] Whitehead J.W.R., Larkham P.J., 1992: *The urban landscape: issues and perspectives*. [W:] *idem* (eds.), *Urban Landscapes. International Perspectives*. Routledge, London and New York, s. 1-22.
- [235] Wieczorkiewicz A., 2008: *Apetyt Turysty. O Doświadczeniu Świata w Podróży*. Universitas, Kraków.
- [236] Wiedemer R., 2004: *Why demolition? Urban restructuring in Wolfen-Nord. Shrinking Cities, Berlin*.

- [237] Wines J., 2000: Green architecture. Taschen Verlag, Köln.
- [238] Wojciechowski K. H., 1994: O przydatności badań percepcji krajobrazu. [W:] J. Bogdanowski (red.), O percepcji środowiska. Oficyna Wydawnicza Instytutu Ekologii PAN, Dziekanów Leśny, s. 109-124.
- [239] Wojciechowski K. H., 2006: Typy i ewolucja granic w krajobrazie kulturowym. [W:] J. Plit (red.), Granice w krajobrazach kulturowych. Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG, 5, s. 25-35.
- [240] Wojtanowicz J., 2009: O wartościach w geografii. Prawdy i mity w geografii. [W:] G. Janicki G., M. Łanczot (red.), Geografia i wartości. Wydawnictwo Uniwersytetu im. Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, s. 27-31.
- [241] Wood D., 2002: The map as a kind of talk: Brian Harley and the confabulation of the inner and outer voice. Visual Communication 2002; 1, s. 139-161.
- [242] Wróblewska G., 1977: Rozplanowanie nowożytnych miast w Wielkopolsce: od XVI do końca XVIII wieku. PWN, Warszawa-Poznań.
- [243] Wylie J., 2007: Landscape. Routledge, Abingdon-New York.
- [244] Zalewski W., 2006: Z problematyki prezentacji granic na mapach. [W:] J. Plit (red.), Granice w krajobrazach kulturowych. Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG, 5, s. 72-84.
- [245] Zieliński F., 2007: Szata ideologiczna miasta - architektura i strój. [W:] M. Krajewski (red.), Wizualność miasta. Wytwarzanie miejskiej ikonosfery. Wydawnictwo UAM, Poznań, s. 11-33.
- [246] Zuzańska-Żyśko E., 2006: Małe miasta w okresie transformacji: studium w regionie śląskim. Wydawnictwo Śląsk, Katowice.
- [247] Zwierzchowska I., 2008: Zróżnicowanie stopnia fragmentacji terenów zieleni w miastach Wielkopolski. [W:] S. Bródka (red.), Problemy środowiska przyrodniczego miast. Problemy Ekologii Krajobrazu, Vol. 22., s. 79-88.

Wykaz źródeł dla badanych miast

1. Barcin

Źródła teledetekcyjne z zasobu Centralnego Ośrodka Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej w Warszawie

Lp.	Rok wykonania	Skala	Numery zdjęć
1.	1975	1:16 000	58_2968, 59_1008
2.	1996	1:13 000	10_1902, 10_1904, 11_1973, 11_1975
3.	1996	1:26 000	7_6059, 8_6008
4.	2004	1:13 000	7_183, 8_132

Źródła kartograficzne z zasobu Centralnego Ośrodka Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej w Warszawie oraz Archiwum Map Zachodniej Polski

Lp.	Typ	Skala	Godło	Aktualność
1.	topograficzna	1:25 000	3173 Bartschin	1940
2.	topograficzna	1:10 000	364.212 Barcin	1987
3.	topograficzna	1:10 000	354.434 Barcin-Wieś	1978

- Strategia rozwoju społeczno-gospodarczego miasta i gminy Barcin do roku 2010. Urząd Miasta i Gminy Barcin, 2001.
- Lokalny Program Rewitalizacji na lata 2007-2015. Urząd Miasta i Gminy Barcin, 2008.
- witryny internetowe: www.barcin.pl, www.bip.barcin.pl

2. Janowiec Wielkopolski

Źródła teledetekcyjne z zasobu Centralnego Ośrodka Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej w Warszawie

Lp.	Rok wykonania	Skala	Numery zdjęć
1.	1966	1:12 000	18_1522
2.	1995	1:26 000	8_1662
3.	2005	1:13 000	8_1379

Źródła kartograficzne z zasobu Centralnego Ośrodka Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej w Warszawie oraz Archiwum Map Zachodniej Polski

Lp.	Typ	Skala	Godło	Aktualność
1.	topograficzna	1:25 000	3270 Janowitz	1940
2.	topograficzna	1:25 000	3271 Rogowo	1940
3.	topograficzna	1:10 000	364.132 Janowiec Wielkopolski	1991
	topograficzna	1:10 000	N-33-119-D-b-4 Janowiec Wlkp.	2002
	topograficzna	1:10 000	N-33-120-C-a-3 Żerniki	2002
	topograficzna	1:10 000	N-33-119-D-d-2 Flantrowo	2002
	topograficzna	1:10 000	N-33-120-C-c-1 Sarbinowo Drugie	2002
	sozologiczna	1:50 000	N-33-119-D Janowiec Wlkp.	2006
	sozologiczna	1:50 000	N-33-120-C Rogowo	2006
	hydrograficzna	1:50 000	N-33-119-D Janowiec Wlkp.	2003
	hydrograficzna	1:50 000	N-33-120-C Rogowo	2003

- Strategia rozwoju społeczno-gospodarczego miasta i gminy Janowiec Wielkopolski. Urząd Miasta i Gminy Janowiec Wielkopolski, 2001.
- Planie rozwoju lokalnego na lata 2004-2013. Urząd Miasta i Gminy Janowiec Wielkopolski, 2004.
- Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego

gminy Janowiec Wielkopolski. Urząd Miasta i Gminy Janowiec Wielkopolski, 2010.

- Lokalny program rewitalizacji. Urząd Miasta i Gminy Janowiec Wielkopolski, 2010.
- witryny internetowe: www.um-janowiecwlkp.pl, janowiec.wlkp.bip.net.pl

3. Lubień Kujawski

Źródła teledetekcyjne z zasobu Centralnego Ośrodka Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej w Warszawie

Lp.	Rok wykonania	Skala	Numery zdjęć
1.	1959	1:10 000	24_3584, 24_3586, 25_3530, 26_3464
2.	1978	1:5 000	6_5623, 7_5597, 7_5599, 8_5577, 9_5557
3.	1980	1:13 000	7_0360
4.	1998	1:26 000	3_3021
5.	2004	1:13 000	3_1519

Źródła kartograficzne z zasobu Centralnego Ośrodka Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej w Warszawie oraz Archiwum Map Zachodniej Polski i Archiwum Map WIG

Lp.	Typ	Skala	Godło	Aktualność
1.	topograficzna	1:100 000	P39 S28 Kłodawa	1930
2.	topograficzna	1:25 000	3928 F Luben	1944
3.	topograficzna	1:10 000	375.224 Lubień Kujawski	1981
	topograficzna	1:10 000	375.242 Rutkowice	1981
	topograficzna	1:10 000	376.113 Bilno	1983
	topograficzna	1:10 000	376.131 Lubień Kujawski	1983
	hydrograficzna	1:50 000	N-34-123-C Chodecz	2003

- Strategia rozwoju społeczno-gospodarczego miasta i gminy Lubień Kujawski. Urząd Miasta i Gminy Lubień Kujawski, 2001.
- witryny internetowe: www.lubien.com.pl, www.bip.lubien.com.pl

4. Małomice

Źródła teledetekcyjne z zasobu Centralnego Ośrodka Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej w Warszawie

Lp.	Rok wykonania	Skala	Numery zdjęć
1.	1975	1:26 000	7_0063, 8_0029
2.	1982	1:32 000	8_7676
3.	1995	1:26 000	7_7926, 8_7899
4.	2004	1:13 000	7_3792, 8_3745

Źródła kartograficzne z zasobu Centralnego Ośrodka Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej w Warszawie oraz Archiwum Map Zachodniej Polski

Lp.	Typ	Skala	Godło	Aktualność
1.	topograficzna	1:25 000	4458 Mallmitz	1939
2.	topograficzna	1:10 000	441.411 Bobrzany	1986
3.	topograficzna	1:10 000	441.413 Małomice	1986
4.	topograficzna	1:10 000	M-33-19-B-d-2 Małomice	1997
5.	sozologiczna	1:50 000	M-33-19-B Żagań	2006
6.	hydrograficzna	1:50 000	M-33-19-B Żagań	2001

- Strategia rozwoju miasta i gminy Małomice. Urząd Miasta i Gminy Małomice, 1999.
- Lokalna Strategia Rozwoju Lokalnej Grupy Działania „Bory Dolnośląskie”. Iłowa, 2008.
- witryny internetowe: www.malomice.pl, malomice.bip.pbox.pl,

www.borydolnoslaskie.org

5. Nowe Miasteczko

Źródła teledetekcyjne z zasobu Centralnego Ośrodka Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej w Warszawie

Lp.	Rok wykonania	Skala	Numery zdjęć
1.	1964	1:24 000	13_6920
2.	1994	1:30 000	283_1601
3.	1996	1:26 000	4_7744
4.	2004	1:13 000	4_3402

Źródła kartograficzne z zasobu Centralnego Ośrodka Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej w Warszawie oraz Archiwum Map Zachodniej Polski

Lp.	Typ	Skala	Godło	Aktualność
1.	topograficzna	1:25 000	4360 Neustaedtel	1942
2.	topograficzna	1:10 000	441.223 Gołaszyn	1986
3.	topograficzna	1:10 000	441.241 Nowe Miasteczko	1987
4.	sozologiczna	1:50 000	M-33-8-C Nowa Sól	2002
5.	hydrograficzna	1:50 000	M-33-8-C Nowa Sól	2005

- Strategią rozwoju miasta i gminy Nowe Miasteczko. Urząd Miasta i Gminy Nowe Miasteczko, 2000.
- Plan rozwoju lokalnego miasta i gminy Nowe Miasteczko. Urząd Miasta i Gminy Nowe Miasteczko, 2004.
- witryny internetowe: www.nowemiasteczko.pl, bip.nowemiasteczko.pl

6. Dobra

Źródła teledetekcyjne z zasobu Centralnego Ośrodka Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej w Warszawie

Lp.	Rok wykonania	Skala	Numery zdjęć
1.	1996	1:26 000	5_181
2.	2004	1:13 000	5_6181

Źródła kartograficzne z zasobu Centralnego Ośrodka Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej w Warszawie oraz Archiwum Map Zachodniej Polski

Lp.	Typ	Skala	Godło	Aktualność
1.	topograficzna	1:25 000	2457 Daber	1929
2.	topograficzna	1:10 000	331.444 Dobra	1988
3.	topograficzna	1:10 000	341.222 Tucze	1988
4.	sozologiczna	1:50 000	N-33-91-B Dobra	2005
5.	hydrograficzna	1:50 000	N-33-91-B Dobra	2005

- witryny internetowe: www.dobragmina.pl, bip.dobragmina.com.pl,
www.jarmarkdoberski.pl